

BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM

A SZOVJET KELET-EURÓPA POLITIKA A GORBACSOV-KORSZAKBAN,

1985-1991

Ph.D. ÉRTEKEZÉS

PÓTI LÁSZLÓ

Budapest 1999

Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

Témavezető: Pintér László

Bíráló Bizottság:

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Nemzetközi Kapcsolatok Ph.D. program

**A SZOVJET KELET-EURÓPA POLITIKA A GORBACSOV-KORSZAKBAN,
1985-1991**

Ph.D értekezés

Póti László

Budapest 1999

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	2.
I. A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ELMÉLETE ÉS A SZOVJETUNIÓ	
1. A nemzetközi kapcsolatok elmélete a szovjet külpolitikáról	8.
2. A nemzetközi kapcsolatok elmélete a szovjet-kelet-európai kapcsolatokról	21.
3. A nemzetközi kapcsolatok szovjet elmélete	26.
4. Kelet-Európa helye a szovjet külpolitikai világképben	34.
II. A SZOVJET KELET-EURÓPA POLITIKA ÁTALAKULÁSÁNAK KOORDINÁTARENDSZERE	
1. "Szocializmus egy térségben": a szovjet Kelet-Európa politika a második világháború után	40.
2. "Peresztrojka": a szovjet belpolitika változásai	51.
3. "Új gondolkodás": a szovjet külpolitika változásai	62.
4. A kerekasztaltól a kivégzőosztagig: Kelet-Európa átalakulása	67.
III. A GORBACSOV-KORSZAK KELET-EURÓPA POLITIKÁJA	
1. A brezsnyevi örökség továbbélése, 1985-1986	78.
2. A racionalizálás időszaka, 1986-1988	84.
3. Kísérlet egy reformpolitika kialakítására, 1988-1989	95.
4. A szovjet Kelet-Európa politika "rendszer váltása", 1989-1991	108.
5. A Szovjetunió és a szovjet Kelet-Európa politika vége	135.
KÖVETKEZTETÉSEK	139.
BIBLIOGRÁFIA	148.

BEVEZETÉS

A téma definiálása és a disszertáció célja

A szovjet-kelet-európai¹ kapcsolatok kialakulásuktól fogva megkülönböztetett jelentőséggel és egyfajta különösséggel bírtak a nemzetközi kapcsolatokban. A világpolitikának a szovjet-kelet-európai kapcsolatok irányában mindig meglevő érdeklődése a különböző korszakokban különböző módon nyilvánult meg.

1985-ig a világ figyelme elsősorban arra irányult, hogy az egyes kelet-európai országok mennyiben tértek el a szovjet bel-, és külpolitikai irányvonalától.

1985-1988 között az volt fontos a világ számára, hogy milyen szerepet játszik a Szovjetunió a reformerek és konzervatívok közötti harcban az egyes országok között a szovjet tömbön belül.

1989-1990-ben a világ érdeklődését az vonta magára, hogy miképpen reagál a Szovjetunió Kelet-Európa forradalmi változásaira.

1991-ben visszavonhatatlanul lezárult a hagyományos szovjet-kelet-európai kapcsolatok története és azóta egy új minőségű probléma foglalkoztatja a világot: hogyan illeszkednek be a poszt-szovjet - „poszt-kelet-európai” kapcsolatok az alakulóban levő európai és világrendbe.

A "Szovjetunió Kelet-Európa politikájából" mára már csak a politika maradt. A politikatudomány számára azonban továbbra is releváns kérdés számot adni arról a változásról, ami a szovjet-kelet-európai kapcsolatokban következett be a nyolcvanas évek második felében. E jelentőségében korszakos, kiterjedésében pedig kontinentális változás összetett tudományos problémát jelent.

¹ Kelet-Európa alatt a jelen disszertációban a szovjet szóhasználatnak megfelelően a Szovjetunió Varsói Szerződés-beli partnereit értem.

Jelen disszertáció témáját - a szovjet-kelet-európai kapcsolatok többdimenziójú problémáján belül - a következő keretek határolják be:

- e többoldalú és többirányú nemzetközi kapcsolatrendszeren belül egy oldalt és egy irányt vizsgállok, nevezetesen a Szovjetunió viszonyát a többi kelet-európai ország irányában;
- e többsíkú kapcsolatrendszernek egy lényeges síkját, nevezetesen, a politikait vizsgálom;
- a szovjet bel-, és külpolitika változásain belül annak Kelet-Európával foglalkozó szeletét vizsgálom;
- e politika változásának koncepcionális-„eszmetörténeti” dimenzióját elemzem.

Az értekezés témájának időbeli keretei az 1985-1991 közötti időszak, amelynek kezdőévét Mihail Szergejevics Gorbacsovnak, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtitkárrá történt kinevezése, záróévét pedig a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének felbomlása jelöli ki. Ezt az időszakot a politikai irodalom Gorbacsov-korszakként tartja számon.

A disszertáció célja a szovjet Kelet-Európa politika adott időszak alatti változásainak

- rekonstruálása,
- értelmezése,
- ok-okozati összefüggéseinek feltárása, és
- összefüggésbe helyezése a nemzetközi kapcsolatok elméletével.

Rekonstruálás alatt a téma informatív leírását, adatokkal, tényekkel, dokumentumokkal történő ismertetését értem.

Az elemzés következő szintjét a rekonstruált téma értelmezése jelenti, amelyet a racionalizálás-reform-rendszerváltás később definiálandó fogalmi rendszerével kívánok megvalósítani.

Az ok-okozati összefüggések feltárása abban a koordináta-rendszerben történik, amelyben a független változókat a szovjet belpolitika, a szovjet külpolitika és a

kelet-európai változások alkotják, a függő változó pedig értelemszerűen a szovjet Kelet-Európa politika maga.

Hipotézisek

1. A közvélekedéssel szemben, amely – arra hivatkozva, hogy a szovjet tömb olyan egységes struktúra volt, amely természetéből adódóan eleve kizárta egy önálló részpolitika létét - tagadta a szovjet Kelet-Európának még a pusztán létét is, véleményem szerint létezett egy megkülönböztethető, saját logikája szerint konzisztens szovjet Kelet-Európa politika, ami történelmileg a "politikai Kelet-Európa" létrehozásával alakult ki.

2. Paradox módon igaz volt a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó szovjet nézeteknek az a tétele, amely a "szocialista országok közötti történelmileg új típusú kapcsolatok" meglétét hirdette. A Gorbacsov előtti korszak szovjet-kelet-európai kapcsolatai ugyanis egy sajátos kettősséggel bírtak. Egyfelől a kelet-európai országok belső problémái egyúttal a "szocialista közösség" nemzetközi problémái is voltak. Másfelől, az ezen országok között jelentkező nemzetközi problémáknak azonnal belpolitikai vonzatuk is volt. A belpolitikai és nemzetközi síkoknak ez az egyedülálló konvertibilitása volt az oka annak, hogy a Szovjetunió térségre irányuló politikája hagyományosan a szovjet belpolitikához kapcsolódott.

3. A nemzetközi kapcsolatok e szovjet-kelet-európai alrendszerének fenti sajátossága fontos következményekkel bírt a szovjet Kelet-Európa politikára nézve. A szovjet Kelet-Európa politika sok tekintetben nem a szovjet külpolitika, hanem a szovjet belpolitika része volt, és annak közvetlen függvényeként változott a Gorbacsov-korszakban is.

4. Az előző pontban állítottakkal összhangban, a szovjet Kelet-Európa politika reformja sokáig a szovjet külpolitika reformjától függetlenül zajlott, s a legutolsó ideig messze elmaradt attól. A szovjet bel-, és külpolitika összefüggéseiben a szovjet Kelet-Európa politika reformja pedig nem egyéb volt, mint egy emancipációs folyamat a belpolitika fogságából a külpolitika irányában.

5. Szemben azzal a széles körben vallott nézettel, miszerint a Szovjetunió a katalizátor szerepét játszotta a kelet-európai változásokban, és, hogy Gorbacsov kreatívan politizált Kelet-Európával kapcsolatban, azt állítom, hogy ez a politika tipikusan reaktív volt, és a katalizátor szerep csak egyes esetekben és egyes időszakokban bizonyítható, és nem volt általános törvényszerűség. Sőt, a szovjet Kelet-Európa politika döntő fordulatát éppen a kelet-európai forradalmak váltották ki 1989-1990 fordulóján.

6. Végül, a szovjet Kelet-Európa politika átalakulása - a szovjet átalakítás többi szférájával és a kelet-európai változásokkal együtt - hozzájárult önmaga felszámolásához: először eltűnt e politika tárgya a "politikai Kelet-Európa", végül pedig megszűnt e politika kivitelezője, a Szovjetunió is.

Források és módszertan

Az értekezés fő forrásait a politikacsinálás folyamatában központi szerepet játszó szovjet intézmények (a párt, a kormány és a törvényhozás) által kiadott dokumentumok, a vezetés tagjainak beszédei, írásai és interjúi, a szakértői környezet hivatalos vagy nem hivatalos minőségben tett megnyilatkozásai, a külpolitikai újságírás ismert személyiségeinek elemzése, és az azóta eltelt időben megjelent memoáirodalom egyes darabjai képezik.

A források egy másik lényeges csoportját azok az interjúk és konzultációk alkotják, amelyeket a szovjet külügyi és pártapparátus szakértőivel, valamint a politikacsinálás háttérműhelyeinek számító tudományos intézetekben folytattam. Ahol elérhető volt, ott az orosz forrásokat a létező magyar fordításban használtam. A magyarul meg nem jelent források fordítását én végeztem.

Az értekezés elemző apparátusát a *racionalizálás-reform-rendszerváltás* fogalomhármassal adja meg. *Racionalizálás* olyan felszínes, részleges, nem koncepcionális elgondolások és intézkedések sorozatát értem, amely a rendszerrel való elégedetlenség első, legalacsonyabb fokát fejezi ki a vezetés részéről, de amely a változás elemét viszi be a korábbi politikába.

Reformon a racionalizáló elgondolások és intézkedések lényeges kiterjesztését értem mind mélységben, mind szélességben, ami a rendszeren belüli feszültségek növekedésének felismerését jelzi a vezetés részéről, de a változtatások még nem kérdőjelezzik meg a rendszert magát.

Rendszerváltáson a korábbi politikával való szakítást, annak teljes, koncepcionális tagadását értem.

Ennek a koordinátarendszernek a segítségével előbb a három független változót - nevezetesen, a szovjet belpolitikai, és a szovjet külpolitikai változásokat valamint a kelet-európai változásokat - elemzem, majd ezt rávetítem a szovjet Kelet-Európa politika változásaira. Ennek eredményeként tartalmilag és kronológiailag is összehasonlíthatóvá teszem az egymással kölcsönhatásban levő részterületeket.

Az értekezés szerkezete

Az értekezés három fejezetre tagolódik, amelyek közül az első kettő alapozza meg az utolsó fejezetben kifejtendő - az értekezés témájául definiált - érdemi mondanivalót.

Az első fejezet áttekintést kíván adni a témához kapcsolódó elméleti irodalomról. Ennek első elemeként ismertetem a nemzetközi kapcsolatok elméletének releváns áramlatait, értékelve azok hasznosíthatóságát tágabban a szovjet külpolitika, és szűkebb értelemben a szovjet Kelet-Európa politika megértése szempontjából. Az elméleti áttekintés további részeiben elemzem a nemzetközi kapcsolatok szovjet elméletét és Kelet-Európa helyét a szovjet külpolitikai gondolkodásban.

A második fejezet a szovjet Kelet-Európa politika változásaiban legfontosabb szerepet játszó tényezőket veszi sorra. Először is, röviden áttekintem a történelmi előzményeket és jellemzem azt az örökséget, ami a gorbacsovi vezetésnek jutott.

A továbbiakban bemutatom a belpolitikai reformok, a külpolitikai változások és a kelet-európai átalakulás folyamatát.

A harmadik fejezet tárgyalja részletesen a disszertáció tulajdonképpeni témáját. Itt kronológiailag veszem sorra a szovjet Kelet-Európa politika átalakulásának különböző fázisait. Felfogásom szerint öt periódus különböztethető meg markánsan e folyamat során. Az első időszakban a brezsnyevi örökség továbbélésének vagyunk tanúi, majd a racionalizálás, a reform és a rendszerváltás fázisai következnek, ami elvezet a szovjet Kelet-Európa politika végéhez.

A következtetésekben szintetizálom a korábbi fejezetek állításait, összegzem a független változók szerepét, mérleget vonok a nemzetközi kapcsolatok elmélete egyes teóriáinak a disszertáció szempontjából való hasznosíthatóságáról.

I. A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ELMÉLETE ÉS A SZOVJETUNIÓ

1. A nemzetközi kapcsolatok elmélete a szovjet külpolitikáról

A szovjet külpolitika szisztematikus kutatása először a történelemtudomány területén bontakozott ki a második világháború után, és főleg a hidegháború kialakulása okainak vizsgálata kapcsán. Ezt követően a szovjet külpolitika tanulmányozása fokozatosan a regionális tanulmányok (*area studies*) területére tevődött át. Majd, a nemzetközi kapcsolatok elméletének egyre inkább önálló tudományos szakterületté válásával - a 60-as évektől kezdődően - merült fel az elméletépítés igénye a szovjet külpolitika kutatásával kapcsolatban is.

A szovjet külpolitikával elméleti igénnyel foglalkozó nyugati irodalom három fő törésvonal mentén folytatott tisztázó vitákat. A vita tárgyát képezte, hogy a szovjet külpolitika:

- *normális*, vagy *különös* jelensége-e a világpolitikának?
- *ideológiai* vagy *nagyhatalmi* motivációk mozgatják-e azt?
- *belső*, vagy *külső* forrásokból táplálkozik-e?

Az első dimenziót tekintve, a nyugati szakirodalomban a második világháború után hosszú ideig az a nézet dominált, amelyik a szovjet külpolitika különösségét hirdette.² E nézet szerint a szovjet külpolitika azért volt különös, mert először is, a szovjet vezetők közös marxista-leninista világnézetet vallottak, amelynek játékszabályait akarták alkalmazni a világra, ahelyett, hogy a világpolitikai normákat fogadták volna el, másodsor, a szovjet külpolitika természetéből fakadólag aktivista jellegű volt és kevésbé a külső változásokra válaszoló, reaktív. Mások szerint ez a különösség az orosz történelemből, az eurázsiai fejlődésből, a politikai kultúrából, a hagyományokból és a nemzeti karakterből vezethető le.³

² Zimmerman, William: Soviet Foreign Policy and World Politics. in Fleron, Frederic J., Jr., Hoffmann, Erik P., Laird, Robbin F., (eds.) {1991}: *Classic Issues in Soviet Foreign Policy. From Lenin to Brezhnev.* Aldine de Gruyter, New York, 120.o.

³ Fleron, Frederic J., Jr., and Hoffmann, Erik P.: „Introduction” in Fleron, Frederic J., Jr., Hoffmann, Erik P., Laird, Robin, (eds.) {1991}: *Classic Issues in Soviet Foreign Policy. From Lenin to Brezhnev.* Aldine de Gruyter, New York., 5.o.

A szovjet külpolitika normális jellege mellett érvelők először azt mutatták ki, hogy "a nemzetközi környezet változásai... (és) ezeknek a szovjet percepcióban bekövetkezett módosulásai fontos következményekkel bírtak a szovjet célok és a nemzetközi rendszer szovjet értékelése tekintetében".⁴ Ez a felfogás a szovjet külpolitika reaktív jellegét hangsúlyozta, azt, hogy valóságos interakció létezik a világpolitika és a szovjet külpolitika között és így végső soron a szovjet külpolitika egyre inkább a normális külpolitikák irányában fejlődött. Ez utóbbi nézet a 60-as 70-es évektől fokozatosan háttérbe szorította a különösséget pártoló álláspontot.

Az országspecifikus ismeretek és a nemzetközi kapcsolatok elméletének összekapcsolása metodológiai problémákat is felvetett. Ez a szakirodalomban az ún. gazdagság-szigorúság (*richness/rigor*) dilemmájaként került definiálásra.⁵ A dilemma arról szólt, hogy miként lehet összeegyeztetni, egyfelől, azt a megközelítést, amely empátiával közelítette meg vizsgálata tárgyát és azt saját referencia-rendszere szerinti kontextusában vizsgálta, másfelől azt a megközelítést, amely szigorú elméleti konstrukciókkal operált. Másként fogalmazva - e dilemma szerint - a tudományos szigorúságot csak a szaktárgyi gazdagság rovására lehetne megvalósítani és fordítva, a szaktárgyi gazdagság csak a tudományosság kárára valósulhatna meg.

Amint azt James N. Rosenau, a nemzetközi kapcsolatok elméletének egyik meghatározó alakja fogalmazta: "az elemzőknek mindenekelőtt azt a kérdést kell tisztázniuk, hogy úgy kezelik-e a Szovjetuniót, mint egyet a sok eset közül... (vagy), mint egy egyedi történelemmel, kultúrával és körülményekkel rendelkező unikális politikai képződményt?"⁶ Az erre a kérdésre adott - akár implicit - választól függően a két kutatói csoport között elég éles határvonal húzódik. Rosenau maga úgy véli, hogy a két megközelítésnek nem kell feltétlenül egymást kizárónak lenni, mert "mindegyik ország a különös és általános tényezők kompozíciója."⁷ Az "általánosítók" (*generalists*) és "különösségpártiak"

⁴ Zimmerman, William: Soviet Foreign Policy and World Politics. in Rothstein, Robert L. {1991}: *The Evolution of Theory in International Relations*. University of South Carolina Press, 106.o.

⁵ Snyder, Jack {1984/1985}: Richness, Rigor, and Relevance in the Study of Soviet Foreign Policy. *International Security*, Winter Vol. 9, No.3.

⁶ Rosenau, James N.: Toward Single-Country Theories of Foreign Policy: the Case of the USSR. in Hermann, Charles F., Kegley, Charles W., Jr., Rosenau, James N. {1990}: *New Directions in the Study of Foreign Policy*. Allen and Unwin, Boston, 58.o.

⁷ uo. 59.o.

(*specialists*) között elérhető a teoretikus szintézis. Ehhez csak az kell, - mondja Rosenau - hogy az általánosítók fogadják el azt, hogy egy adott rendszeren belül adott idő alatt bekövetkezett változások vizsgálata van annyira tudományos, mint különböző rendszerek összehasonlítása. Másfelől, a különösségpártiaknak is be kell látniuk, hogy egy adott rendszer működése deriválható más rendszerek általánosítható dinamikájából. Így jut Rosenau arra a következtetésre, hogy a komparatív és tudományos kutatás keretein belül meg lehet alkotni az ún. „egyország elméletet” (*single-country theory*) is.⁸

Az amerikai külpolitikai stratégiára hosszú időn át meghatározó erővel bíró híres X - azaz George F. *Kennan* - tanulmány, a szovjet külpolitikai magatartás forrásait vizsgálva azt találta, hogy a marxista ideológia a maga "orosz-kommunista kivetítődésével" játszik meghatározó szerepet.⁹ Innen adódnak azok a jelenségek, "amelyeket zavarónak találunk a Kreml külpolitikai viselkedésében: a titokzatoskodás, az őszinteség hiánya... gyanakvás és barátságtalanság."¹⁰ Kennan végkövetkeztetése: "az Egyesült Államok Szovjetunióval kapcsolatos politikája fő elemének az orosz expanzionista tendenciák hosszú távú, türelmes, de kemény és éber feltartóztatása kell legyen."¹¹

A Kennan-féle megközelítés elvezet a nemzetközi kapcsolatok elmélete egyik klasszikus vitájához, vagyis, hogy milyen szerepet játszott a kommunista ideológia a szovjet külpolitika alakításában. Az eltérő vélemények halmazában két sarokpont kristályosodott ki. Az első szerint a kommunista ideológia csupán utólagos racionalizálása azoknak a lépéseknek, amelyeket a szovjet külpolitika egyéb más - elsősorban nagyhatalmi - motivációk alapján tett meg. A másik szerint a kommunista ideológia központi szereppel bírt a külpolitikai döntésekben, de legalábbis egyfajta "cselekvési vezérfonal" szerepét játszotta. Az első nézet hívei szerint "a leninista ideológia nem zár ki egy sor fontos politikai választási lehetőséget, amelyből a szovjet politikai vezetés választ."¹² A külpolitika - hangzik az érvelés - "a legkevésbé ideologikus aspektusa a szovjet politikának... ahelyett,

⁸ uo. 72.o.

⁹ X: The Sources of Soviet Conduct. in Dallin, Alexander {1992}: *Soviet Foreign Policy 1917-1990.*: Garland Publishing, Inc., New York, 94.o.

¹⁰ uo. 100.o.

¹¹ uo. 103.o.

¹² Gehlen, Michael {1967}: *The Politics of Coexistence.*: Indiana University Press, Bloomington, 294.o.

hogy az ideológia irányítaná bármilyen lényeges módon a külpolitikát... (szerepe) az igazolásban és kimagyarázásban van."¹³ A másik oldal úgy érvel, hogy a kommunista ideológia meghatározó befolyással bírt a szovjet vezetők gondolkodására és "olyan torzított világgépet" alakított ki bennük, ami a világ más kormányaitól eltérő - "nehezebb" - helyzetbe hozta őket döntéseiknél, és "bár nincs olyan mérce, amellyel mérni lehetne a hatalmi politika és az ideológia pontos mértékét... de az bizonyos, hogy egyik tényező sem hagyható figyelmen kívül."¹⁴ Ezt a vélekedést vélte bizonyítani pl. az a tanulmány, amely a KGST megalakulását követő első évek szovjet külpolitikai lépéseit vizsgálva azt mutatta ki, hogy az ideológiai premisszák változása majdnem minden esetben megelőzte a külpolitikában végbement változásokat.¹⁵

A szovjet külpolitikát kutatók többsége nem e két véglet körül csoportosult, hanem - különböző hangsúlyokkal - a két markáns álláspont közötti spektrumon belül helyezkedett el. Volt, aki úgy vélte, hogy "nehéz a különbséget kimutatni a marxista-leninista ideológia és a szovjet nemzeti érdek között."¹⁶ Többen úgy kapcsolódtak be a vitába, hogy különbséget tettek az ideológia különböző komponensei, felhasználási módjai között, így egy szofisztikáltabb kapcsolatrendszerrel mutattak ki az egyes részterületek és a külpolitika között.¹⁷

A szovjet külpolitika motivációk klasszifikálásának egy, a fentiekhez hasonló, de módosított változatát adja Richard K. *Herrmann*, aki három különböző egymást kölcsönösen kizáró szovjet külpolitikai "image"-et mutatott ki az amerikai

¹³ Daniels, Robert V. {1965}: Doctrine and Foreign Policy. in *Survey: A Journal of Soviet and East European Studies* No. 57. 5.o.

¹⁴ Carew Hunt, R. N.: The Importance of Doctrine. in Fleron, Frederic J., Jr., Hoffmann, Erik P., Laird, Robbin F., (eds.) {1991}: *Classic Issues in Soviet Foreign Policy. From Lenin to Brezhnev.*: Aldine de Gruyter, New York, 223.o.

¹⁵ Forte, David {1969}: The Response of Soviet Foreign Policy to the Common Market, 1957-63. *Soviet Studies*, XIX, No.3. 373.o

¹⁶ Fleron, Frederic J., Jr., and Hoffmann, Erik P.: Introduction. in Fleron, Frederic J., Jr., Hoffmann, Erik P., Laird, Robbin F., (eds.) {1991}: *Classic Issues in Soviet Foreign Policy. From Lenin to Brezhnev.* Aldine de Gruyter, New York, 17.o.

¹⁷ Zbigniew K. Brzezinski megkülönböztette a szovjet ideológia "filozófiai", "doktrinális" komponenseit, illetve "akcióprogramként" való alkalmazását. Brzezinski Zbigniew K., {1967}: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict.* Harvard University Press, Cambridge, 489.o. Hannes Adomeit pedig öt funkcióját különíti el: a./ analitikus, vagy kognitív, b./ operacionalizáló, vagy taktikai, c./ utópisztikus, küldetésstudatú, d./ legitimizáló, e./ szocializáló. Adomeit, Hannes: *Soviet Ideology, Risk-Taking, and Crisis Behavior.* in Fleron, Frederic J., Jr., Hoffmann, Erik P., Laird, Robbin F., eds., {1991}: *Classic Issues in Soviet Foreign Policy. From Lenin to Brezhnev.* Aldine de Gruyter, New York, 267.o.

szakirodalomban: a kommunista expanzionizmust, a reálpolitikai expanzionizmust és a reálpolitikai önvédelmet.¹⁸

Az első image úgy fogja fel a Szovjetuniót, mint amelyik globális hegemoniára és a világkommunizmus megteremtésére törekszik. Az erre való külpolitikai törekvés szükségszerű terméke saját politikai rendszerének. A szovjet vezetőknek expanzióra és a más politikai rendszerek feletti győzelemre van szükségük, hogy megőrizzék hazai dominanciájukat.

A reálpolitikai expanzionizmus megközelítése olyan nagyhatalomnak tekinti a Szovjetuniót, amely ugyanúgy versenyzik a befolyásért a világban, mint más hasonló államok. Külpolitikájában az ideológia nem játszik meghatározó szerepet. Ha van módja, - és ezt minimális kockázattal, vagy ráfordítással teheti - kihasználja az expanzió lehetőségét, de nem tételezi programként a világunalmat.

A harmadik megközelítés szerint a Szovjetuniót legcélravezetőbb defenzív államként felfogni. Olyan államként, amelynek cselekedeteit elsősorban biztonsági megfontolások vezérik. A szovjet vezetők stabilizálni akarják a nemzetközi viszonyokat, hogy figyelmüket a belső problémáknak szentelhessék.

A szovjet külpolitika belső vs. külső forrásairól szóló vita először a történelmi berkekben indult meg, mégpedig a "tradicionalisták" és a "revizionisták" között. Az előbbiek szerint a külső tényezők alig voltak hatással a szovjet külpolitika alakulására. Állításukat a szovjet külpolitika agresszív, rugalmatlan jellegére vezették vissza. Az utóbbiak viszont a szovjet külpolitika alkalmazkodó, reaktív, rugalmas természetét hangsúlyozva, azt állították, hogy a külső tényezők - elsősorban az amerikai külpolitika - komolyan befolyásolták a szovjet külpolitikát.

A tradicionalista megközelítésből következően a Szovjetunió volt hibáztatható a szövetségi együttműködés felbomlásáért a második világháború után és így a hidegháború "kitöréséért" is. A revizionista nézet szerint viszont az irreális célokat kitűző nyugati diplomácia volt a hidegháború fő okozója, mert leszűkítette Sztálin

¹⁸ Hermann, Richard K.: Perceptions and Behavior in Soviet Foreign Policy. in Fleron, Frederic J., Jr., Hoffmann, Erik P., Laird, Robbin F., eds., {1991}: *Classic Issues in Soviet Foreign Policy. From Lenin to*

alternatíváit, így olyan keményvonalas lépésekre kényszerítette, amiket egyébként nem tett volna meg.

Bizonyos értelemben a tradicionalista-revizionista szembenállás folytatódott abban a vitában is, ami a szovjet "békés egymás mellett élési" és enyhülési politika jellegéről szólt. Az egyik iskola szerint mindkét szovjet politikai megnyilvánulás taktikai természetű volt. Zbigniew K. *Brzezinski* szerint - aki vezérideológusa volt ennek a tábornak - a békés egymás mellett élés politikáján keresztül a Szovjetunió változatlanul korábbi célját követte új formában. Gazdaságilag a szovjet műszaki lemaradás lefaragása, a nyugat Szovjetuniótól való energiafüggőségének emelése, politikailag és katonailag pedig a szuperhatalmi státusz nemzetközi megerősítése és a befolyás kiterjesztése volt a cél.¹⁹

A másik iskola szerint a békés egymás mellett élés szovjet politikája történelmi változást jelentett: a Szovjetunió készségét a nyugattal való együttműködésre. E nézet képviselői - bár elismerték, hogy a kelet-nyugati kapcsolatokban a kompetitív elemek központi szerepet játszottak - a kooperációs elemeket ösztönző impulzusok egyre erősebb térnyerését hangsúlyozták.²⁰

A szovjet külpolitika 80-as évek második felében bekövetkezett változásaira a nemzetközi kapcsolatok elmélete is kiemelt figyelmet fordított. Az első elemzési szinten - a nemzetközi rendszer szintjén - a *neorealizmus*, mint a nemzetközi kapcsolatok elméletének meghatározó és egyben legtisztább és „takarékos” elmélete nem ad magyarázatot az egyes országok külpolitikai változásaira. Ennek az elméletnek a figyelme nem az egyes állam viselkedésére irányul - bár éppen az államot tekinti a nemzetközi kapcsolatok alapegységének - hanem arra, hogy az anarchikus nemzetközi környezetben az államok egymáshoz mért relatív ereje alapján milyen jellegű, típusú az államközi rend. A neorealizmus azt vizsgálja, hogy a nemzetközi rendszer szintjén milyen strukturális változások következnek be, pl. hierarchikus állapotok vagy anarchia van-e, esetleg az

Brezhnev. Aldine de Gruyter, New York, 181.o.

¹⁹ Brzezinski, Zbigniew K.: U.S.-Soviet Relations. in Owen, Henry (ed.), {1973}: *The New Phase in Foreign Policy*. The Brookings Institution, Washington, DC

anarchián belül a bipoláris vagy a multipoláris rend-e a jellemző.²¹ A neorealista iskola más képviselői tesznek bizonyos engedményeket az államokon belüli tényezők figyelembe vétele irányában, de figyelmük továbbra is nemzetközi rendszer központú.²²

A neorealista megközelítés szovjet változásokra történő konkrét alkalmazására tett kísérletet Daniel Deudney és G. J. Ikenberry.²³ A szovjet politika nemzetközi környezetét három főbb területen - katonai, gazdasági, szocio-kulturális - és nyolc különböző dimenzióban - a fontosabb hatalmak belső berendezkedése, a katonai erők összetétele, a katonai erők elosztása, a gazdasági források elérhetősége, a gazdasági stabilitás, a gazdasági berendezkedés vonzereje, a nemzetközi szervezetek ereje és a globális társadalom és kultúra jellege - vizsgálják. Következtetésük: a szovjet külpolitikában bekövetkezett változások a Szovjetunió külső környezete változó jellegének következménye. Bár a szovjet válság okai elsődlegesen belsőek, az ezekre adott szovjet válaszok külső forrásból táplálkoznak. Annak ellenére, hogy a megvizsgált szempontok hatása nem minden esetben egybevágó, a "nettó eredmény" mégis az, hogy a két legfontosabb külső nívó - a nukleáris fegyverek és a liberális kapitalista rendszerű államok - lezárták az utat a hagyományos szovjet expanzionizmus előtt, és egyúttal lehetőséget és ösztönzést adtak a nemzetközi kapcsolatokba történő szovjet beilleszkedéshez.

A nemzetközi rezsím elmélete a neorealista iskola egy puhább változata. A széles körben elfogadott definíció szerint a nemzetközi rezsimek "olyan implicit vagy explicit elvek, normák, szabályok és döntéshozatali folyamatok összessége, amelyek körül az alanyok várakozásai konvergálnak".²⁴ Az elmélet szerint a nemzetközi rezsím szabályzó együttese fontos magyarázó tényező a nemzetközi kapcsolatok - az államok erő-, és képesség-elosztásos modelljén alapuló - neorealista felfogás keretein belül. A szóban forgó szabályok és

²⁰ Tucker, Robert C. {1967}: United States-Soviet Cooperation: Incentives and Obstacles. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, No. 372., 2-13.o.

²¹ A legtisztább elmélet legtisztább képviselője, Kenneth Waltz, *A nemzetközi politika elmélete* című alapművében fektette le a neorealizmus alapjait; Waltz, K. N. {1979}: *Theory of International Politics*. Addison-Wesley, Menlo Park, CA

²² Gilpin, R. {1981}: *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press, New York

²³ Deudney, D. and Ikenberry, G. J. {1991/1992}: The International Sources of Soviet Change. *International Security*, Winter, vol. 16. no. 3.

normák olyan módon hatnak, hogy korlátozzák az államok viselkedését, mert azok felismerik a korlátozatlan cselekvések kontraproduktív hatását. A szovjet külpolitika vonatkozásában néhány szerző a leszerelési és fegyverzetkorlátozási tárgyalások rendszerét (explicit szabályok) és az enyhülést (implicit normák) tekinti egyfajta nemzetközi rezsimnek, amely magyarázhatná e politika változásait.²⁵

Ez az elmélet alkalmas arra, hogy jó magyarázatot adjon a két szuperhatalom ellenséges-rivalizáló viszonya hosszabb időn keresztül történő kordában tartására, de kevésbé alkalmas arra, hogy a szovjet külpolitika jórészt egyoldalú és viszonylag gyors fordulatait is meggyőzően magyarázza.

A nemzetközi kapcsolatok elméletének másik meghatározó iskolája a *liberalizmus*, jóval szerteágazóbb és kevésbé „takarékos” elméleti modell. Különböző irányzataiban közös, hogy - szemben a neorealizmussal - nem az államokat tekinti a nemzetközi kapcsolatok alapszereplőjének, hanem az individuumot, illetve az általa létrehozott nemzetközi hálózatokat, szervezeteket. Továbbá, a nemzetközi kapcsolatok lényegi elemei között - az erővel szemben - az eszméknek, értékeknek és ideológiáknak tulajdonít nagy szerepet. A liberális iskola két különböző elemzési szinten is megjelenik: elméleteinek jó része az államok belső aspektusaira teszi a hangsúlyt, más része pedig a transznacionális aspektust favorizálja.

Az utóbbiak közé tartozik az *együttműködési elmélet*. Ez, a realista felfogást tükröző „biztonsági dilemma”, vagy a „fogoly dilemma” logikája helyett - amelyek szerint a felek a kooperációval szemben saját biztonságuk folyamatos növelését választják - azt mondja, hogy ha a felek egyike egy stratégia keretében egyoldalúan pozitív lépéseket tesz, azt a másik, előbb-utóbb viszonozza, és ez elvezet az együttműködéshez.²⁶ Az együttműködési elmélet egyik változata az ún. „fokozatos viszonzási feszültség-csökkentés”

²⁴ Krasner, S. D.ed., {1986}: International Regimes. Cornell University Press, Ithaca

²⁵ George, A. L., Farley, P. J., and Dallin, A. {1988}: U.S.-Soviet Security Cooperation: Achievements, Failures, Lessons. Oxford University Press, Oxford és Nye, J. S. Jr.{1987}: Nuclear learning and U.S.-Soviet security regimes. International Organization, 41(3) 371-402. o.

²⁶ Axelrod, R. and Keohane, R.O. {1985}: Achieving cooperation under anarchy: strategies and institutions. World Politics, vol.38. No.1. 226-254. o.

(*graduated reciprocation in tension-reduction - GRIT*), amely az ellenségkép felszámolása útján vezet a kooperációhoz.²⁷

Ezt az elméletet annyiban igazolja vissza a gyakorlat, amennyiben a szovjet vezetés valóban több egyoldalú lépést tett, amelyek - bár nem lettek viszonzva - mégis hozzájárultak az egymásról alkotott negatív kép lebontásához. Kevésbé meggyőző azonban a változások dinamikájának és mélységének jellemzésére, inkább kiegészítő jellegű magyarázó eszközként alkalmazható.

A "*tudásalapú közösség*", (*epistemic community*) elmélete azt fejt ki, hogy különböző országok hasonló célokat követő, hasonló társadalmi helyzetben levő - főleg tudós, értelmiségi - csoportjai olyan közösségeket tudnak alkotni, amelyek érdemben befolyásolhatják országaik döntéshozóit.²⁸ Több elemző szerint a szovjet és amerikai tudományos körök 70-80-as években felgyorsult érintkezései olyan szövetséget hoztak létre, amelyek visszafogták országaik egymással szembeni politikáját.²⁹

Ez az elmélet csak korlátozott érvénnyel magyarázza a szovjet külpolitika változását. Inkább egy-egy részterületre vonatkozóan van önálló értéke. A szovjet-amerikai viszonylatban az ellenségkép lebontásához járult hozzá.

A nemzetközi hatásokon alapuló változásokat favorizáló elemzők között említendő Jack *Snyder*, aki szerint a szovjet történelem tanulsága az, hogy a külső körülmények gyakran gyakoroltak jelentős hatást a szovjet belpolitikai fejleményekre, alakítva a belpolitikai szereplők érdekeit, érveket adva az egymással versengő csoportoknak, vagy hatást gyakorolva a belső intézmények átszervezésére. Összegzése alapján a keményvonalas nyugati politika tipikusan a szovjet keményvonalasokat segítette, amikor azok hatalmon voltak, és ugyanez a politika aláásta az enyhülés-pártiak pozícióit, ha ők voltak

²⁷ Lebow, R.N., and Stein, J.G. {1987}: Beyond deterrence. *Journal of Social Issues*, vol.43. No.4. 5-70. o.

²⁸ Haas, E. {1989}: Do Regimes Matter? *Epistemic Communities and Mediterranean Pollution Control*. *International Organisation*, vol. 43., Summer

²⁹ Legvold, R.: War weapons, and Soviet foreign policy. in Bialer, S. and Mandelbaum, M., eds., {1988}: *Gorbachev's Russia and American Foreign Policy*. Westview Press, Boulder Co

túlsúlyban a vezetésben. Az amerikai engedmények hatása ezzel szemben sokkal kevésbé kiolvasható, mert gyakorlatilag nem létezett ilyen politika.³⁰

A változások külső és belső tényezői között próbál szintetizálni a „fordított második szint” (*"second image reversed"*) elmélete. Az elnevezés Kenneth N. Waltz három "image"-es rendszerére utal, ahol az első szint az emberi természetet, a második az állam szintjét, a harmadik a nemzetközi rendszert jelenti. Peter Gourevitch, az elmélet szerzője szerint a belpolitikai és nemzetközi szintek közötti interdependencia nem korunk különös, új jellemzője, de ma különösen igaz, hogy a nemzetközi rendszer nem csak következménye a belpolitikának és a belső struktúráknak, hanem oka is. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a külső katonai nyomás a belpolitikát sok területen korlátozzák, a nemzetközi kapcsolatok és a belpolitika ezért kölcsönösen annyira összefügg, hogy csakis egyidejűleg célszerű vizsgálni őket, mint egészet.³¹

A belpolitikai dimenzióra koncentráló elemzési szint egyik legismertebb variánsa az ún. *koalíció-építésre* támaszkodó magyarázat. Eszerint a szovjet külpolitika változásai abból vezethetők le, hogy a módosult belpolitikai erőviszonyok folytán létrejövő új koalíció új külpolitikai célokat jelöl ki, újradefiniálja a nemzeti érdeket, ami elvezet a korábbi ellenséggel való kooperatív kapcsolatokig. Ennek az elméletnek a logikája szerint a nyolcvanas években megváltozott szovjet külpolitikát a következő tényezők magyarázzák: először, jelentősen átalakultak maguk a szovjet belpolitikai alapintézmények, másodsor, Gorbacsov az új külpolitikával ki akarta húzni a talajt a vele szemben álló sztálinista csoportok alól, harmadszor, meg akart felelni fő belpolitikai támasza, az értelmiség igényeinek.³²

A koalíció-építési modell tulajdonképpen a hagyományos kremlinológia iskolájához tartozik: a szovjet felső vezetésen belüli erőviszonyok kisebb-nagyobb módosulásából próbálnak következtetni a várható külpolitikai

³⁰ Snyder, J. {1989}: International leverage on Soviet domestic change. *World Politics*, No. 1., 28.o.

³¹ Gourevitch, P. {1978}: The second image reversed: the international sources of domestic politics. *International Organisation*, vol. 32. No.4.

lépésekre. Ez a megközelítés - ami logikus volt az áttekinthetetlen és demokratikusan meg nem jelenített szovjet belpolitikai életben való eligazodás egyik módszereként - azonban elsősorban arra tudott magyarázatot adni, hogy miért nem történik változás a (kül)politikában.

A "tudásalapú közösség" modellt alkalmazza a belpolitikára vonatkoztatva Sarah Mendelson, aki az afganisztáni szovjet kivonulásról szóló döntés esetét, mint döntő külpolitikai fordulatot elemzi.³³ A külpolitikai fordulat fő magyarázati tényezőjének azt a szovjet értelmiségi csoportot tekinti, amely a moszkvai, novoszibirszki és más tudományos intézetekben formálódott, és amelyek képviselőit Gorbacsov vonta be egyre erőteljesebben a politikába. Ez a bevonás részben a magas politikai posztokra való kinevezést, részben a politikai döntéshozatali folyamatban való érdemi részvételt jelentette. Mendelson magyarázatában összekapcsolódnak az eszmék és a politikai folyamatok, mindkét elem szükséges volt, mert önmagukban elégtelenek lettek volna a külpolitika megváltoztatására.

Ez a megközelítés nagyon hasznos bepillantást enged a külpolitika-formálás belső folyamataiba, de inkább csak egy-egy külpolitikai döntés magyarázatára alkalmazható, semmint a külpolitika egészének megváltozásának magyarázatához.

A fentihez nagyon hasonló logikát ajánl Jeff Checkel is, aki az eszmék és intézmények szerepét hangsúlyozza.³⁴ Véleménye szerint ahhoz, hogy megértsük az eszmék szerepét a szovjet külpolitika befolyásolásában, különböző elemzési szinteken levő tényezőket kell integrálni. A belső elemzési szinten az ún. politikai vállalkozók (*policy entrepreneurs*), azaz az új gondolatokkal előálló értelmiségiek, az ő intézményi hátterük, és egy felvilágosult politikai vezetés, nemzetközi szinten pedig a változó környezet - benne az aktív amerikai politikával -, és a Szovjetunió egyre romló külső

³² Snyder J. {1987/88}: The Gorbachev Revolution: A Waning of Soviet Expansionism? *International Security*, Winter, vol.12. No. 3

³³ Mendelson, S. {1993}: Internal Battles and External Wars: Politics, Learning and the Soviet Withdrawal from Afghanistan. *World Politics*, vol.45 April, 327-360. o.

³⁴ Checkel, J. {1993}: Ideas, Institutions, and the Gorbachev Foreign Policy Revolution. *World Politics*, Vol.45. January, No.2.

mutatói adják a főbb magyarázati paramétereket. A változó nemzetközi környezet és a reformer főtitkár a politikai lehetőségek (*policy window*) sorozatát kínálták, amelybe a meghatározó szovjet kutatóintézetek vezetői - politikai vállalkozóként - be tudták vinni a szovjet külpolitikában döntő változást eredményező eszméiket.

Az eszméknek és Gorbacsovnak, mint tényezőnek a bekapcsolása a magyarázó modellekbe elvezet bennünket az elemzésnek arra a szintjére, ahol maga az individuuum játsza a főszerepet. A politikai pszichológia tudománya segítségével most formálódó *külpolitikai tanulás* elméletét alkalmazza J. G. Stein a gorbacsovi új gondolkodás magyarázatában.³⁵ Modellje szerint Gorbacsov témánk szempontjából ún. elkötelezetlen gondolkodó (*uncommitted thinker*) volt, azaz a külpolitikában nem volt jártas, nem rendelkezett szilárdan kialakított világpolitikai képpel. Ugyanakkor erősen motivált tanuló (*motivated learner*) is volt, azaz meghatározó személyi tulajdonsága volt érdeklődése az új iránt. Ezek alapján Gorbacsov egyre többet tett sajátjává az értelmiségi közösség reformgondolataiból és menetközben a próbálkozások-kudarok (*trial and error*) útján tanult és jutott újabb és újabb szintekre reformpolitikájában.

A külpolitikai változásnak ez a személyi magyarázata szintén fontos - eddig kevésbé kutatott - sávját tárja fel a lehetséges magyarázatoknak. Arra hívja fel a figyelmet, hogy hiába van minden együtt a változáshoz, ha felelős politikai vezetők személyükben nem felelnek meg a változtatás követelménye felismerése és az ebben az értelemben való cselekvés igényének.

A szovjet külpolitikáról szóló elméleti viták jól tükrözik magának a szovjet külpolitikának a fejlődését. A második világháború után a hidegháború kialakulásának okai és ezzel kapcsolatban a szovjet külpolitika egyedisége, expanzionista jellege és ideológiai meghatározottsága állt a viták előterében. A hatvanas-hetvenes években a részben módosult szovjet külpolitikával kapcsolatban már inkább a módosulás jellege, mértéke volt a kérdés. Végül, a nyolcvanas évek második felében az elmélet azzal találta magát szemben,

³⁵ Stein, J.G. {1994}: Political learning by doing: Gorbachev as uncommitted thinker and motivated learner. International Organisation, vol. 48. Spring pp. 155-183. o.

hogy képtelen volt előre látni azt a drámai fordulatot, ami Gorbacsov idején következett be a szovjet külpolitikában.

A fentebb áttekintett vitáknak nincs az egyik, vagy másik oldal javára egyértelműen eldönthető kimenetele. A számba vett elméleteknek úgy szintén nincs egy kiemelkedő magyarázó erővel bíró tagja. Az itt áttekintett "elméletek" mindegyike hasznosítható a szovjet külpolitika 80-as években bekövetkezett változásainak magyarázatában. A különböző megközelítések nem alternatívái egymásnak, nem egymást kizáró módon kínálják magyarázataikat. Mindegyik mond valamit tárgyunkról, de egyik sem mondja el az egészet. A legjobb példa ennek illusztrálására J. Snyder, aki két különálló elemzésében két egymással látszólag szembenálló, valójában azonban inkább kiegészítő módszerrel operál: először a szovjet reform külső forrásait vette számba egy történelmi analízisben, azután a Gorbacsov-korszak belpolitikai összetevőinek hatását vizsgálta a külpolitikára.

2. A nemzetközi kapcsolatok elmélete a szovjet-kelet-európai kapcsolatokról

Bár a politikai publicisztikában a szovjet-kelet-európai kapcsolatokat bőven elemezték és sok jelzővel illették - gyarmati viszony, rab népek, szovjet birodalom, szovjet blokk, kommunista tömb, szatellit-országok stb. - a nemzetközi kapcsolatok elmélete viszonylag kevés figyelmet fordított erre a relációra.

Legáltalánosabb szinten a *befolyási övezet - dominancia - hegemonia* fogalmi apparátusával közelíthetünk a szovjet-kelet-európai viszonyrendszer problémájához. A *befolyási övezet* fogalma a legtágabb értelmezésű kategória, amely egy szereplő kiemelt szerepére mutat mások viszonylatában, de nem jellemzi a befolyás mértékét, milyenségét és semmiképpen sem a konkrét viselkedésformákat.

Egy lépéssel közelebb jutunk a szovjet-kelet-európai kapcsolatok jellegének meghatározásához a *dominancia* fogalmával, amely a szakirodalomban elfogadott definíció szerint "egy nagyhatalom erővel történő fellépését" jelenti "kisebb államokkal szemben, amelyek a hátországát alkotják", és kapcsolataikra az „államközi viselkedés egyetemes normáinak - a szuverenitásnak, az egyenlőségnek és a függetlenségnek - figyelmen kívül hagyása a jellemző.”³⁶

A dominanciához képest a *hegemonia* az a kapcsolatrendszer, amelyben benne van az erő használata, "de ez nem szokványos és korlátok nélküli, hanem esetleges és vonakodó".³⁷ A hegemoniát gyakorló nagyhatalom igyekszik elkerülni az erő használatát, vagy ha mégis használja alaposan megfontolja annak politikai árát. Egy hegemon nagyhatalom "kész (időnként) megsérteni a szuverenitás, egyenlőség és függetlenség jogát a kisebb

³⁶ Keal, P.: On Influence and Spheres of Influence. in Triska, J. F. {1986}: *Dominant Powers and Subordinate States, The United States in Latin America and the Soviet Union in Eastern Europe*. Duke University Press, Durham, 140.o.

³⁷ uo.140.o.

államokkal szemben... de (hosszabb távon) nem hagyja figyelmen kívül azokat; elismeri azok létét és megsértésüket valamilyen sajátos magasabb rendű elvvel igazolja"³⁸ Ezekből a definíciókból kiindulva a szovjet-kelet-európai viszony a domináns-hegemónikus kapcsolatok fogalmi kereteibe illeszthető.

A realista iskolán belül született a *hegemonikus stabilitás elmélete*.³⁹ Ez az elmélet - eredetileg a nemzetközi politikai gazdaságtan területére szabva - azt mondja, hogy regionális integrációk (tömörülések) születése egy hegemon hatalom meglétéhez és annak ilyen irányú érdekeihez kötődik. A hegemon állítja fel a rendszeren belüli normákat saját akaratának kikényszerítésével. A hegemon célja saját érdekeinek maximalizálása, de ez nem szükségszerűen minimalizálja a többi résztvevő hasznát.⁴⁰ Az elmélet arra is választ kínál, hogy milyen feltételek mellett szűnik meg a tömörülés: ha a hegemon elveszti érdekeltségét, vagy ha a hegemon hatalma csökken.

A magasabb elméletektől a "szovjetológia" irányában haladva azt találjuk, hogy a Szovjetunió Kelet-Európa politikájának alaptermészetét illetően megosztottak voltak a kutatók. Az ideológiai vs. nagyhatalmi motiváció - korábban tárgyalt - képletéhez hasonlóan két alternatív álláspont állt szemben egymással. Az egyik szerint a Szovjetunió Kelet-Európa feletti dominanciája a marxista-leninista ideológiára, a másik szerint alapvetően biztonságpolitikai megfontolásokra vezethető vissza. Az utóbbi, a biztonságpolitikai motivációt preferáló iskola, szintén két irányzatra bontható: az első szerint Kelet-Európa az offenzív szovjet politika előretolt hadállása, a második szerint a régió az előretolt védelem szerepét játszotta a defenzív szovjet politikában. Nem nehéz felfedezni ebben a végső soron hárompólusú nézetrendszerben a szintén korábban tárgyalt három szovjet külpolitikai "image" – a kommunista expanzionizmus, a reálpolitikai expanzionizmus és a reálpolitikai védelem - leképeződését.

³⁸ uo. 141.o.

³⁹ Krasner, S. {1976}: State Power and the Structure of International Trade. *World Politics*, vol. 28. no. 3. April, 314-343. o.

⁴⁰ A hegemonikus stabilitás elméletének pozitív olvasatú verzióját a liberális iskola alkotta meg. E szerint a hegemon hozzájárul kollektív javak létrehozásához és így a résztvevők jólétének emelkedéséhez is lásd Kindleberger, C. {1973}: *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press, Berkeley

Az első "image"-et pártoló Rey *Koslowski* és Friedrich V. *Kratochwil* azt állítja, hogy "Sztálin a szocialista rendszer propagálását tipikusan csak erővel tudta elképzelni... A szovjet modell kelet-európai társadalmakra való kényszerítésénél meg kell érteni ennek az új formájú dominanciának a drámai következményeit. Ez radikálisan szakított a tizenkilencedik századi európai birodalmi hagyományokkal, beleértve a cári birodalmi hagyományokat is... A Szent Szövetség törekvésével szemben, amely érintetlenül hagyta a civil társadalmat, a szovjet átalakítás az embereket a totalitáriánus rendszer reprodukciójának részeseivé tette".⁴¹

A reálpolitikai expanzionizmus, éppen ellenkezőleg, minimalizálja az ideológiai komponens szerepét a szovjet Kelet-Európa politikában és a kelet-európai szovjet hegemoniát a világhatalmi törekvések összefüggéseibe helyezi. E megközelítés jelentősége abban áll, hogy másképpen viszonyul a szovjet Kelet-Európa politika esetleges módosulásához. Hiába mutatnak ki elemzők változást a hivatalos szovjet ideológiában, és annak külpolitikai vonatkozásaiban, a reálpolitikai expanzionizmus hívei szerint ez egyáltalán nem jelent változást az alapösszefüggést, s így a szovjet-kelet-európai kapcsolatok jellegét illetően.

Ezzel szemben a reálpolitikai védelem teóriája szerint a kelet-európai szovjet hegemonia gyökerei nem "az érintett népek elnyomásának valamilyen tudatos akarata" vezethetők vissza. Az ezen országok feletti ellenőrzés - bár elítéltetik - a szovjet biztonsági érdekek érvényesítésének tudható be.⁴²

A fenti szisztematikus konstrukciókon kívül létezik még – a szovjet-kelet-európai kapcsolatok jellegét elemző - néhány más megközelítés is. Michael *Doyle* - akinek nevéhez a nemzetközi kapcsolatok „*demokratikus liberalizmus*” elmélete fűződik - a *formális* és *informális imperializmus* kategóriáját vezeti be a szovjet-kelet-európai kapcsolatokra is alkalmazhatóan. A formális imperializmus "annexiót és a gyarmati hatalom gyakorlását" jelenti gyakran a helyi elittel

⁴¹ Koslowski, R., Kratochwil, F. V. {1994}: Understanding change in international politics: the Soviet empire's demise and the international system. *International Organization*, vol. 48. no. 2. Spring, 228-229.o.

⁴² Hermann, Richard K. {1985}: *Perceptions and Behavior in Soviet Foreign Policy*. University of Pittsburg Press, Pittsburg, 16.o.

együttműködve.⁴³ Erre példa a három balti állam és Besszarábia esete a második világháború után. Kelet-Európa többi része az informális imperializmus kereteibe tagozódott. „Az informális imperializmus... ugyanazokkal a következményekkel járhat, mint a formális imperializmus; a különbség az ellenőrzési folyamatban rejlik, amit az informális imperializmus a periféria jogilag független (de valójában alárendelt) kormányával együttműködve ér el”.⁴⁴

Schöpflin György a szovjet-kelet-európai kapcsolatokat "minőségileg különböző" jellegét a torz "szovjet szövetségi koncepcióra" vezeti vissza.⁴⁵ Ennek lényege a szovjetek hatalomkoncentrációs koncepciója, amely szerint "a hatalmat a lehető legnagyobb mértékben kell központosítani és monopolizálni... a belpolitikában ezt... a kommunista párt politikai monopóliuma (jelenti)... nemzetközi téren (pedig)... a Szovjetunióknak nincs szövetségi koncepciója, (mert) csak alárendelésben tudja értelmezni azt".⁴⁶

A szovjet-kelet-európai kapcsolatokat fontosságát Oroszországnak az európai történelemben játszott szerepéből vezeti le John Van Oudenaren.⁴⁷ Felfogása szerint Oroszország felemelkedése történelmileg a független Lengyelország hanyatlásával és eltűnésével következett be a 18. században, ami együtt járt az orosz befolyás növekedésével a Balkánon, és amely folyamat csúcsát a 19. század elején érte el. Ugyanígy, Oroszország európai befolyása akkor érte el a mélypontját (1917-ben), amikor létrejött a független Lengyelország és a három balti állam.

Végül, voltak olyan integratív kísérletek, amelyek nem egy-egy tényezőnek tulajdonítottak kiemelt szerepet a szovjet-kelet-európai kapcsolatok leírásában, hanem egy tényezőrendszer alkalmaztak. Sarah Meiklejohn Terry egy háromtényezős - geostratégiai, gazdasági, politikai-ideológiai - képletet vázolt fel azzal a magyarázattal, hogy egyik vagy másik elemnek a relatív súlya idővel

⁴³ Doyle, Michael {1986}: *Empires*. Cornell University Press, Ithaca 130.o

⁴⁴ uo.38.o.

⁴⁵ Schöpflin, George: Soviet-East European Relations. in McCauley, Martin ed. {1990}: *The Soviet Union after Brezhnev*. Holmes and Meier Publishers, Inc., New York 120.o.

⁴⁶ uo. 120.o.

⁴⁷ Oudenaren, J. V.: The Soviet Union and Eastern Europe: New Prospects and Old Dilemmas. in Griffith, William E. ed. {1989}: *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?* Westview Press, San Francisco 102.o.

változott, csakúgy, mint az egyes komponensek esetében azok agresszív, illetve passzív jellege, illetve az egyes tényezők egymást erősítő vagy gyengítő viszonya.⁴⁸

J.F. *Brown* egy bonyolultabb - hattényezős - modellt állított fel, amelynek megfelelően Kelet-Európa a következő szerepeket játszotta a szovjet politikában:

- védelmi övezet,
- egy offenzív stratégia bázisa (ennek része volt a./ az ideológiai offenzíva, b./ Nyugat-Európa katonai megfélemlítése, c./ Nyugat-Európa politikai manipulációja),
- a szovjet külpolitika politikai-diplomáciai támogatásának nemzetközi kiterjesztése,
- a szovjet rendszer politikai és ideológiai legitimációjának forrása,
- a gazdasági kizsákmányolás forrása,
- a szovjet hősi mitológia része (a fasiszta uralom alóli felszabadítás erkölcsi dicsősége).⁴⁹

⁴⁸ Meiklejohn Terry, Sarah: The Soviet Union and Eastern Europe: Implications for U.S. Policy. in Caldwell, Dan ed. {1985}: *Soviet International Behavior and U.S. Policy Options*. Lexington Books, Lexington, 12.o.

⁴⁹ Brown, J. F. {1991}: *Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe*. Duke University Press, Durham, 45-46.o.

3. A nemzetközi kapcsolatok szovjet elmélete

A nemzetközi kapcsolatok szovjet elméletének elemzéséhez először a nemzetközi kapcsolatok elméletének a marxizmushoz való viszonyát kell értelmezni. A diszciplína különböző viták által megosztott kutatói egyetértenek abban, hogy bár mind a marxizmus, mind a nemzetközi kapcsolatok elmélete természetük szerint nemzetköziek, a két terület egymáshoz való kapcsolódása problematikus. Valóban, a nemzetközi kapcsolatok elméletének oldaláról nézve a marxizmusnak nincs helye a diszciplínában. A szakirodalomban általánosan elfogadott két, vagy három fő iskoláról beszélni: a kettős felosztás a (neo)realista-(neo)liberális irányzatot fedi, a hármas felosztás pedig a hobbesi (realista), grotiusi (internacionalista) és kanti (univerzalista) irányzatokat jelenti. A marxizmus ezen a palettán csak időnként jelenik meg úgy, mint neomarxizmus vagy "világrendszer" (*world system*) elmélet,⁵⁰ ennek azonban nincs köze vizsgálatunk tárgyához, a nemzetközi kapcsolatok szovjet elméletéhez.

Martin Wight egyértelműen fogalmaz ebben a kérdésben: "Sem Marx, sem Lenin, sem Sztálin nem járult hozzá szisztematikusan a nemzetközi elmélethez; Lenin "Imperializmus"-a áll legközelebb a dologhoz, de ez is keveset mond a nemzetközi politikáról."⁵¹ Szerinte a marxizmus csak egy "belső társadalmi elmélet", ami a nemzetközi kapcsolatokba csak a kommunistáknak kedvező „obszkuritást” visz be.⁵²

A marxizmus és a nemzetközi kapcsolatok viszonyáról életművet alkotó V. Kubáلكová viszont úgy véli, hogy a marxizmust, bár problematikusán és megszorításokkal ugyan, de el lehet és szükséges is elhelyezni a nemzetközi kapcsolatok elméletében: nevezetesen, a hobbesi (realista) és a kanti (univerzalista) irányzatok közé. A kanti gondolattal rokonítható a marxizmus

⁵⁰ Wallerstein, Immanuel {1974}: *The Modern World System*. Academic Press, New York

⁵¹ Wight, Martin: Why is There no International Theory? in Butterfield, H. and Wight, M. eds., {1966}: *Diplomatic Investigations*. George Allen and Unwin, London idézi Kubáلكová, V. and Cruickshank, A. A. {1985}: *Marxism and International Relations*. Clarendon Press, Oxford, 1.o.

⁵² uo. 1-2. o.

annyiban, amennyiben mindkettő negatívan ítéli meg az állam szerepét és végső elhalását tételezi, illetve mindkettő egy harmonikus társadalom eljövételében hisz. Másik oldalról, a hobbesi irányzathoz a konfliktus, mint fő mozgatóerő központi szerepe közelíti. Ugyanakkor egy sor ismért meg is különbözteti a marxizmust a másik kettő iskolától: a konfliktus *Marx*nál nem az emberi természetből fakad (Kant), nem is az államból (Hobbes), hanem gazdasági okokból, az univerzális harmóniát (a kommunista társadalmat) pedig az osztálykülönbségek felszámolásával látja elérhetőnek.⁵³

Másik oldalról, maga a marxizmus sem pretendált arra, hogy részévé váljon a nemzetközi kapcsolatok elméletének. A marxizmus egy olyan átfogó elméleti vállalkozás, amely a társadalomtudományok többségét érinti, de olyan módon, hogy nem önálló területként kezeli őket. Így a marxizmus foglalkozott a nemzetközi kapcsolatokkal is, de sosem *per se* módon. Kubálová megfogalmazásában: "a marxizmus, mint történelemfilozófia a történelmi folyamatok formáit és módozatait szándékozik felismerni, és képesnek tartja magát ezen módozatok ismétlődésének jövőbeni előrevetítésére, és így előre megjósolni az események alakulását."⁵⁴ A nemzetközi kapcsolatok elmélete viszont - eltérő iskolái ellenére - a nemzetközi kapcsolatokról kíván általánosítható elméletet alkotni. Ezért egy marxista számára sosem létezne a "nemzetközi kapcsolatok elmélete" legfeljebb a "nemzetközi kapcsolatok szociológiája".⁵⁵

A nemzetközi kapcsolatok marxista felfogását kutatók körében elfogadott álláspont, hogy V.I. *Lenin* hosszú távon meghatározó módon járult hozzá a nemzetközi kapcsolatok szovjet elméletéhez.⁵⁶ Idevágó nézeteit legkiérleltebben "Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című munkájában foglalta össze. *Lenin* szerint a kapitalizmus egy minőségileg új - imperialista - szakaszába lépett, amelynek, egyebek között, fő jellemzője a monopolizáció megjelenése, nemzetköziesedése és versenye a világ

⁵³ uo. 16.o.

⁵⁴ uo. 12.o.

⁵⁵ uo.12.o.

⁵⁶ Lynch, Allen {1987}: *The Soviet Study of International Relations*. Cambridge University Press, Cambridge 14.o.

újrafelosztásáért. Ez a verseny szükségszerűen háborúhoz vezet, mert a kapitalista állam erejének kipróbálására nincs és nem lehet más út, mint a háború. A háborúk megelőzésének végleges módja az osztályok megszüntetése és a szocializmus megteremtése. Lenin ezzel továbbfejlesztette a nemzetközi kapcsolatok marxista felfogását és megalapozta a nemzetközi kapcsolatok szovjet elméletét, aminek legfőbb jellemzői:

- a gazdasági tényező primátusa,
- a "kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése" törvénye, mint a nemzetközi kapcsolatok alakulásának generátora,
- a világ államainak elnyomók és elnyomottak szerinti klasszifikálása,
- a háború elkerülhetetlensége az osztályalapú társadalmak nemzetközi viszonyai között,
- a világforradalom eredményeként megteremthető szocializmus, mint a fejlődés egyetlen lehetséges és optimális iránya.

Lenin nemzetközi kapcsolatok felfogása így olyan értelemben fejlesztette tovább Marxét, hogy részben konkretizálta azokat, részben jobban nemzetközi dimenzióba emelte az alapkonfliktust.

A Szovjetunió, mint az első osztályalapokon létrejött állam megszületése jelentős változásokat hozott a szovjet világkitekintésben. Ezekben a változásokban a nemzetközi kapcsolatok irodalma kiemelkedően fontos szerepet tulajdonít J.V. Sztálinnak.⁵⁷ A Szovjetunió létrejöttéről és annak a világforradalomhoz való viszonyáról szóló trockiji "permanens forradalom" vs. "szocializmus egy országban" vitában a Sztálin által támogatott utóbbi álláspont kerekedett felül, ami döntően hatott a szovjet elméletre. Ez először is, azt jelentette, hogy a szovjet állam - saját túlélése érdekében - elsősorban befelé forduló lett és visszafogta nemzetközi aktivizmusát. Másodsorban, - továbbra is az osztályellentétekre alapozva - tovább "nemzetköziesítette" világlátását, amikor az "elnyomó-elnyomott" ellentétpárt a "két tábor" koncepcióval helyettesítette. Harmadsorban, a Szovjetunió létrejöttével konkrétan is megjelent az állam, mint elemzési egység a nemzetközi kapcsolatok szovjet felfogásában. Negyedszer,

⁵⁷ uo. 19.o

az új helyzetben a vegyes kapitalista-szocialista nemzetközi rendszert kevésbé tekintették zártnak és a közeljövőben megszűnőnek, hanem egy nyitott végű, tartósabban fennmaradó struktúrának. Ötödször, a politikai (felépítményi) tényező szerepe felértékelődött a kizárólag gazdasági determinációval szemben. Végül, e fentiek summázataként inentől számítható a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó szovjet elmélet önállósulása, relatív eltávolodása magától a nagyideológiától.

Az a tény, hogy a Szovjetunió győztesként, szövetségesként és leginkább nagyhatalomként került ki a második világháborúból egyfelől, azt bizonyította, hogy a "szocializmus egy országban" stratégia bevált, másfelől, arra ösztönözte a szovjet vezetést, hogy újraértékelje világképét. Ennek lényege a "szocializmus egy országban" koncepció helyébe lépő - így explicit módon ugyan meg nem fogalmazott - "szocializmus egy térségben" stratégia volt. Sztálin külpolitikai életművének legnagyobb eredménye a "politikai Kelet-Európa", a szovjet tömb létrehozása lett.⁵⁸ Mindez azt jelentette, hogy a szovjet külpolitikai magatartás megszűnt befelé fordulónak lenni, egyre inkább aktivista jelleget öltött. Ezen túl, s talán még fontosabb mozzanatként, a Szovjetunió "kitört a kapitalista körbezártságból" és jelentősen kiterjesztette érdekeltségi és befolyási övezetét.

A második világháborút követő évtizedben bekövetkezett nemzetközi változásokból fakadó szovjet világszemlélet-váltást Ny. *Hruscsov* öntötte új formába és az SZKP XX. kongresszusa szentesítette. Kubáلكová plasztikus jellemzése alapján a szovjet világmodell ekkor két egymást részben átfedő halmazból állt.⁵⁹ Az elsőbe a szocialista országok, a kapitalista országok, és a harmadik világ tartozott, a másodikba a "világforradalom erői": a szocialista országok, a kapitalista országok munkásosztályának forradalmi erői és a nemzeti felszabadító mozgalmak, a szocialista orientációjú országok; az átfedést pedig a szocialista országok alkották. A két csoport tagjai eltérő jellegű politikát folytattak egymás között, amit az alábbi táblázat szemléltet:

⁵⁸ erről bővebben lásd a "Kelet-Európa helye a szovjet világképben" című fejezetet

⁵⁹ Kubáلكová, V. {1985}: *Marxism and International Relations*. Clarendon Press, Oxford , 91.o.

Reláció	Kapcsolat jellege
szocialista államok – kapitalista államok	békés egymás mellett élés
szocialista államok – szocialista államok	szocialista internacionalizmus
szocialista államok - a kapitalista és a harmadik világ haladó erői	proletár internacionalizmus
kapitalista államok - szocialista államok	antikommunizmus
kapitalista államok - kapitalista államok	ellentétek
kapitalista államok - harmadik világ	neo-kolonializmus
harmadik világ haladó államai – szocialista államok	proletár internacionalizmus
harmadik világ haladó államai - kapitalista államok	gyarmatosítás-ellenesség, nemzeti felszabadítás
harmadik világ haladó államai - harmadik világ államai	proletár internacionalizmus, vagy kapitalista ellentétek

A szocialista országok szemszögéből három különböző viszonyrendszer tűnik ki: a proletár internacionalizmus, a szocialista internacionalizmus és a békés egymás mellett élés. A három elv meghatározott kölcsönhatásban áll egymással, mégpedig úgy, hogy az első képezi a domináns viszonyrendszert. A proletár internacionalizmus az eredendő, a legtisztább formájában vett osztály szempontú rendezőelv. Ebből valósult meg a szocialista internacionalizmus, amely egy vegyes állami-osztály jellegű kategória. A békés egymás mellett élés elve pedig nem annyira osztály szempontú, hanem államközi doktrína, amely alá van rendelve a proletár internacionalizmusnak.

A nemzetközi kapcsolatoknak - a szovjetek által a fenti módon felfogott - átrendeződése mellett volt még egy más típusú tényező, amely kardinálisan új elemet vitt be a szovjet világszemléletbe: a haditechnológia által kifejlesztett nukleáris fegyver. A nukleáris fegyver megjelenése - először csak az egyik félnél, de hamarosan mindkét oldalon - és továbbfejlesztése elérte azt a pusztítási potenciált, amely már kölcsönös önmegsemmisüléssel fenyegetett. Ez a logika vezetett el a háború elkerülhetetlenségéről szóló tétel elvetéséhez,

a konfliktusok békés eszközökkel való megoldásának elvéhez, a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos korlátozások politikájához és végső soron a békés egymás mellett élés koncepciójához.

Összegezve, a második világháborút követő második évtizedben - amely nagyjából a Hruscsov-korszakkal esett egybe - a nemzetközi kapcsolatok szovjet elméletében a következő fő trendek jelentek meg vagy erősödtek fel. A világ osztályelvű általános meghatározottságán belül az osztályszempont relativizálódott és differenciálódott. A világpolitika szereplői köre - a két tábor sémához képest - jelentősen diverzifikálódott, és a két halmaz szereplőin túl megjelentek a nemzetközi intézmények is. A fő ellentétet képező szocialista állam vs. kapitalista állam viszonyának tengelyében már nem tisztán osztályjellegű politika állt. Leértékelődött, behatárolódott a háború szerepe a nemzetközi konfliktusok megoldásában. Erősödött a nemzetközi kapcsolatoknak, mint autonóm szférának a szerepe. Egyszóval, egy többszereplős, többdimenziójú és interdependensebb szovjet világkép kontúrjai kezdtek kirajzolódni.

A szovjet külpolitikai világlátás következő jelentősebb módosulására újra nagyjából egy évtized elteltével került sor. A hetvenes évek közepére doktrinális szintézist nyertek az addig eltelt időszak változásai. A szovjet értékelés szerint a világ erőviszonyaiban minőségi változás állt be a szocialista tábor javára. Ennek központi eleme a Szovjetunió gazdasági és katonai erejének növekedése, a stratégiai paritás elérése az Egyesült Államokkal. Ez egészült ki a szocialista tábor gazdasági megerősödésével, a harmadik világbeli szocialista orientációjú országok számának növekedésével és a kommunista pártok megerősödésével a kapitalista országokban. A világforradalmi folyamat ezen elemeinek erősödése pedig egyidejűleg az imperializmus erőinek visszaszorulását jelentette.

Szovjet értékelés szerint ugyancsak az erőviszonyok megváltozásának volt betudható, hogy a békés egymás mellett élés keretein belül a hidegháborút fel

tudta váltani az enyhülés.⁶⁰ Az enyhülés magával hozta a nemzetközi két-, és sokoldalú fórumok szerepének növekedését, a fegyverzetkorlátozással kapcsolatos nemzetközi egyezmények egyre kiterjedtebb hálózatát, Európában pedig a nemzetközi érintkezés három legfontosabb dimenziójára irányuló tárgyalások intézményesített kereteit (helsinki folyamat).

Összefoglalásként, a nemzetközi kapcsolatok szovjet elmélete - M.Sz. *Gorbacsov* színrelépéséig - egy olyan világot rajzolt fel, amelynek alapjellemzői megmaradtak, mint alapképlet, de ennek keretein belül a szovjet külpolitikai világlátás több fontos módosuláson ment keresztül az alábbiak szerint.

Az alapképlet jellemzői:

- a nemzetközi kapcsolatok elsődlegesen a gazdaság (alap) és csak másodlagosan a politika (felépítmény) összefüggéseiben értelmezendők;
- a fő elemzési egység az osztály, a világpolitika fő mozgató ereje pedig az osztályharc, a nemzetközi kapcsolatok szubsztanciája az osztályok közötti viszony, a világ horizontális felosztása államokra csak felszíni kivetítődése az osztályok közötti alapkonfliktusnak, ezért ez a világkép vertikális tagozódású;
- végül, a világforradalom tartósabb átmenetek nélkül, determinista módon közeledik végkifejletéhez, az osztály nélküli harmonikus világtársadalom felé.

A módosulás jellemzői:

- a politika vs. gazdaság dimenzióban: a nemzetközi kapcsolatok gazdasági meghatározottsága leértékelődött, és a politikai tényező szerepe megerősödött;
- a belső tényezők rovására teret nyertek a külső, nemzetközi tényezők;
- az elemzési egység szempontjából: az osztályok mellé, mint a nemzetközi kapcsolatok fő aktorai mellé fokozatosan beemelődtek más szereplők, elsősorban az államok;

⁶⁰ {1976}: XXV. *Szjezd Kommunisztjicseszkoj partyiji Szovjetszkogo Szozuja*. Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 39.o.

- a nemzetközi rendszer nyílt vs. determinált kimenetelű jellege kérdésében: a gyors átmenet helyébe egy elhúzódó - implicit módon nyitott végű - átmenet lépett.

4. Kelet-Európa helye a szovjet külpolitikai világképben

A szovjet-kelet-európai kapcsolatok problémája a nemzetközi kapcsolatok szovjet elméletének legkésőbbben tanulmányozott szelete volt. A marxista alapú szovjet nemzetközi kapcsolatok elméletében a szocialista nemzetközi kapcsolatok nemcsak azért kerültek "megkésve" terítékre, mert szocialista országok csak a negyvenes évek végétől léteztek, hanem, mert maga ez a kérdéskör eleve kívül esett a marxizmus hatókörén. A marxizmus szerint az osztályok megszűnése az állam elhalásával jár, következésképpen a klasszikusok nem foglalkoztak nemhogy a szocialista-szocialista, de még a szocialista-kapitalista államközi kapcsolatok kérdésével sem.

A történelem, végül is, a második világháború után hozta magával azt a helyzetet, amelyre a szovjet elméletalkotóknak reagálniuk kellett. A szovjet szakirodalomban a második világháború után nem volt egyetértés arról, hogy a kelet-európai országok milyen fejlődési útra tértek. Némelyek szerint⁶¹ ezek az országok "új típusú demokráciák", vagy "különleges típusú demokráciák" voltak, amelyek sem szocialista, sem kapitalista jelleggel nem bírtak, egyfajta vegyes gazdaságot képviseltek.⁶² Közgazdászok és jogászok egy másik csoportja elutasította ezen országok nem szocialista jellegének tételét és a kommunista pártok aktivizálódására, az osztályharc fokozódására tette a hangsúlyt. 1948 közepére az utóbbi felfogást tükröző "népi demokrácia" kategóriája vált elfogadottá viszonylatukban. A népi demokrácia szovjet értelmezése tehát a kezdeti haladó, de burzsoá jellegtől eljutott az embrionális szocialista képződményig.

Robert A. Jones a következőkben összegzi a népi demokráciákról alkotott - tiszta formában sohasem megfogalmazott - szovjet szuverenitás-doktrína jellemzőit:

⁶¹ Ide tartozott Varga Jenő is, a két világháború közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok szovjet elméletének nagy hatású szakembere, akit a nemzetközi szakirodalom Jevgenyij Varga néven tart számon és leginkább a Sztálinnal folytatott vitái kapcsán.

⁶² bővebben lásd Light, Margot {1988}: *The Soviet Theory of International Relations* St. Martin's Press, New York, 160.o.

- a népi demokráciák teljesen szuverén és független államok;
- a Szovjetunió a népi demokráciák szuverenitásának helyreállítója (a fasizmussal szemben) és védelmezője (az imperialista agresszió ellen);
- a népi demokráciák igazi demokráciák, ellentétben a kapitalista államokkal, amelyeknél ez csak jogi formát adott a tőkés osztály uralmának;
- a kommunista pártok a népi demokráciák szuverenitásának legfőbb belső hordozói;
- a két táborra oszló világban a népi demokráciák, a Szovjetunió vezetésével egyfajta "tömbszuverenitást" alakítottak ki.

A szocialista országok közötti "*új típusú nemzetközi kapcsolatok*" fogalma már az ötvenes évek elején megjelent a szovjet szakirodalomban,⁶³ de, mint a szocialista államközi kapcsolatok elméletének összefoglaló terminus technicus csak a hatvanas években, Hruscsov idején honosodott meg a politikai nyelvben.

A hivatalos doktrínát kifejező "Diplomáciai szótár" a következőképpen határozta meg a fogalom tartalmát: "A diplomáciai kapcsolatok új típusa mentes az antagonizmustól, a proletár internacionalizmus és a testvéri együttműködés elvén alapul a közös célok érdekében... Amikor a kapitalista országok közötti kapcsolatokat - még ha szerződéses szövetségesek is - antagonisztikus verseny és rivalizálás (vagy éppen a másikkal szembeni hegemóniatörekvések) jellemzik, addig a szocialista országok közötti politikai kapcsolatok kizárják az ilyen antagonizmusokat és baráti kapcsolatokat, szoros kölcsönös testvéri együttműködést teremtenek az egyenlőség alapján. Ezen kapcsolatok fenntartása érdekében a szocialista országok a konstruktív cselekvés új módszereit alkalmazzák, amelyek elősegítik az egységet és az egyetemes béke és védelem érdekében tett lépések koordinálását."⁶⁴

⁶³ lásd uo. 164-165.o.

⁶⁴ Gromiko, A.A., szerk. {1960}: *Gyiplomatyicseszkiy szlovar*. I. kötet Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 467-468.o.

Az új típusú nemzetközi kapcsolatok szovjet fogalmának tartalma tulajdonképpen a kapitalista államok közötti kapcsolatokkal való szembeállításban ragadható meg:

- olyan népek közötti kapcsolat, amelyek megszabadultak a tőke elnyomásától,
- ezek a kapcsolatok inherens módon harmonikusak,
- ezek a kapcsolatok természetüknél fogva internacionalisták,
- elvesztették kizsákmányoló jellegüket,
- a valódi szuverenitás kölcsönös elismerésén alapulnak.

A szocialista államközi kapcsolatok szovjet elméletében az első doktrínát az 1956-os magyarországi beavatkozás kapcsán fogalmazták meg a Szovjetunióban, amelyet a szakirodalom *Pomelov-doktrínaként* említ.⁶⁵ 1957 januárjában I. *Pomelov*, szovjet pártideológus átfogó ideológiai igazolását adja a szovjetek magyarországi intervenciójának a proletár internacionalizmus elve alapján. Annak megállapítása után, hogy a szuverenitás, egyenlőség és a területi integritás tiszteletben tartásának elvei érvényben vannak a szocialista országok közötti kapcsolatokban, azzal folytatja, hogy ezek az országok nem egyszerűen csak "egymás mellett élnek", hanem az "önzetlen segítség és együttműködés" alapján működtetik kapcsolataikat. A szerző bevezeti a szocialista hazafiság fogalmát is - megkülönböztetve azt a nacionalizmustól - és azt állítja, hogy az összhangban áll az internacionalizmussal, következésképpen, a valós nemzeti érdek védelme csak szocialista úton képzelhető el.⁶⁶

A 1956-os intervenció után más szerzők által is továbbfejlesztett doktrína főbb elemei a következők voltak:

- a szocialista nemzetközi kapcsolatok sajátos, felsőbbrendű jellege;
- a szocialista országok közötti kapcsolatok harmonikus, antagonisztikus ellentétek nélküli volta;
- kölcsönös testvéri segítségnyújtás a szocializmus védelmében;

⁶⁵ Jones, Robert A. {1990}: *The Soviet Concept of "Limited Sovereignty" from Lenin to Gorbachev. The Brezhnev Doctrine.* The Macmillan Press Ltd, London, 121.o.

⁶⁶ Pomelov, I. {1957}: Razvityije szocializma i proletarszkij internacionalizm. *Kommuniszt*, No. 1. 4.o.

- a Szovjetunió különleges szerepe a szocialista országok közötti kapcsolatokban.

Az ötvenes évek válságaiból fakadó elméletépítés ezután a "*szocialista internacionalizmus*" kategóriájára koncentrált, amely 1957-től vált központi elemévé a szovjet doktrínának. A szocialista internacionalizmus voltaképpen a proletár internacionalizmus tartalmát alkalmazta az államközi viszonyokra, így elméleti nívumot nem nyújtott. A szocialista internacionalizmus elvével jelzett korszakban az új elemeket az jelentette, hogy önálló szféraként kezdtek megjelenni a szocialista nemzetközi kapcsolatok egyes részterületei: úgy, mint a szocialista nemzetközi jog, a szocialista világgazdaság, stb.

A *szocialista nemzetközi jog* kategóriájának bevezetésével a szovjet elméletépítők elvetették az addig érvényes felfogást a nemzetközi jog egyetemességéről, és két részre osztották azt. Az első világ a kapitalizmusé volt, ahol az ún. általános nemzetközi jog érvényesült. Ezek - ide tartoztak a szuverenitás, egyenlőség stb. elvei - csak formális jellegűek voltak. A második világ a szocializmusé volt, ahol az általános jogok egyrészt új, úgymond valós tartalommal bírtak, másrészt túlmentek azon és kiegészítették az általános elveket a sajátos szocialista elvekkel, úgy, mint kölcsönös segítségnyújtás, és szolidaritás a szocialista országok között.

A "*szocialista közösség*" koncepciója is a két világ különbözőségét húzta alá. Habár a csoport összetétele változott aszerint, hogy a Szovjetunióval mely országokkal volt vitája, vagy feszült kapcsolatai, a hivatalos definíció szerint a szocialista közösség "a szocializmus világtábora, szabad és szuverén államok monolitikus közössége, amelynek közös érdekei és céljai vannak és ahol nincs és nem is lehet antagonizmus".⁶⁷ Ez az értelmezés súlyos következményekkel járt a résztvevők szuverenitására nézve: a közösségből való kilépést nemcsak elméletileg abszurdnak, gyakorlatilag hátrányosnak ítélte a szovjet elmélet, de veszélyesnek is a többiekre nézve, ezért a kilépésre nem létezett civilizált mód.

⁶⁷ Szanakojev, S. {1958}: The Basis of Relations between Socialist Countries. *International Affairs* (Moscow) No. 6. 27.o.

A "szocialista hazafiság" szovjet koncepciója - részben válaszként az ötvenes évek nemzeti ihletésű rendszerellenes megmozdulásaira - nem magát a hazafiság fogalmát vetette el, hanem a szocialista jelző segítségével szembeállította a burzsoá természetű nacionalizmussal, és a proletár, vagy szocialista internacionalizmussal harmonizáló fogalommá formálta azt. Ezt testesítette meg a "szocialista tartalom, nemzeti forma" kifejezése.

A "szocialista világgazdaság"-ban végbemenő "szocialista integráció" koncepciója is a kapitalista világhoz viszonyított inverz értelmezésen alapult:

- a szocialista országok integrációját a "fejlődés objektív folyamata" hozza magával, nem az érdekek ideiglenes egybeesése;
- az integráció tagjai szuverenitásuk korlátozása nélkül vehetnek részt az integrációban, nem pedig érdekeik alárendelésével az erősebb résztvevő irányában;
- a kölcsönös gazdasági segítségnyújtás önzetlen módon történik, szemben a kapitalista érdekalapú viszonyokkal;
- a "szocialista munkamegosztás" a nemzeti és nemzetközi érdekek harmonizálásának eszköze;
- a Szovjetunió kiemelt szerepet játszik a világszocializmus fejlődésének objektív folyamatában.

A szovjet-kelet-európai kapcsolatokról szóló szovjet doktrínaformálási folyamat következő - s a világ számára legismertebb - fázisa a *Brezsnyev-doktrína* megalkotása volt. Ez a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai inváziója kapcsán megjelenő igazolási törekvésekben öltött testet. Legismertebb és legtisztább összefoglalását Sz. *Kovaljov* adta közre a Pravdában 1968. szeptemberében.⁶⁸ Bár Nyugaton a többség egyfajta újszerűséget látott a Pravda-cikkben, valójában az tartalmában, szellemében a korábbi időszakot idézte, és inkább csak közvetlen nyersségével tűnt ki. Végül Brezsnyev 1968. novemberi varsói beszéde foglalta össze és támasztotta alá tekintéllyel a róla elnevezett doktrínát. A doktrína alapja, hogy a szuverenitás "osztályalapú"

⁶⁸ Kovaljov, Sz. {1968}: Szuverenitet i internacionalnije objazannosztyi szocialisztyicseszkih sztran. *Pravda*, szeptember 26. 4.o.

kategória. Ez más természetű a szocialista országokban, mint a kapitalista országokban, ahol csak absztrakt, formális jellege van a szuverenitásnak. Az imperialista erők a szocializmus "leggyengébb láncszeménél" akarják áttörni a világszocializmus frontját, hogy azután az egész ellen intézzenek támadást. Ezért az egyes szocialista országok elleni belső vagy külső támadások tulajdonképpen az egész szocialista közösséget veszélyeztetik. Ilyenkor a testvéri országok nem a szuverenitás absztrakt fogalmát veszik alapul, hanem a "valódi" - értsd: szocialista - szuverenitás védelmében lépnek fel. Az effajta veszélyekkel szemben három fronton kell fellépni:

- az egyes országokon belül meg kell erősíteni a kommunista pártok szerepét;
- a szocialista országok között a közösség erősítését, integrációját, a közös vonásokat kell erősíteni;
- a kapitalista országokkal szemben pedig az éberséget és a szocialista országok egységes fellépését kell fokozni.

A hetvenes évek - tehát a Brezsnyev-korszak csendes, "konszolidált" időszaka - termelte ki a szocialista országok "közeledésének" (*szblizsenyije*), és "egybeolvadásának" (*szlijanyije*) koncepcióját. A koncepció lényege, hogy a "szocialista fejlődés általános törvényszerűségei" alapján mind nagyobb fokú azonosság jön létre a szocialista országok között, amely folyamat a "közeledés" immár zajló fázisától elvezet egy új, magasabb fokra az "egybeolvadáshoz". A "közeledés-egybeolvadás", más szóval integráció átfogja a gazdasági, politikai (benne a külpolitikai) és a kulturális szférát.⁶⁹

⁶⁹ Katusev, K. {1973}: Ukreplenyije jegyinsztva szocialiszticheszkij sztran - zakonomernoszty razvityija mirovogo szocializma. *Kommuniszt*, No. 16. 17.o.

II. A SZOVJET KELET-EURÓPA POLITIKA ÁTALAKULÁSÁNAK KOORDINÁTARENDSZERE

1. "Szocializmus egy térségben": a szovjet Kelet-Európa politika a második világháború után

A Szovjetunió a második világháború eredményeként vált meghatározó tényezővé Kelet-Európában. E háború következtében állomásoztak itt csapatai, és az ebben a háborúban játszott szerepe alapján köthetett olyan szerződéseket, amelyek hosszú távra megalapozták térségbeli befolyását.

A szovjet Kelet-Európa politika alakulását ettől az időszaktól a Gorbacsov-korszakig négy főbb szakaszra lehet osztani:

- a szovjet Kelet-Európa politika kialakulása az ellenség-"barát"-szövetséges státuszokon át, 1945-1955;
- az internacionalizmus intervenciói: válság és konszolidálódás a szovjet szövetségi rendszerben, 1956-1968;
- "egység és egybeforrottság": egy nyugodt évtized a Brezsnyev-doktrína jegyében, 1968-1980;
- a rendszer válságának akuttá válása, 1980-1985.

A Szovjetunió a második világháború befejezésekor „leendő szövetségesei” közül hadviselő viszonyban volt Magyarországgal és "Kelet-Németországgal", a háború döntő részében pedig Romániával és Bulgáriával is. Lengyelországot megszállva tartotta, s egyedül Csehszlovákiával állt formálisan szövetségesi viszonyban. Ezek a különbségek tükröződtek a Szovjetunió háború utáni rendezési tervekhez való hozzáállásában. Csehszlovákiát, mint szövetségest, támogatta a szovjet vezetés abban, hogy kollektív bűnösökként kitelepítse a németeket és a magyarokat. Lengyelországot - amelyet a németekkel való közös megegyezés alapján feldarabolt - most "nyugatra toltá", azaz területeket vett el tőle keleten és juttatott neki nyugaton. Bulgária minimális javára történt határkiigazításban részesült (Románia kárára Dél-Dobrudzsa kapcsán), míg

Románia megtarthatta Erdélyt, de elvesztette Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A Vörös Hadsereget egyedül Csehszlovákiából vonták ki, minden más országban továbbra is ott állomásoztak a szovjet csapatok: Lengyelországban a németországi zónával való összeköttetés miatt, Bulgáriában, Romániában, Magyarországon és Németország keleti felén pedig a fegyverszüneti egyezmények értelmében.

A közvetlenül a háborúhoz kapcsolódó kérdések rendezése folyamán a szovjet politika első új koncepcionális eleme az ún. "barát"-konceptió volt. Sztálin szerint a kelet-európai országok baráti magatartása "természetes igény, mivel (a szovjetek) sokat szenvedtek a háború alatt Finnországtól, Magyarországtól és Romániától... Ez a magyarázata annak, hogy a szovjet kormány érdeke ezekben az országokban vele szemben baráti, lojális kormányokat látni."⁷⁰ A szovjet vezetés azt szeretne volna elérni, hogy "a Szovjetunióval határos vagy közeli államok ne lehessenek a Szovjetunióval ellenségesek. Hogy milyen pártok kormányozzák ezeket az országokat, azt az illető népeknek kell eldönteniük. A szovjet kormány szerint a kommunista pártokon kívül más pártok is lehetnek barátaink."⁷¹

Ebből az egyfajta semlegesítést célzó "barát"-konceptióból nőtt ki az az elgondolás, amit a nyugati szakirodalom "szatellizálás" néven regisztrál.⁷² Ennek lényege, hogy a Szovjetunió magához kösse a térség országait. Ennek a politikának volt része kétoldalú "barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződések" kötése a térség országaival, illetve annak ösztönzése, hogy a kelet-európai országok egymás között hasonló szerződéseket kössenek.⁷³

⁷⁰ Fülöp Mihály {1989}: A szovjet csapatok Magyarországon. Magyar Nemzet, 1989. szeptember 23.

⁷¹ uo.

⁷² Gati, Charles {1990}: The Bloc that Failed..Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 9.o.

⁷³ Csehszlovákiával (1943. december 12.), Lengyelországgal (1945. április 21.), Romániával (1948. február 4.), Magyarországgal (1948. február 18.), Bulgáriával (1948. március 18.) kötött szerződést a Szovjetunió. A többi ország közötti szerződések: lengyel-csehszlovák (1947. március 10.), bolgár-román (1948. január 16.), magyar-román (1948. január 24.), bolgár-csehszlovák (1948. április 23.), bolgár-lengyel (1948. május 29.), magyar-lengyel (1948. június 18.), magyar-bolgár (1948. július 16.), román-csehszlovák (1948. július 21.), lengyel-román (1949. január 26.), magyar-csehszlovák (1949. április 16.). Forrás: Gromiko, A.A., .Ponomarjov, B.N. {1976}: Isztorija vnyesnyej polityiki SzSzsZR, 1917-1975. Nauka, Moszkva, 52-53.o.

1947-48-tól kezdődően a szovjet politika túllépett a "szatellizáláson" és egy új korszak vette kezdetét, amelyet "szovjetizálás"-ként említ az irodalom. Ennek lényege: a térség országai politikai, gazdasági, és társadalmi struktúráinak és intézményeinek szovjet mintájú átalakítása.⁷⁴ Ez tehát nem egyszerűen a térség országainak függővé tételét célozta, hanem ezen országok belső berendezkedését akarta átformálni. Ennek a politikának a jegyében a kommunista pártok a térség minden országában átvették a hatalmat, a tényleges döntéshozás e pártok vezetőségeinek kezébe került (amelyek személyi összetételébe Moszkvának döntő beleszólása volt), bevezetésre került a tanácsrendszer, elkezdődött a nemzetgazdaság államosítása, a kultúrában a szocialista realizmus, ideológiai tekintetben az osztályharc éleződésének tétele vált uralkodóvá, a Szovjetunió pedig csalhatatlanná, kritizálhatatlanná vált.

A térség szovjet vezetésű tömbösítése először a gazdaságban kezdődött el a KGST megalakításával 1949. januárjában. A KGST létrehozása egyfelől válasz volt a Marshall-tervre - amelyre kezdetben pozitívan reagált Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország - illetve másfelől ezen országok szovjet-konform gazdasági átalakítását célozta. A tömbösítési politika csúcsát a Varsói Szerződés létrehozása jelentette 1955. májusában.

Ezzel az aktussal a szovjet Kelet-Európa politika egy évtized alatt az ellenségtől, a semleges baráton, és a bilaterálisan függő, majd szovjetizált államokon keresztül eljutott Kelet-Európa egységes tömbbé kovácsolásáig. Ezzel egyúttal a "szocializmus egy országban" jelszavát sikerült kiterjeszteni a "szocializmus egy térségben" dimenziójáig.

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála számottevő módosulásokat eredményezett a Szovjetunió Kelet-Európa politikájában. A Jugoszláviához fűződő kapcsolatok rendezésének folyamata már 1953-ban elkezdődött és 1955 nyarán Hruscsov belgrádi "Canossa-járásával" lezárult. A döntő változások azonban a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956. februári XX.

⁷⁴ Gati, Charles {1990}: The Bloc that Failed. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 9.o.

kongresszusa után következtek be. Hruscsov titkos beszéde elindította a desztalinizáció folyamatát és minden téren kihatott a Szovjetunió és a kelet-európai országok kapcsolataira. A kulturális életben beindult az olvadás, gazdasági téren kezdetüket vették a korlátozott gazdasági kísérletek, kisebb kiigazító lépések. A Szovjetunió korábbi Kelet-Európából profitáló gazdasági kapcsolatainak jellege módosult és a politikai stabilitás érdekében több területen (pl. hosszú távú kedvezményes hitelek, világpiacinál alacsonyabb árak stratégiai termékekre) a Szovjetunió fokozatosan donorrá vált.

A tömblogikát lazította a Kominform 1956. áprilisi megszüntetése, ami a pártok közötti kapcsolatokba a decentralizáció elemét vitte be. Az egyes országok kommunista pártjai nagyobb önállóságot kezdtek élvezni: fokozatosan kivonták a szovjet tanácsadókat és a szovjet nagykövetek már nem vettek részt a politikai bizottsági üléseken. Az addigi Kelet-Európa politika revízióját volt hivatott jelezni a szovjet kormány 1956. október 30-i híres nyilatkozata, amely elismerte, hogy a sztálinista politikában hibák is történtek a szocialista országok közötti kapcsolatokban. A nyilatkozatot azonban, amely ezen önkritika alapján szintén rögzítette, hogy a szocialista országok közötti kapcsolatokban a "teljes egyenjogúság, a területi integritás, a politikai függetlenség, a szuverenitás és az egymás ügyeibe való be-nem-avatkozás elveinek tiszteletben tartása" lesz a mérvadó a néhány nap múlva bekövetkező magyarországi szovjet invázió azonnal kétséges értékűvé tette.

Az 1953-as berlini és az 1956-os poznani eseményeket követően az 1956-os magyarországi válság volt az első komoly kihívás, amelynek az egész szocialista táborra közvetlen kihatása volt. A szovjet vezetés kezdeti habozás és intenzív tájékozódás, sőt a többi kelet-európai vezetéssel való konzultáció után az intervenció mellett döntött. A szovjet beavatkozás jelezte, hogy a szovjet Kelet-Európa politika módosulása ellenére határai voltak a szovjet toleranciának. A határ pedig a szovjet típusú politikai-gazdasági berendezkedés fenntartása bármilyen áron. A szovjet vezetés akkor és azért avatkozott be a magyar forradalomba, amikor azt konstataálta, hogy a magyarországi testvérpárt nem tudja ellenőrzése alatt tartani az eseményeket, és következésképp maga a rendszer forgott veszélyben.

Hruscsov 1964-es leváltását követően Brezsnyev a hangsúlyt ismét a szocialista országok "egybeforrottságára" tette. A brezsnyevi vezetés úgy vélte, hogy miután a kelet-európai országok "befejezték a szocializmus alapjainak lerakását" ezáltal még közelebb kerültek a már a kommunizmust építő Szovjetunióhoz. Ez, valamint az a tény, hogy a magyar válságot viszonylag gyorsan és minimális negatív következményekkel meg tudták oldani, egy nyugodtabb konszolidációs időszakot eredményezett a szovjet Kelet-Európa politikában a 60-as években. Ebben az időszakban újítták meg a korábban megkötött kétoldalú szerződéseket, amelyeknek részévé vált az automatikus katonai segítségnyújtás klauzulája is.⁷⁵

A viszonylag nyugalmas időszaknak a csehszlovák válság vetett véget. Ez eltérően az 1956-os magyar válságtól sokkal inkább evolutív volt, így a megoldás keresésére is több idő jutott. A végeredmény viszont a magyar esettel egyező volt. Az 1968. augusztusi Varsói Szerződés által - Románia kivételével - végrehajtott kollektív beavatkozásra a szovjet vezetés akkor szánta el magát, amikor értékelése szerint annak állt fenn a veszélye, hogy az ország szovjet típusú berendezkedése megváltozhat. A "prágai tavaszra" adott szovjet válasz végleges formába öntötte a szocialista tömb létrejötte óta meglévő korlátozott szuverenitást hirdető gondolatot, amely Brezsnyev-doktrína néven vált ismertté.

A szovjet Kelet-Európa politika fejlődésének második szakaszában (1956-1968) fontos változásokat regisztrálhatunk. A Sztálin-korszak egyoldalú gazdasági kizsákmányolása helyébe egy pragmatikusabb, szofisztikáltabb gazdasági kapcsolatrendszer lépett. A szovjet vezetés teret engedett bizonyos gazdasági kísérleteknek, erősítette a multinacionális dimenziót a KGST-n keresztül, illetve a politikai stabilitásért bizonyos gazdasági árat is hajlandó volt fizetni. A közvetlen kézi vezérlés helyébe közvetettebb szovjet irányítás került, ami megnövelte a helyi kommunista pártok autonómiáját. A durva és közvetlen birtoklást megjelenítő hagyományos gyarmati típusú kapcsolatrendszer egy kifinomultabb, áttételesebb, decentralizáltabb modell irányában fejlődött. Addig,

⁷⁵ A lengyel-szovjet szerződést 1965. április 8-án, a bolgár-szovjetet 1967. május 12-én, a magyar-szovjetet 1967. szeptember 7-én, a csehszlovák-szovjetet 1970. május 6-án, a román-szovjetet 1970.

amíg az ország belső berendezkedése szovjet típusú maradt, Moszkva tolerálta az eltéréseket, amint azonban veszélyben látta ezt, a legdurvább és legközvetlenebb rendteremtő eszközökhöz folyamodott.

A csehszlovák válság erőszakos úton történő megoldása után a szovjet vezetés célja a vezetése alatt álló tömb "egységének és összeforrottságának" megerősítése volt. Ezt a célt egy - az államközi kapcsolatok minden területét átfogó - fokozott integrációs politikával szerette volna elérni. E politika elméleti alátámasztását szolgálta a "*szocialista országok fokozatos közeledésének*" (szblizsenyjje) tétele, amelyet a szocialista világrendszer fejlődése törvényszerűségének minősítettek.⁷⁶ Az 1977-ben elfogadott új szovjet alkotmány külön bekezdésben rögzítette a tömbön belüli kapcsolatok jellegét: a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége a szocialista világrendszer és a szocialista közösség integráns része, fejleszti a barátságot, együttműködést a szocialista országokkal, kölcsönös baráti segítséget nyújt a szocialista internacionalizmus alapján, aktívan részt vesz a gazdasági integrációban és a szocialista munkamegosztásban.

Az integrációs politika első területe a gazdaság volt. Hruscsov 1962-ben meghirdetett - egy szupranacionális tervező testület létrehozását célzó - tervének bukása után a 60-as évek végén került újra napirendre a kérdés. A szupranacionalizációt kereső szovjet politika összeütközésbe került más KGST-tagállamok elképzeléseivel (elsősorban Romániáéval és Magyarországéval), és így 1971-ben egy kompromisszumot tükröző dokumentumban, a "KGST-tagországok együttműködése további mélyítésének, tökéletesítésének, szocialista gazdasági integrációjának komplex programjában", öltött formát. Ez a húsz évre előirányzott program két területen jelölte ki az integráció irányát: az ötéves, illetve a még hosszabb távú tervek (15-20 év) koordinálásában és közös gazdasági szervezetek létrehozásában. A kompromisszum szupranacionalizálás-ellenes jellegét erősítette az "érdekeltség" és "önkéntesség" elveinek elfogadása, azaz a KGST bármelyik új struktúrájában való részvételről szóló döntés az egyes tagállamok kompetenciájában maradt.

június 7-én irták alá.

⁷⁶ {1976}: Matyeriali XXV. szjezda KPSZSZ. Moszkva, 6. o.

A centralizáló törekvés azonban változatlanul jelen volt a szovjet politikában, s így a 80-as évek elején a tervkoordináción túlmutató - a gazdaságpolitika egészének egyeztetését célzó - kezdeményezések fogalmazódtak meg.⁷⁷ A szovjet vezetés akkori megítélése szerint a "világszocializmus magabiztosan halad előre",⁷⁸ mert a "KGST-országok továbbra is a világ legdinamikusabban fejlődő országcsoportját alkotják".⁷⁹

A szocialista országok vezetésének egymás közötti érintkezései a 70-es években rendszeressé váltak, kialakult a többoldalú találkozók mechanizmusa. Ennek legfontosabb eleme az évenkénti krími találkozók volt, amit a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének majdnem hasonló gyakoriságú ülései egészítették ki. Az államközi fórumokkal párhuzamosan zajló pártközi kommunikációs csatornák - az ideológiáért és a nemzetközi ügyekért felelős titkárok 1975-től kezdve évente találkoztak - együttesen biztosították a külpolitikai koordináció szovjet igényét.

A katonai együttműködés kereteként szolgáló Varsói Szerződés komoly szervezeti változásokon ment keresztül a 70-es években. 1969-ben több új testületet hívtak életre, amelyek közül a legfontosabb a Honvédelmi Miniszterek Bizottságának megalakulása. Ezáltal először jött létre egy olyan multilaterális fórum, ahol a tagországok képviselői - legalábbis formálisan - egyenjogú partnerként vehettek részt. 1976-ban hozták létre a Varsói Szerződés Közös Titkárságát és a Külügyminiszterek Tanácsát. Míg az első a szervezeti hatékonyság javítását célozta, addig az utóbbi egyrészt szintén intézményesített fórumot teremtett a tagországok képviselői között, másrészt oldotta a szervezet katonai jellegét, erősítve egyúttal annak politikai dimenzióját. A 70-es éveket a VSZ-keretekben végrehajtott rendszeres, bár tendenciájában az évtized végére erősen lecsökkent gyakoriságú hadgyakorlatok jellemezték.⁸⁰

⁷⁷ {1981}: A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVI. Kongresszusa. Kossuth, Budapest, 10.o.

⁷⁸ u.o. 15.o.

⁷⁹ u.o. 10.o.

⁸⁰ 1969: 11; 1970: 5; 1971: 6; 1972: 5; 1973: 3; 1974: 5; 1975: 2; 1976:1; 1977: 2; 1978: 1; 1979: 2. Hutchings, Robert L. {1983}: Soviet-East European Relations. Consolidation and Conflict, 1968-1980. The University of Wisconsin Press, Wisconsin 153.o.

Volt néhány más „külső” tényező is, amelyek hatottak a szovjet-kelet-európai kapcsolatok alakulására. A szovjet-kelet-európai kapcsolatokra konszolidáló hatással volt (legalábbis rövidtávon) az 1975-ben tető alá hozott Helsinki Zárónyilatkozat, és a kapcsolatok normalizálása a két Németországgal a 70-es évek első felében.⁸¹ Mindkét tényező a második világháború utáni új európai rendet erősítette meg, elsősorban a határok vonatkozásában, illetve az NDK-nak, mint önálló államnak az elismerése tekintetében. Másfelől a 70-es években megjelent eurokommunizmus, illetve a Szovjetunió 1979-es afganisztáni beavatkozása a szovjet tömbön belüli centrifugális tendenciákat erősítette: az első esetben ideológiai kapaszkodókat nyújtva egyes kelet-európai pártok önállóbb cselekvéséhez, a második esetben nyílt vagy burkolt ellentéteket hozva a felszínre.

"A 80-as évek úgy íródnak a világszocializmus történelmébe, mint a világban elfoglalt helye további erősödésének időszaka" - írta a Szovjetunió nemzetközi kapcsolataival foglalkozó hivatalos tankönyv 1987-ben.⁸² Anélkül, hogy az utólagos visszatekintés kétes értékű tudására építenénk, megállapítható, hogy a tétel néhány év elteltével ténylegesen is megbukott. A 80-as évtizedbe a Szovjetunió úgy lépett be, hogy háromféle válsággal szembesült Kelet-Európa politikájában: a legnagyobb szövetséges tagország immáron sokadik, és legsúlyosabb belpolitikai válságával, a szocialista országok külpolitikai egységének megbomlásával, s végül sokasodó problémákkal a saját és a többi ország gazdaságában.

Az 1980-81-es lengyel válság tartalmilag ugyanazt a kihívást jelentette Moszkvának, mint 1956 és 1968. A csak formájában eltérő (szakszervezeti-munkás megmozdulás vs. az irányító párt belülről indított reformja) válság a lényegét tekintve arról szólt, hogy a szocializmus reformjának programja perspektivikusan a szocializmus elvetéséhez vezethet. A válságra adott szovjet válasz is lényegileg egyezett a korábbi két krízis megoldásával, bár formailag

⁸¹ A szovjet-német szerződést 1970. augusztus 12-én, a lengyel-német szerződést 1970. december 7-én, a német-német (NDK-NSZK) szerződést 1972. október 17-én, a csehszlovák-német szerződést 1973. december 11-én, a bolgár-német és a magyar-német szerződést 1973. decemberében írták alá. Románia különutas politikája keretében 1967. januárjában tette meg ugyanezt. A (Nyugat)-Berlin helyzetét szabályozó négyhatalmi megállapodást 1971. március 16-án kötötték meg.

eltért azoktól. A válasz lényege a szocializmus fenntartása, formáját tekintve pedig - az 1956-os egyéni (szovjet) beavatkozás, illetve az 1968-as kollektív (Varsói Szerződés) beavatkozás után - önintervenció.⁸³ A lengyel válság ilyen módon történő megoldását a szovjet vezetés a nyomásgyakorlás teljes eszköztárát felvonultatva érte el, nem mondva le végső soron a közvetlen beavatkozásról sem.⁸⁴ Mivel az 1981. december 13-án bevezetett rendkívüli állapot elérte közvetlen célját a szovjet vezetés végül is nem folyamodott az általa is kockázatosnak ítélt közvetlen katonai intervencióhoz.

A gazdasági természetű problémák kiterjedtsége és súlyossága megkerülhetetlenné tette azoknak publikus politikai vállalását, így kerültek azok napirendre az SZKP 1981-es XXVI. kongresszusán: "Az utóbbi évek nem voltak a legkedvezőbbek több szocialista ország népgazdasága számára...Előfordulnak országaink fejlődésében bonyodalmak is. A gazdaság intenzív fejlesztésére, a nagyszabású társadalmi programok megvalósítására való áttérés... nem megy egy csapásra."⁸⁵ A szovjet vezetésnek a gazdasági problémákra adott válasza egyrészt a szocialista országok gazdaságpolitikájának még szorosabb egyeztetését, az állami szervek és vállalatok közvetlen kapcsolatainak erősítését,⁸⁶ közös vállalatok létrehozását, másrészt a "gazdasági biztonság" erősítését szorgalmazta. Az utóbbi indokként néhány ország "átgondolatlan hitel-, és gazdaságpolitikájából adódó negatív jelenségeket" hozták fel, illetve azt, hogy a nyugati országok politikai nyomásgyakorlásra használják ki gazdasági kapcsolataikat.⁸⁷ Az egymás közötti kapcsolatok szorosabbra fűzése és az országcsoport külső kapcsolatainak szűkítése egyértelműen az autarkia erősítése irányába mutatott.

⁸² {1987}: Isztorija mezsdunarodnih otnosenij i vnyesnyej polityiki SZSZSZR. 3. kötet (1970-1987) Mezsduarodnije Otnosenijja, Moszkva, 12.o.

⁸³ A beavatkozások klasszifikálása Kiss J. Lászlóé.

⁸⁴ Megbízható forrással rendelkező elemzők szerint két alkalommal került közel Lengyelország a közvetlen beavatkozáshoz: 1980 decemberében és 1981 márciusában: Gati, Charles {1990}: The Bloc that Failed. Soviet-East European Relations in Transition. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 54.o.] Az első esetben lezárták az NDK-lengyel határt a nyugati újságírók előtt, sürgősen összehívott VSZ-csúcstalálkozót tartottak Moszkvában, mozgósításra került sor az NDK-ban és Csehszlovákiában. A második esetben "Szövetség 81" néven több hétig tartó szovjet vezetésű VSZ hadgyakorlat zajlott Lengyelországban.

⁸⁵ {1981}: Az SZKP XXVI. kongresszusa. Kossuth, Budapest, 9-10.o.

⁸⁶ u.o. 10.o.

⁸⁷ "Mi amellet vagyunk, hogy fejlesszük a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokat a Nyugattal is. Ez egyébként a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyik tényezője. Itt azonban figyelembe kell venni a kapitalista államok politikáját is. Ezek az államok a velünk fennálló gazdasági kapcsolatokat nem ritkán a politikai nyomás eszközeként próbálják felhasználni" - u.o. 12.o.

Ugyanakkor éppen a gazdasági problémákkal összefüggésben először kerültek megemlítésre a kelet-európai országok, mint olyanok, amelyektől tanulni is érdemes: "Tudjuk például, milyen hozzáértően szervezték meg a mezőgazdasági termelészövetkezetek és vállalatok munkáját Magyarországon, milyen értékes tapasztalatok vannak a termelés ésszerűsítésében, az energia-, a nyersanyag-, és anyagtakarékosság területén az NDK-ban. Nem kevés az érdekes és értékes tapasztalat Csehszlovákia társadalombiztosítási rendszerében. Bulgáriában és több más európai szocialista országban az agráripari kooperáció hasznos formáit találták meg".⁸⁸

A "Komplex Program" 1971-es elfogadása után - annak látható kifulladására, illetve a növekvő gazdasági nehézségek kapcsán - 1984-ben került sor újabb KGST csúcstalálkozóra. Az itt elfogadott újabb nyilatkozat nem tudott érdemi új irányt kijelölni és lényegében a tudományos-műszaki együttműködés erősítését, illetve az Európán kívüli tagországok fejlettségi szintjének emelését szorgalmazta, szovjet szándékok szerint arányosabb tehermegosztással.

A szovjet tömb külpolitikai egységének leglátványosabb megbomlását Románia produkálta az afganisztáni szovjet invázió elítélésével 1980. márciusában, illetve később az 1984-es los angelesi olimpián való részvételével. Nézeteltérések jelentkeztek a Szovjetunió és Magyarország között az utóbbi egyre intenzívebb nyugati gazdasági kapcsolatairól, a kis országok speciális szerepéről, valamint a nemzeti és nemzetközi érdekek egymáshoz való viszonyáról vallott magyar felfogás miatt. Ugyanakkor a Szovjetunió saját külpolitikai kezdeményezéseihez - leginkább leszerelési kérdésekben - általában biztosítani tudta a tömb támogatását.

Összefoglalva, a Szovjetunió, mint hatalmi tényező Kelet-Európában a második világháború után jelent meg, megteremtve ezzel a szovjet Kelet-Európa politika alapjait. Ez a politika először egy puszta *fizikai jelenlét* formáját öltötte, Németország és szövetségesei ellen harcoló csapatai révén, amelyek megszálló, vagy összekötő csapatokként a kelet-európai országok

⁸⁸ u.o. 9.o.

többségében ott is maradtak. Ez a fizikai jelenlét, egyrészt a győztes nagyhatalmak közötti megállapodások útján, másrészt közvetlen befolyást gyakorolni képes csapatai révén fokozatosan *politikává* formálódott.

E politika formálódási folyamatának az első állomása az ún. "*barát*" koncepció volt, egy de facto semlegességi kurzus megkövetelése a térség országaitól (nagyjából az, ami Finnország esetében meg is valósult). A szovjet Kelet-Európa politika kikristályosodásának következő állomása a "*szatellizálási*" politika volt, amely az érintett országok függővé tételét szolgálta, kétoldalú keretekben, de még ideológiai vagy belpolitikai elvárások nélkül. A folyamat következő szakasza a "*szovjetizálás*", a társadalmi-gazdasági berendezkedés szovjet minta szerinti egységesítését tűzte ki céljául. Végül, e folyamat beteljesedéseként a belsőleg homogén és bilaterálisan függő országokat a szovjet politika egy *tömbbé* szervezte. Ezzel jött létre az, amit "politikai Kelet-Európaként" határozhatunk meg: belülről szovjetizált, külsőleg tömbbe szervezett szovjet vezetésű országcsoport. A szovjet Kelet-Európa politika általános vezérfonala ettől kezdve ennek a "politikai Kelet-Európának" a fenntartása, erősítése volt. E politika változásai egészen Gorbacsovig ezekben a keretekben értelmezhetők.

2. "*Peresztrojka*": a szovjet belpolitika változásai

A szovjet belpolitika változásait a Gorbacsov-korszakban a bevezetésben leírt módszertan szerint a *racionalizálás-reform-rendszerváltás* fogalmi apparátusával elemzem. Ennek alapján a Gorbacsov-korszak a következőképpen periodizálható:

Az első periódus a *racionalizálás* időszaka Gorbacsov 1985 márciusi hatalomra kerülésétől 1986 második feléig tart. Ennek a periódusnak a tartalmát a "kezdeni kell valamit a gazdasággal" imperatívusza jellemezte, ami a *gyorsítás (uszkorenyije)* politikai jelszavában öltött testet.

A második periódus 1986 második felétől 1990 elejéig tart, amikor a változások olyan jellegűek, olyan intenzitásúak, olyan szélességűek és mélységűek lesznek, amit *reformként* definiálhatunk. Ez az az időszak, amikor a változásokat forradalminak minősíti a politika, amikor a gazdaságirányításban érdemi változásokat kezdenek el bevezetni, és ami talán a legfontosabb, amikor a változások kiterjednek a politikai szférára is. A politikai jelszavak szintjén ez a tulajdonképpeni *peresztrojka* időszaka a *demokratizálás* és a *glasznosztj* társaságában.

Végül, a *rendszerváltás* megindulása 1990 elejétől számítható, amikor elvi lehetőség nyílik a többpártrendszerre való áttérésre, de facto elismerést nyer a magántulajdon és a köztársaságok békés kiválása elérhető közelségbe kerül. Ezt az időszakot nem jelöli külön politikai jelszó, s tulajdonképpen véve ez már egyre kevésbé egy felülről vezérelt tudatos politika eredménye, hanem egyre inkább a korábbi folyamatok logikáját intenzíven kiteljesítő öntörvényű fejleménysor.

A racionalizálás időszaka

Konsztantyin Csernyenkonak, az SZKP KB főtitkárának és a Legfelső Tanács elnökének 1985. március 10-i halála megteremtette a generációs váltás és politikai irányváltás régóta érlelődő lehetőségét a szovjet vezetésben. Mihail Gorbacsovot - egyes vélekedések szerint simán, mások szerint puccsszerűen, mindenesetre villámgyorsan és határozottan - már másnap megválasztották a párt első számú vezetőjévé. Az ezen a március 11-i rendkívüli KB-ülésen elmondott beszédétől szokásos - okkal - datálni a szovjet belpolitika változásait. Ez a beszéd - bár még nem volt program-értékű - finom kombinációja volt a folyamatosságnak és az új elemek igénye érzékeltetésének. Gorbacsov - immár a főtitkári pozícióból - vezette be a gyorsítás jelszavát a szovjet politikai nyelvbe. Ez az üzenet a folyamatosság kötelező retorikájába ágyazva a következőképpen hangzott: "A 26. kongresszus (azaz az 1981-es, tehát a Brezsnyev-éra utolsó előtti évében tartott) és az azt követő plénumok által kidolgozott stratégiai irányvonal változatlan maradt. Ez - az ország *társadalmi-gazdasági fejlődésének meggyorsítása*, a társadalmi élet minden oldala tökéletesítésének irányvonala"⁸⁹ (kiemelés tőlem).

A feladatok számbavétele során Gorbacsov három fő célt jelölt meg: a gazdaságban a "gazdálkodási mechanizmus és az irányítási rendszer további tökéletesítését", a szocialista demokrácia továbbfejlesztését, és a rend helyreállítását.

A márciusi beszédnél ismertebb és többször idézett, az immár Gorbacsov vezetésével működő SZKP KB első rendes 1985. áprilisi ülésén elhangzott felszólalás tovább részletezte a gyorsítás fogalmát, és a racionalizáló időszak első programadó megnyilvánulásának tekinthető. Éppen ezért indokolt a szokásosnál bővebben idézni ebből az előadói beszédből. Gorbacsov a változás lényegét a "társadalom új minőségi állapotának" elérésében határozta meg a következő területeken: a tudományos-műszaki haladás megújítása, a munkatermelékenység világszínvonalának elérése, mélyreható változások az

⁸⁹ Gorbacsov előadói beszéde a rendkívüli KB-ülésen, Pravda, 1985. március 12.

emberek anyagi és szellemi életkörülményeiben, a politikai és társadalmi intézmények egész rendszerének aktivizálása, a szocialista demokrácia és a nép öngazgatásának elmélyítése. Másképpen fogalmazva, "a tudományos-műszaki forradalom eredményeit széleskörűen felhasználva, a szocialista gazdálkodás formáit a jelenkori körülményekkel összhangba hozva lényegesen *meg kell gyorsítanunk a társadalmi-gazdasági haladást*"⁹⁰ (kiemelés tőlem).

A beszédben megjelent az első kritikai elem is: "... nem mértük fel idejében kellőképpen a termelés fejlődésének objektív feltételeiben végbement változásokat, annak szükségességét, hogy meggyorsítsuk a termelésnek intenzív fejlődési pályára való átállítását, hogy megváltoztassuk a gazdálkodás módszereit, s ami különösen fontos, nem tanúsítottunk állhatatosságot a nagyszabású gazdasági intézkedések kidolgozásában és végrehajtásában".

A feladatok közül a gazdasági vonatkozásúak képviselték a legnagyobb súlyt. Ezen a téren a "növekedési ütem meggyorsításának, mégpedig lényeges meggyorsításának feladata teljesíthető, ha az egész munkánk középpontjába helyezzük a gazdaság intenzív fejlődési pályára állítását, és a tudományos-műszaki haladás meggyorsítását, átalakítjuk az irányítást és a tervezést, a struktúra-, és beruházás-politikát, mindenütt fokozzuk a szervezettséget és megszilárdítjuk a fegyelmet, gyökeresen javítunk a munkastíluson." A gazdasági tennivalókat Gorbacsov úgy összegezte, hogy "elértük azt a pontot, amikor a kísérletekről át kell térni a gazdálkodás és az irányítás teljes átfogó rendszerének megteremtésére".

A márciusi-áprilisi programadó hivatalos megnyilatkozások alapján tehát a gyorsítás politikai jelszavát úgy jellemezhetjük, hogy az a múlttal szemben először fogalmaz meg kritikát, s a változtatás igényét döntően a gazdaságra szűkítve határozza meg. A változtatás mélységét tekintve, túllép a Brezsnyev-éra "gazdasági kísérletein", de nem éri el a gazdasági reformok szintjét. A kijelölt változtatások fő eszközéül pedig az Andropov-éra rendre és fegyelemre koncentráló irányvonalát választja.

⁹⁰ Pravda, 1985 április 9.

A gyorsítás politikai jelszavának állami doktrínává emelését, illetve hosszútávra való érvényesítését szolgáló az SZKP "új szerkesztésű programjának", illetve "A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlesztésének fő irányai 1986-1990-re és a 2000-ig terjedő időszakra" elnevezésű dokumentumának középpontjába szintén a gyorsítás került.⁹¹

A legfelső szintről történő kinyilatkoztatások alapján történő politikai irányvonalformálás hagyományos szovjet logikája szerint az 1986. február 25-március 6-i SZKP 27. kongresszusa lett volna hivatott a gyorsítás fogalmának a reform irányában történő elmélyítésére, továbbértelmezésére. Erre azonban nem került sor. A főtitkári beszéd a gyorsítás lényegét - a korábbiakhoz hasonló módon - a következőkben foglalta össze: "új minőségű növekedés: a termelés teljes intenzifikálása a tudományos-műszaki haladás alapján, a gazdaság szerkezeti átalakításának, az irányítás hatékony formáinak, a munka átszervezésének és ösztönzésének útján".⁹² Ehhez még azt tette hozzá, hogy a "gyorsítás feltételezi... a társadalmi viszonyok tökéletesítését, a politikai és ideológiai intézmények tevékenységének, módszereinek megújítását". Ennek érdekében, Gorbacsov szerint, szélesíteni kell a közvetlen demokrácia formáit, érdemibbé tenni a törvényhozás munkáját, növelni a tanácsok önállóságát, tökéletesíteni a választási rendszert, fejleszteni az össznépi viták és a népszavazás rendszerét, növelni a nyilvánosságot.

Összességében tehát a 27. kongresszus gyorsítás meghatározása szintén döntően a gazdaságra korlátozódott, a társadalmi élet más területeire vonatkozó megfogalmazások bár fontos, újító szellemű feladatokat tűztek ki, nem váltak a gyorsítás fogalmának szerves részévé. Hamis tehát az a közkeletű vélekedés, amely a 27. kongresszust már a peresztrojkával azonosítja. A peresztrojka sem formailag - tehát, mint fogalom - nem jelent meg ebben az időszakban, sem tartalmilag, azaz a fogalom híján tetten érhető reformprogramként. Szögezzük le a nyomaték kedvéért még egyszer: a 27.

⁹¹ lásd: A Szovjetunió Kommunista Pártjának programja (új szerkesztésben), Nemzetközi Dokumentumok, XXVIII. évf. 23-24. sz. 4. o. és A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlesztésének fő irányai 1986-1990-re és a 2000-ig terjedő időszakra, Nemzetközi Dokumentumok, XXVIII. évf. 26. sz. 3. o.

⁹² A Központi Bizottság politikai beszámolója az SZKP XXVII. kongresszusának. Mihail Gorbacsov előadói beszéde, {1986}: Az SZKP XXVII. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 27. o.

kongresszus és az addig tartó időszak politikája egyértelműen a racionalizálás keretein belül maradt.

Az 1985. március és 1986 második fele között meghozott gazdasági intézkedések is jól szemléltetik a szovjet belpolitikai változások első szakaszának korlátozott jellegét. Az SZKP KB és a Minisztertanács közös határozata 1985. augusztusában "a gazdálkodás új módszereinek széles körű elterjesztéséről és a tudományos-műszaki haladás meggyorsítására gyakorolt hatásuk erősítéséről" olyan célokat jelölt meg, mint a vállalatok önállóságának növelése, a szállítási fegyelem erősítése szankciók révén. A mezőgazdaság ügyeinek rendbetétele céljával ugyanilyen közös határozattal hozták létre a Goszagropromot a mezőgazdasággal és élelmiszeriparral foglalkozó öt minisztérium és egy állami bizottság összevonása révén. A minőség javítása érdekében vezették be az állami termékátvétel új rendszerét, az ún. "goszprijomkát" 1986. júniusában. Számtalan - jellegében hasonló - határozat született a gazdasági élet egyéb részterületeiről is.

A rendteremtés szándékával meghozott rendeletek legjellegzetesebb példája volt az ún. "száraz törvény" (*szuhoj zakon*) néven 1985. májusában elindított alkoholelles kampány, vagy az az 1986. májusi KB-határozat, amely a nem munkával szerzett jövedelmekkel kapcsolatban rendelt el különböző szankciókat.

A politikai szférát érintő változások - ha egyáltalában ezeket változásoknak lehet nevezni - még inkább felszínesek voltak. Az ezen a területen hozott intézkedések a "szocialista törvényesség" továbbfejlesztéséről, a tanácsok munkájának tökéletesítéséről, a párt tanácsokon belüli szerepének erősítéséről és a pártszervezetekbe érkező panaszok kivizsgálásának módszereiről szóltak.

A reform időszaka

Magának a peresztrojkanak a fogalma 1986 nyarától kezd megjelenni a szovjet politikai vezetés - elsősorban is - Gorbacsov szóhasználatában. Ezen belül is

legelőször 1986. július végén használta úgy a főtitkár a peresztrojka-t, hogy értelmezést is fűzött hozzá, mégpedig olyat, ami lényegesen tágította és radikalizálta a gyorsítás-koncepciót.

Az 1986. júliusi habarovszki látogatása során elmondott beszédében Gorbacsov kijelentette, hogy "a jelenlegi átalakítás nemcsak a gazdasági életre, hanem a társadalmi élet valamennyi más oldalára is kiterjed: a társadalmi viszonyokra, a politikai rendszerre, a szellemi-ideológiai életre... *A peresztrojka rendkívül tág fogalom és egyenlőségjelet tennék az átalakítás és a forradalom szavak közé*" (kiemelés tőlem).⁹³ Az ezt követő szeptemberi krasznodari határterület pártaktívája előtt mondott beszédében a fenti peresztrojka-definícióhoz még hozzátette, hogy az átalakítás nem egyszeri feladat, hanem egy "lényegében forradalmi" folyamat.⁹⁴

Ezekkel a vidéki fellépéseivel Gorbacsov a korábbiaktól újfent eltérő módon, - azaz nem központi párt-, vagy állami fórumról bejelentve - hirdetett meg új tartalmú politikai irányvonalat. Ezért volt azután szükség arra, hogy precedens nélküli módon az SZKP KB október elején külön megerősítő határozatot hozzon "Gorbacsov elvtárs krasznodari és a sztavropoli területen tett utazásának eredményeiről" címmel.⁹⁵

Az 1986 második felében formálódó új radikálisabb reform-értelmezés teret nyert a hivatalos politikaelméletben is. A Pravda ősszel a forradalmi helyzet lenini ismérveit alkalmazta a peresztrojka értelmezése kapcsán: "a szovjet nép... nem akar és nem tud a régi módon élni... (másfelől) nem lehet a gazdaságot, az országot a régi módon irányítani". A Voproszi filozofiji pedig

⁹³ Nemzetközi Dokumentumok 1986. augusztus 7.

⁹⁴ Gorbacsov a krasznodari határterület pártaktíváján, Pravda, 1986. szeptember 20.

⁹⁵ "A határozat elvi jelentőségűnek értékeli az 1986. szeptember 17-19-én a krasznodari és sztavropoli terület pártaktívájával és dolgozóival folytatott találkozón elhangzott kijelentéseket és következtetéseket. Ezek a találkozókon valós kép rajzolódott ki a peresztrojkaról, első eredményeiről, meghatározást nyertek céltudatos és következetes megvalósításának feladatai. A megfogalmazott következtetések fejlesztik a 27. kongresszus megállapításait és a társadalmi élet különböző területeire konkretizálják azt." A KB határozata "Gorbacsov elvtárs krasznodari és a sztavropoli területen tett utazásának eredményeiről", Pravda, 1986 október 1.

szinte önálló elméletet alkotott a "tökéletesítés", "gyorsítás", és "átalakítás" fogalmaival operálva.⁹⁶

A racionalizálásból a reformba átcsapó belpolitikai változtatás-értelmezést, azaz a peresztrojka forradalmi és átfogó jellegét hangsúlyozó koncepciót az SZKP KB 1987. januári ülése emelte a hivatalos politika szintjére. Az itt elhangzott főtitkári beszámoló az alapvető változások területei között a politikát, a gazdaságot, a szociális és szellemi szférát sorolta fel. A reformpolitika indoklásának radikalizálódását jelezte, hogy Gorbacsov ezen a fórumon jellemezte először a szovjet társadalmat úgy, mint, ahol a problémák "válság előtti formát öltöttek". Ez a plénum az új reform-koncepció hivatalossá tétele mellett azáltal jelentett előbbre lépést az átalakítás-fogalom értelmezésében, hogy a politikai szféra ekkortól vált először a változások legfontosabb prioritásává, és ennek szellemében bevezette a "demokratizálás" politikai jelszavát.

A politikai életnek a reform irányában történő megnyitását célozták az új társadalmi szervezetek megalapításáról (1987. január), és az állami élet fontos kérdéseit érintő "össznépi vitáról" (1987. június) hozott új törvények, illetve az az újítás, hogy 100 ezer tanácstagot kettős jelölés alapján választhattak meg a körzetek egy részében a helyi tanácsai választásokon.

A gazdaságpolitikai változások új irányait jelezte előre, hogy hosszú évtizedek után először nyilvánították szükségesnek és szabályozták törvényileg - egy 1986. novemberi Legfelső Tanács-i rendelettel - a "magánmunkát".⁹⁷ A peresztrojka gazdasági dimenziójának lényegét végül is az 1987. júniusi KB-ülés fogalmazta meg. A gazdaságirányítás gyökeres átalakításáról szóló határozat célul tűzte ki az adminisztratív módszerekről az érdekeltségen

⁹⁶ "A *tökéletesítés* a fejlődés egy meghatározott fajtája, objektíve része a szocialista fejlődésnek. A *gyorsítás* a szocializmus tökéletesedő fejlődésének fő és döntő módozata, útja, a gyorsítás egyszerre általános társadalmi törvényszerűség, objektív lehetőség, illetve a Szovjetunióban a jelenlegi szakasz sajátossága. A gyorsítás programjának kifizése kb. 2000-ig képzelhető el, ami után az új minőség alapján egy alacsonyabb ütemű, stabil fejlődés következik.... Az *átalakítás* forradalmi változás, amelynek legfontosabb jellemzője, hogy saját szocialista alapon megy végbe, a szocialista társadalmi viszonyokat új, magasabb szintre emeli, átfogó, mélyreható, tömeges népi jellegű." {1986}: Voproszi filozofiji, No. 12.

⁹⁷ Az előterjesztés az indoklásban megállapítja, hogy az állami és szövetkezeti vállalatok nem elégítik ki teljesen az igényeket, az Alkotmány megengedi az ilyen fajta munkavégzést. Az elképzelés meglehetősen

keresztül történő irányításra való áttérést. A reform kiindulópontja a gazdaság alapvető egysége, a vállalat irányításának átalakítása lett. A KB-határozatot állami törvénnyé formáló dokumentumot a Legfelső Tanács közvetlenül a plénum után fogadta el. Az állami vállalatról szóló törvény szerint a vállalatok az ún. "teljes önelszámolás, önmegettérülés és önfinanszírozás" alapján működnek. A központ gazdasági módszerekkel - ún. „ellenőrző számokkal” - fog irányítani, az állami tervbizottság a fejlesztés stratégiai feladataival, nem pedig az operatív irányítással fog foglalkozni. A műszaki eszközök vállalatoknak történő kiutalása helyett át kell térni a termelőeszközök nagykereskedelmére. A KB-dokumentum célul tűzte ki az ármechanizmus teljes átalakítását, a pénzügyi mechanizmus szerepének erősítését és a rubel fokozatos konvertibilissé tételét is.

Az 1988. június 28. - július 1. között megrendezett 19. rendkívüli pártkonferencia újabb mérföldkövet jelentett a peresztrojka hivatalos értelmezésében: itt vált a "*politikai rendszer reformja*" az átalakítás-program integráns részévé. Ezzel a peresztrojka - mint reformprogram - elérkezett önfejlődésének csúcsára: a fennálló rendszer legátfogóbb átalakítását célozta meg, magába foglalva a legérzékenyebb szférát, a politikai rendszert is. Az 1988 nyarán a politikai rendszer reformjáról hozott párt döntések a későbbiekben a következőképpen öltöttek konkrét formát. Rövid "össznépi vita" után, 1988. novemberében hagyta jóvá a KB a módosított Alkotmánytervezetet, illetve az új választási törvényt, amiket a Legfelső Tanács december 1-én fogadott el. Mindkét dokumentum a választott szervek relatív jelentőségét növelte: egyfelől egy új, kétkamarás törvényhozó szerv jött létre a Népképviselők Kongresszusa néven, másfelől lehetővé tette a korlátlan számú többes jelölést.⁹⁸ Ugyanakkor az új 2250-tagú törvényhozás egyharmadát az SZKP és az általa dominált más társadalmi szervezetek választhatták, egy másik harmadát a nemzetiségi-területi alapon választották, s csak az utolsó egyharmadra volt teljesen igaz a többes jelölés lehetősége.⁹⁹

korlátolt jellegére utalt viszont az, hogy a magánmunka végzésében elsősorban a háztartásbeliekre, a rokkantakra, a nyugdíjasokra és az egyetemi hallgatókra számítottak.

⁹⁸ A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének törvénye a Szovjetunió népképviselőinek választásáról, Nemzetközi dokumentumok, 1988, XXXI. évf. 23. sz. 30. o.

⁹⁹ A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének határozata a Szovjetunió Alkotmányában (alaptörvényében) eszközözlendő módosításokról és kiegészítésekről szóló törvény, illetve a Szovjetunió népképviselői megválasztásáról szóló törvény tervezeteiről, Nemzetközi dokumentumok, 1988, XXXI. évf. 23. sz. 7-8. o.

Az 1989. március 26.-i választásokon - amikor az SZKP központi vezetését leszámítva meg kellett méretniük magukat más jelöltekkel szemben - a területi pártvezetők egy része látványos kudarcot vallott.¹⁰⁰ Az ezen választások eredményeként 1989. júniusban felállt Népképviselők Kongresszusa ekkortól már nem a régi szovjet típusú szervezetként működött, az itt teret kapott nézetek sokszínűbben kezdték el tükrözni a társadalmi problémákat, s tulajdonképpen ekkortól számítható az ellenzékiesség megjelenése a törvényhozás falain belül.

A rendszerváltás időszaka

A szovjet belpolitikai változások 1990 elejére-közepére érték el azt a kritikus tömeget és minőséget, amikortól fogva már túlléptek, vagy túlmutattak a szocialista berendezkedés reformján és a rendszer egészét kezdték el megkérdőjelezni. Négy mozzanatban lehet összefoglalni a változások eme minőségi ugrását:

- az SZKP vezető szerepének megkérdőjelezése, majd megszüntetése
- a magántulajdon létjogosultságának elismerése
- a köztársaságok kilépésének tolerálása, és a kilépés törvényi kereteinek kidolgozása,
- és a társadalmi folyamatok egyre kevésbé felülről irányított, egyre inkább spontán, "alulról jövő" jellege.

A Népképviselők Kongresszusából alakult állandó parlament, a Legfelső Tanács már második ülészakán, 1989. decemberében, majdnem napirendre tűzte a szovjet Alkotmány 6. cikkelyébe foglalt - az SZKP vezető szerepéről szóló – tétel felülvizsgálatát. A reformgondolat radikalizálódása és pártbeli térnyerése nyomán és a közvélemény nyomására 1990. februárjában maga az SZKP is foglalkozott a kérdéssel. A párt vezetése precedens nélküli módon először lépett el a kommunista párt vezető szerepe alkotmányos biztosításának

¹⁰⁰ Leningrádban a 21 választókörzetben csak 9 jelölt kapta meg a szükséges mennyiségű voksot az első körben, s Szolovjov PB-tag sem kapott elegendő szavazatot. Moszkvában a 26 választókörzetből 16-ban volt sikeres az első forduló, s Jelcin is ekkor aratta első nagy választási sikerét 89%-os győzelmével.

dogmájától és nyilvánította ki, hogy a pluralizmus alapján formálódó politikai mozgalmak "egy bizonyos szakaszban pártokká érhetnek". Ezzel az SZKP elvi nyitottságát fejezte ki az általa irányított rendszer hosszabb távon történő többpárti irányú átalakításával kapcsolatban. Az események felgyorsulására jellemző, hogy a Népképviselők Kongresszusa már márciusi ülésén törölte az Alkotmányból az SZKP vezető szerepét kimondó cikkelyt. Az SZKP 1990 nyári 28. kongresszusának határozata pedig kimondta, hogy az "SZKP a többpártrendszer körülményei közepette kész nyíltan versenyezni és együttműködni más pártokkal és mozgalmakkal".¹⁰¹ Októberben pedig a parlament elfogadta a társadalmi egyesülésekről szóló törvényt, amely megteremtette a többpártrendszer jogi kereteit.

A szabályozott piacgazdaság koncepcióját meghirdető szovjet vezetés a tulajdonviszonyok átalakítását 1989 végén úgy képzelte, hogy az állami tulajdon részesedése 30% körül lesz, de a kollektív tulajdon döntő maradhat. A Legfelső Tanács két új törvénnyel nyitott utat a magántulajdon előtt. Az 1990 február 28-án elfogadott földről szóló dokumentum szerint a föld életre szóló, örökölhető tulajdona a parasztnak, aki maga dönti el, hogy önállóan kíván rajta gazdálkodni, vagy csatlakozik a kolhozhoz, illetve szovhozhoz. A termelési eszközök tulajdonáról szóló, március 6-án elfogadott törvény pedig megszüntette a tulajdon állami kizárólagosságát, teret adva a szövetkezeti és az egyéni tulajdonnak is.

Az 1989-ben drámaian felerősödő - elsősorban a balti köztársaságoktól jövő - függetlenségi törekvések hatására első ízben alkottak törvényt a köztársaságok kiválásának módjáról, amit az Alkotmány elvileg addig is biztosított. Az 1990. áprilisában jóváhagyott dokumentum értelmében népszavazáson a lakosság kétharmadának kell döntenie a kiválás mellett, amely öt éves átmeneti időszak után történhetne meg, abban az esetben, ha azt a Népképviselők Kongresszusa is szentesíti.

1990-re a Szovjetunió abba az állapotba került, amikor az országban történtek egyre kevésbé voltak a központi politikai akarat eredményei, hanem egyre

¹⁰¹ Az SZKP XXVIII. kongresszusának határozata, Kárpáti Igaz Szó, 1990 július 13. 1. o.

inkább a közvélemény nyomására születtek, vagy éppen a központi hatalomtól függetlenül, illetve annak ellenében. E négy tényező együttes hatására a Szovjetunió 1990-re eljutott a rendszerváltás fázisába, ami végül is a Szovjetunió és a szovjet szocializmus 1991-es felbomlásával vált visszafordíthatatlanná.

3. "Új gondolkodás": a szovjet külpolitika változásai

A Gorbacsov-korszak szovjet külpolitikája változásainak bemutatására szintén a *racionalizálás-reform-rendszerváltás* fogalmi apparátusát használom. Racionalizálás alatt - a korábbi definíciónak megfelelően - a változások legenyhébb fokozatát értem, reform alatt a változások kiszélesedését és radikalizálódását, valamint koncepciózusságát, míg a rendszerváltás kategóriájával a szovjet külpolitika minden részében bekövetkező, tudatos, gyökeres fordulatát kívánom jelölni.

A racionalizálás időszaka

Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerülését közvetlen követően - bár a külpolitika nem volt a változtatási politika fő prioritása és az előző időszak gyakorlatilag már *racionalizáló* politikának tekinthető - két új motívum vált kitapinthatóvá a szovjet külpolitikában: a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos fokozódó érzékenység és az Egyesült Államokhoz fűződő viszony rendezésére való törekvés. Gorbacsov áprilisban egyoldalú moratóriumot jelentett be a közép-hatótávolságú nukleáris rakéták telepítésére, és szintén moratóriumot javasolt a nukleáris kísérleti robbantásokra, illetve kifejezte készségét az amerikai elnökkel való találkozóra.

Júliusban Eduard *Sevarnadze* váltotta fel Andrej *Gromikot* a külügyminiszteri poszton. Novemberben pedig létrejött a Gorbacsov-Reagan találkozó. A nukleáris problematikának a szovjet külpolitikában ebben az időben elfoglalt központi helyét jelezte Gorbacsov 1986. január 15-i javaslata a nukleáris fegyverek 2000-ig történő teljes betiltásáról.

A reform időszaka

A fenti külpolitikai lépések szisztematikusabb keretbe foglalására és a külpolitikai *reformok* elindítására az 1986. február 25. - március 6.-a között tartott 27. pártkongresszus adott alkalmat. Gorbacsov - előadói beszédében - új külpolitikai megközelítést sürgetett: „Nemcsak az országon belül alakult ki változást igénylő helyzet. Ez jellemző a külügyekre is. A jelenkori világejlődés változásai annyira mélyrehatóak és jelentősek, hogy ismét *át kell gondolnunk*, komplexen kell elemeznünk e fejlődés összes tényezőit. A nukleáris szembenállás arra kötelez bennünket, hogy *új szemléletet* alakítsunk ki, *új módokat és formákat* találjunk a különböző társadalmi rendszerek, államok és térségek közötti viszonyban”¹⁰²(kiemelés tőlem). Bár az "új gondolkodás", vagy "új politikai gondolkodás" fogalma nem hangzott el a beszámolóban és nem lett része az elfogadott határozatoknak sem, az ezen a fórumon bevezetésre került új elemek képezték az "új gondolkodás" gerincét.

Az új megközelítés központi gondolata a nukleáris háború "törvényen kívül helyezése", azaz kiiktatása a nemzetközi kapcsolatokból, ami egyfajta közvetlen veszély-elhárításként volt értelmezhető.¹⁰³ Másodszor, Gorbacsov a biztonság komplexebb értelmezését adta, inkább politikai feladatként határozva meg annak fenntartását. Harmadszor, - és az előző gondolatból következőleg - leértékelte a katonai erő szerepét a nemzetközi politikában. Negyedszer, a biztonságot, mint egyoldalúan nem - csakis kölcsönösen - érvényesíthető egyetemes fogalmat definiálta a főtitkár.¹⁰⁴ Végül, ekkor került bevezetésre az "ésszerű elégségesség" fogalma, ami a maximális elégségességet váltotta fel, jelezve a korábbi, bármilyen koalíció elleni katonai képesség birtoklása koncepciójának abszurditását.¹⁰⁵

¹⁰² {1986}: Az SZKP XXVII. kongresszusa. Kossuth, Budapest, 8. o.

¹⁰³ A kongresszus által jóváhagyott új szerkesztésű pártprogramból törölték azt a passzust, amely egy ideológiai szembenállásból adódó világháború lehetőségével foglalkozott: "Ha az imperialista agresszorok mégis ki merészelnek robbantani egy újabb világháborút, a népek nem tűrik tovább ezt a rendszert, amely pusztító háborúba taszítja őket. Elsöprik és eltemetik az imperializmust" Gorbacsov, Mihail {1987}: Átalakítás és új gondolkodás. Kossuth, Budapest, 140. o.

¹⁰⁴ "A biztonság, ha a Szovjetunió és az Egyesült Államok közti viszonyról beszélünk, csakis kölcsönös lehet, ha pedig összességükben nézzük a nemzetközi kapcsolatokat, csakis egyetemes lehet." ¹⁰⁴ {1986}: Az SZKP XXVII. Kongresszusa. Kossuth, Budapest, 73-74. o.

¹⁰⁵ Bővebben és szakszerűbben lásd: Szentesi György: A megváltozott szovjet biztonságpolitikai koncepció katonai vonatkozásai. {1987}: Új vonások az SZKP politikájában. MSZMP Politikai Főiskola, Budapest, , 149-170. o.

Az összemberi értékek elsődlegességének elve az osztályérdekekkel szemben 1986 ősztől vált az új gondolkodás tartós pillérévé.¹⁰⁶ Másként fogalmazva, a nemzetközi kapcsolatok "humanizálásáért" és "dezideologizálásáért"¹⁰⁷ szállt síkra a főtitkár, 1987 második felétől pedig a nemzetközi jog elsőbbsége mellett érvelt.¹⁰⁸

A fejlődő világgal kapcsolatban - összhangban a fentiekkel - 1987-re a szovjet vezetés politikai szóhasználatából kikoptak a "nemzeti-felszabadító harc", a "forradalmi-demokratikus harc" és a "szocialista orientációjú országok" fogalmai.

A szovjet külpolitika ebben az időszakban tett lépései összhangban voltak az új gondolkodás elméleti tartalmával. A Varsói Szerződés 1986. júniusi javaslata a NATO és a VSZ erőinek 100-150 ezer fővel való csökkentésére egybevágott a szovjet külpolitikai célkitűzésekkel. Az 1986. októberi rejkjaviki Gorbacsov-Reagan találkozáson a szovjet vezetés intenzív kísérletet tett a nukleáris fegyverek nagyarányú leszerelésére, de az SDI körüli ellentétek miatt a megegyezés meghiúsult. 1987. decemberében Gorbacsov Washingtonban aláírta a közép-hatótávolságú nukleáris fegyverek megsemmisítéséről szóló INF szerződést. 1988. májusában a moszkvai szovjet-amerikai csúcstalálkozáson további kilenc fegyverzet-ellenőrzési megállapodást írtak alá és kicserélték az INF dokumentum ratifikációs okmányait.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy az 1986 elejétől 1988 közepéig tartó időszakban úgy a szovjet külpolitika elmélete, mint a gyakorlata a változtatások reform-szakaszának felelt meg. Egyrészt, több volt, mint a megelőző - egyébként meglehetősen rövid - időszak főként az aktuális feladatokra koncentráló, kisebb horderejű, és nem koncepcionális változtatási próbálkozásai, másrészt nem lépett túl a nemzetközi politika szocializmus-kapitalizmus dichotómiában történő értelmezésén, és ilyen értelemben még nem volt "rendszer váltó" minőségű.

¹⁰⁶ Pravda, 1986. október 21.

¹⁰⁷ Gorbacsov, Mihail {1987}: Átalakítás és új gondolkodás. Kossuth, Budapest, 214-215. o.

A rendszerváltás időszaka

Az 1988. június-júliusi 19. rendkívüli pártkonferencia után Sevarnadze kezdeményezésére a külügyminisztériumban tartott ún. elméleti-gyakorlati konferencia hozta meg a legnagyobb áttörést a szovjet külpolitikát meghatározó világfelfogásban. A külügyminiszter előadói beszédében a következőképpen fogalmazott: "Ha az emberiség túlélése manapság a békés együttélés körülményei között lehetséges, s kétségtelen, hogy a permanens konfrontáció körülményei között jövője nem biztosítható, akkor nem adódik-e ebből az a következtetés, hogy *a két rendszer egymás ellen vívott harcát már nem lehet úgy tekinteni, mint a jelenkor fő tendenciáját?*"¹⁰⁹(kiemelés tőlem). Ez a kérdés formájába burkolt megállapítás a nemzetközi kapcsolatok osztály-megközelítésének feladását jelentette.¹¹⁰

Az nemzetközi kapcsolatok osztályszempontú megközelítésének feladásával együtt megváltozott a szovjet külpolitikai vezetés kapitalizmus képe is: eltűnt az egyoldalú, csak az ellentmondásokra koncentráló kép, helyébe egyfajta konvergenciát sugalló percepció lépett: "... a legfejlettebb országokban a kapitalizmus fejlődött és távolról sem olyan, amilyenek azt nekünk Dickens lefestette... eszméinek egy részét a szocializmusból merítette és sok tekintetben ennek köszönhetően élt tovább. Most, amikor a szocializmus fejlődési szakaszon megy keresztül, joggal álmodhatunk és beszélhetünk olyan jövőről, amelyben az össz-emberi értékek alapján létre jön a *világ társadalmi-politikai gondolkodása legjobb és legkiemelkedőbb értékeinek szintézise*"¹¹¹(kiemelés tőlem).

¹⁰⁸ Pravda, 1987. szeptember 17.

¹⁰⁹ Mezsdunarodnaja Zsizny, 1988/9

¹¹⁰ Sevarnadze emlékirataiban arról számol be, hogy az egész elméleti-gyakorlati konferenciát a nemzetközi kapcsolatok osztály-szempontú megközelítése körüli hosszabb ideje érlelődő dilemmája miatt, szélesebb értelemben, pedig a külpolitika ideológiai korlátai miatt hívta össze: "A nemzetközi érintkezésre kiterjesztett osztályharc elve nyilvánvalóan csökkentette a békés egymás mellett élés általános elvének előnyeit. A békés egymás mellett élés, mint az osztályharc specifikus formájának régi gondolkodást tükröző formulája pedig gátolta ez utóbbi elvet a sikeres működésben. Már régen gondolkodtam ezen. Meg szerettem volna osztani gondolataimat szakemberek széles körével, ki szerettem volna kérni a tudósok, tanácsadók véleményét erről. Így született a tudósok és gyakorlati külügyesek konferenciájának ötlete." Shevarnadze, Eduard {1991}: The Future Belongs to Freedom. The Free Press, New York, 52-53. o.

¹¹¹ Visztuplenyije E. A. Sevarnadze v polityicseszkoj komissziji Evropejkogo parlamenta, Vesztnyik Minyisztversztva Inosztrannih Gyel (továbbiakban: Vesztnyik MID), 1990/1, 10. o.

Ezen időszak gyakorlati külpolitikájának legfontosabb lépése az volt, hogy 1988 decemberében Gorbacsov az ENSZ közgyűlésén bejelentette a szovjet fegyveres erők egyoldalú csökkentését 500 ezer fővel, 10 ezer tankkal, 8500 tüzérségi eszközzel és 800 harci repülővel. A világra veszélyes, agresszív és ideológiai alapon fellépő Szovjetunió képe foszlott tovább a szovjet csapatok 1988. május 15. – 1989. február 15.-e között végrehajtott afganisztáni csapatkivonásával.

A rendszerváltó külpolitikai koncepció és külpolitikai gyakorlat további elemeit - módszertani okokból - a disszertáció utolsó részében tárgyalom részletesen. Itt most elegendő még egyszer jelezni, hogy az új gondolkodás fogalmával jelzett szovjet külpolitikai átalakulás 1988-tól visszafordíthatatlanul minőségileg új szakaszába jutott. A nemzetközi kapcsolatokra kivetített osztályharc feladásával, s gyakorlati külpolitikai lépéseivel túllépett az önnön rendszere által képviselt és percipiált világkép reformján, és egyértelműen eljutott a rendszerváltás szintjére.

4. A kerekasztaloktól a kivégzőosztagig: Kelet-Európa átalakulása

Ennek a fejezetnek az a célja, hogy röviden bemutassa a hat kelet-európai VSZ-tagország Gorbacsov-korszakban megtett útját a *racionalizálás-reform-rendszerváltás* fázisain keresztül, ezzel definiálva a szovjet Kelet-Európa politika átalakulása koordinátarendszerének utolsó elemét.

A hat országot a társadalmi-gazdasági átalakuláshoz való viszonyuk alapján a következő csoportosításban vizsgálom¹¹²:

- Lengyelország, Magyarország - a reform élenjárói,
- Csehszlovákia, Bulgária - a vonakodva követő reformerek,
- az NDK és Románia - a reform ellenzői.

A reform élenjárói: Lengyelország és Magyarország

A 80-as évek elejének válságát befagyasztó 1981. december 13-i rendkívüli állapot bevezetését követően Lengyelország fokozatos *racionalizáló* lépésekkel érkezett el az általam vizsgált korszakhatárhoz, 1985-höz. 1983. július 22-én megszüntették a rendkívüli állapotot, a lengyel származású pápa másodszor tett látogatást az országban, 1982-ben szabadlábra helyezték Lech *Walesát*, 1984-ben részleges amnesztiát hirdettek, és ugyanabban az évben a helyi és országos választásokon bevezették a többes jelölés rendszerét, és 1985-ben létrehozták az Alkotmánybíróság új intézményét is.

1986 közepétől a lengyel átalakulás a *reform* szakaszába lépett. A Lengyel Egyesült Munkáspárt 1986. júniusában tartott 10. kongresszusán meghirdetésre került a gazdasági reform második szakasza. A reform lényegét

¹¹² Ennek a fejezetnek a megírásához döntően másodlagos forrásokat használtam, célom nem a kelet-európai változások újfajta interpretációját adni, hanem csupán a változásoknak a racionalizálás-reform-rendszerváltás kategóriáival történő leírását rögzíteni. Forrásként alapvetően az MTI Világpolitikai Dokumentáció anyagait, {1993}: A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában. Kossuth, Budapest, és Erlich Éva, Révész Gábor, Tamási Péter (szerk.) {1994}: Kelet-Közép-Európa: honnan – hová? Akadémiai Kiadó, Budapest kiadványokat, valamint a vonatkozó nemzetközi irodalom más darabjait használtam.

a "szocialista vállalkozás modelljének" létrehozásában határozták meg, aminek vezérlő elvévé vált, hogy "minden engedélyezett, amit a törvény nem tilt". A gazdasági reform folytatását jelentette az az 1987-ben bejelentett csomagterv, ami a kormány átalakítását, a tervezés decentralizálását, és az ármechanizmus átalakítását célozta.

A társadalmi átalakítás kulcskategóriája a "szocialista pluralizmus" lett, ami jelentette egyfelől a berendezkedés szocialista jellegének megőrzését, másfelől a társadalom változatos érdektagoltságát megjeleníteni képes rendszer létrehozását. Ennek szellemében 1986-ban két fontos új szerv kezdte meg működését: a szejm mellett létrehozott, konzultációs jogkörrel bíró Társadalmi-Gazdasági Tanács, illetve a Jaruzelski elnökhöz delegált Konzultációs Tanács, amelyekben mérsékelt ellenzékiek is résztvettek. 1986-ban sor került az összes politikai fogoly szabadon bocsátására. 1987-ben törvényt fogadtak el a "társadalmi konzultációról" és a népszavazásról. Ez utóbbinak már az év novemberében sor is került a premierjére: az akkori gyakorlatban teljesen szokatlan módon népszavazást rendeztek a gazdasági reform ütemezésének lassabb, illetve gyorsított útjáról. A referendumon, végül is, a kormány által támogatott gyorsított verzió vereséget szenvedett. 1988-tól pedig megkezdte tevékenységét az állampolgári jogok szóvivője.

1988-ra kiderült, hogy a kormány minden erőfeszítése ellenére sem tudta kezelni a gazdasági válságot, ami egy újra radikalizálódó politikai klímát teremtett az országban. Az év közepére az 1980-as megmozdulásokra emlékeztető sztrájkhullám söpört végig az országon. Ez arra kényszerítette a kormányt, hogy 1988. augusztus 31-én kerekasztal megbeszéléseket kezdeményezzen az ellenzéki erőkkel. Szeptemberben a teljes kormány lemondott és a reformpárti *Rakowski* lett az új miniszterelnök. Az új kormány 1989. januárjában újra előterjesztette a kerekasztal tárgyalásokra vonatkozó javaslatát, amelyek februárban el is kezdődtek. Az intenzív megbeszélések eredményeként a felek 1989. április 5-én bejelentették, hogy egyezsége jutottak a politikai reformok alapkérdéseiben: egy új parlamenti felsőház alakul, amelybe szabad választás után lehet bekerülni, a létező alsóházban pedig a LEMP és két "koalíciós társa" a helyek 65%-át kapja meg, a maradék 35%-ot

pedig szintén szabad választások útján töltik be, valamint döntöttek a Szolidaritás legalizálásáról. Végül, létrehozták az elnöki intézményt, amely posztra Jaruzelskit választották meg elsőként hat évre.

Ezzel Lengyelország átalakulása elérkezett a *rendszerváltás* szakaszába. Az 1989. június 4.-i választásokon a LEMP súlyos vereséget szenvedett, mert még a párt és szövetségesei számára fenntartott helyeknek is csak töredékét tudták megszerezni (az 50%-os érvényességi limit miatt). A Szolidaritás - ezzel szemben - a számára elérhető helyek 99%-át szerezte meg. A választások eredményeként 1989. augusztus 19.-én T. *Mazowiecki*, Szolidaritás-tanácsadót kérték fel kormányalakításra. Augusztus 31-én pedig felesküdt Kelet-Európa első nem kommunista kormánya, amelyben azonban a LEMP a gazdasági minisztérium irányítása mellett a védelmi és a belügyi tárcákat is megkapta.

Magyarország hosszú *racionalizáló* periódus után érkezett el 1985-höz. A magyar vezetés politikája tulajdonképpen az 1956-os forradalom utántól felfogható egy nagy racionalizáló korszakként. Ennek legfontosabb gazdasági eleme az 1968-as új gazdasági mechanizmus volt, amely korlátozva a kötelező utasításokra épülő centralizált-bürokratikus tervezést, megindította a gazdaság irányítási rendszerének átalakítását. A gazdaságpolitikai kísérletek eredményeként a nyolcvanas évekre olyan gazdasági közeg jött létre az országban, amely egyedülálló volt a kelet-európai országok körében. Bár a magyar gazdasági "reform" sem elméletében, sem gyakorlatában nem volt összekötve politikai reformokkal, mégis történtek a politikai szférát érintő bizonyos változások: 1970-ben olyan új választási törvény került elfogadásra, amely lehetővé tette a többes jelölést, amit 1983-ban úgy módosítottak, hogy kötelezővé tették a kettős jelölést.

A reformok folytatását elutasító kádári politika az MSZMP 1985. márciusi kongresszusán az addigi politikai kurzus folyamatosságát erősítette meg. A pártvezetés az újabb változtatás szükségességét csak 1986 végén ismerte be

publikusan.¹¹³ Növekvő társadalmi elégedetlenséget fejeztek ki a bős-nagymarosi víztározó ügyében, illetve az állami ünnepek alkalmával szervezett ellenzéki tüntetések. A hazai értelmiség a rendszerrel szembeni kritikáját 1987 elején a "Fordulat és reform" című elemzésében juttatta kifejezésre.¹¹⁴

A társadalmi nyomás és a politikai vezetés változó helyzetértékelésének hatására az ország 1987 közepére jutott el a *reform* fázisába. Júniusban Grósz Károly lett a miniszterelnök, s változásokra került sor a PB-ben és a KB-titkári posztokon. Az MSZMP KB júliusban dolgozta ki a gazdasági-társadalmi kibontakozás programját, ami alapjául szolgált az országgyűlés szeptemberi ülészakán jóváhagyott "stabilizációs programnak".

A reform kiteljesedésének igazi éve 1988 lett. Az MSZMP májusi rendkívüli pártértekezletén Kádár Jánost Grósz Károly váltotta fel a párt élén, amivel szimbolikusan is véget ért a Kádár-korszak (Kádárt a párt tiszteletbeli elnökévé választották). A pártkonferencia határozata kritikusan fogalmazott: "a kongresszuson elfogadott helyzetértékelés, valamint az ennek alapján kitűzött gazdaságpolitikai és életszínvonal-fejlesztési célok nem bizonyultak megalapozottnak... a KB és a kormány tévesen ítélte meg (a világgazdasági helyzetet), ezért gazdaságpolitikai reagálása sem volt megfelelő... A gazdaságban kiéleződött ellentmondások részben okozói, részben következményei a társadalmi viszonyokban, a politikai intézményrendszer működésében mutatkozó zavaroknak..."¹¹⁵ Ebből a helyzetértékelésből kiindulva az országos értekezlet szükségesnek tartotta a "társadalmi és gazdasági reformfolyamat összehangolt folytatását és meggyorsítását".¹¹⁶ Mivel a "kialakult helyzetért felelősség terheli a Központi Bizottságot és végrehajtó szerveit, továbbá a kormányt és intézményeit is",¹¹⁷ személyi változásokról is döntöttek. A KB egyharmada kicserélődött, a PB korábbi 13 tagjából heten

¹¹³ Az MSZMP KB 1986. november 19-21-i ülése kritikusan állapította meg: "a gazdasági fejlődés élénkülése 1985-86-ban nem következett be, a VII. ötéves terv eredményei nem kielégítőek...Az ország többet fogyasztott, mint amennyit megtermelt".

¹¹⁴ A Hazafias Népfront felkérésére készült anyag szerint a gazdaságirányításban szigorú monetáris politikát kellett volna érvényesíteni, el kellett volna fogadni az ideiglenes munkanélküliséget és ki kellett volna lépni a bős-nagymarosi, valamint a jamburgi beruházásokból. Az elemzés - végül is – rövid féllétezés után megjelent, Medvetánc, 1987/2.

¹¹⁵ Népszabadság, 1988. május 23.

¹¹⁶ u. o.

¹¹⁷ u. o.

kerültek ki, és a reformpártiak nyertek teret. A pártvezetői és miniszterelnöki funkciókat *Németh Miklós* 1988 novemberi miniszterelnökké való kinevezésével választották szét. A parlament ugyanezen ülészakán egy radikális reformprogram került elfogadásra.

A többpártrendszer elvi lehetősége 1988 ősztől került be a politikai köztudatba. Az MSZMP közel sem egységes vezetése csak hosszabb távon és szocialista kereteken belül számolt ezzel a lehetőséggel, miközben új ellenzéki formációk jöttek létre addigra: a Magyar Demokrata Fórum 1987. szeptemberében, a FIDESZ 1988. áprilisában alakult meg, a Kisgazdapárt pedig bejelentette reaktiválódását.

1989 elején a reformok üteme látványosan felgyorsult. A parlament januárban új törvényt fogadott el az egyesülésről és gyülekezésről. Ugyanekkor jelentették be a gazdasági reformok radikalizálását jelentő első nagymértékű áremelést is. Februárban a KB elfogadta a magántulajdont is magába foglaló vegyes gazdaság koncepcióját és lemondott a párt vezető szerepének alkotmányos biztosításáról.¹¹⁸ Szintén februárban következett be alapvető fordulat 1956 megítélésben: igaz először nem hivatalos pártvéleményként - mert, hogy a vezetés megosztott volt ebben - *Pozsgay Imre* jelentette be, hogy a KB által felállított különbizottság az 1956-os eseményeket "népfelkelésnek" és nem ellenforradalomnak minősítette.¹¹⁹

Júniusra a pártvezetésen belüli, a reform jellege és tartalma körüli ellentétek a pártvezetés struktúrájának szokatlan megváltoztatásához vezettek: négytagú kollektív elnökség vette át a párt irányítását, amelyben a reformpártiak kerültek többségbe.¹²⁰

Az új felállású vezetés gyorsan elfogadta az ellenzék által régen sürgetett tárgyalásokat - és a lengyel modellt sokban követve - háromoldalú kerekasztal megbeszélések kezdődtek június 13-án, ahol az MSZMP volt az egyik oldal, az

¹¹⁸ Eszerint Magyarország szocialista és az MSZMP meghatározó vezető erő maradt volna, de vezető szerepét alkalmasságával, nem pedig alkotmányos rendelkezés útján kívánta volna biztosítani.

¹¹⁹ Népszabadság, 1989. február 3.

¹²⁰ Grósz Károly mellett Pozsgay Imre, Németh Miklós és Nyers Rezső.

ellenzéki pártok a másik, és különböző társadalmi szervezetek képviselték a harmadik oldalt.

Intenzív tárgyalásokat követően, végül is, szeptember 18-án került aláírásra az az egyezmény, amely főbb vonalaiban meghatározta a politikai rendszerváltás tartalmi elemeit és menetrendjét. Ezzel a magyar átalakulás belépett a *rendszerváltás* fázisába.

A vonakodva követők: Csehszlovákia és Bulgária

Nem egészen egy hónappal az SZKP 27. kongresszusa után ült össze a CSKP 17. kongresszusa, amely jóváhagyta a csehszlovák társadalom "szociális és gazdasági fejlődése gyorsításának stratégiáját" és elfogadta a „gazdasági élet és a szociális fejlődés fő irányai 1986-1990-ben és kitekintés 2000-ig” című dokumentumot. Ezzel - a szovjet mintának megfelelően - a változtatások kulcsfogalma a gyorsítás lett, amit a politikai kontinuitás alapján szigorúan a gazdaságra értelmeztek.

Újabb változás a fogalmak használatában és értelmezésében csak 1987 első hónapjaiban következett be. Az SZKP KB januári ülése után, január 27-én Csehszlovákiában országos aktívaértekezletre került sor, amelyen Lubomir *Strougal* miniszterelnök nagyon kritikusan beszélt az ország gazdasági és társadalmi helyzetéről.¹²¹ Az átalakítás fogalmát használta a társadalmi élet egészének megváltoztatását érve ezalatt.

A csehszlovák pártvezetés nagyon megosztott volt a reform szükségessége, illetve milyensége kérdésében, ami elsősorban a szovjetunióbeli változások értelmezése körüli vitákban ütközött ki. Vasil *Bilak*, a konzervatívok vezéralakja egy 1987. februári ideológiai tanácskozáson újra csak a gyorsításról beszélt és az átalakításra csak a Szovjetunió vonatkozásában utalt. Válaszképpen néhány nap múlva Strougal egy másik pártrendezvényen ismét a gazdasági

¹²¹ Rudé právo 1987. január 30.

mechanizmus átalakítását sürgette, és a peresztrojkával kapcsolatban annak univerzális jellegét hangsúlyozta. Szavai szerint Csehszlovákiában ezt egyesek képtelenek megérteni, szavakban ugyan elismerik a szovjet változások forradalmi jelentőségét, de azonnal hozzáteszik, hogy specifikusan szovjet kérdésekről van szó. Éppen ők azok, akik korábban a szocializmus építésének általános feltételeit abszolutizálták. Gustav *Husák* főtitkár az 1987 márciusi KB-ülésen az átalakítást, mint a gazdasági mechanizmus átalakítását értelmezte.

Azt, hogy a csehszlovák vezetés változtatások ügyében mennyire nem belső indíttatású, hanem követő politikát folytatott, az illusztrálja a legjobban, hogy a pártapparátus Sevarnadze 1987. februári látogatása után kapta feladatául, hogy kidolgozza: "mi és hogyan alkalmazható az SZKP KB januári ülésének határozataiból a csehszlovákiai viszonyokra". Az év folyamán született is néhány ilyen jellegű párthatározat, azonban a változások első minimális szintje, a *racionalizálás* felé való igazi elmozdulás csak 1987. decemberére datálható, amikor is Husákot felmentették főtitkári funkciójából.

Az 1988-as év ellentmondásosan alakult: a Szovjetunióban a reformokkal szembeni konzervatív kritika folytatódó erősödését kihasználva a csehszlovák ellenzők halogatták bármilyen érdemi változás bevezetését, novemberben pedig elmozdították helyéről a reformpárti Strougalt. Az apróbb racionalizáló lépések közé olyanok intézkedések tartoztak, mint pl. egy új alkotmány tervezete megírásának kezdeményezése 1989. januárjában, vagy a többes jelölés megengedése a helyi választásokon - igaz csak párttagok számára. A politikai retorikában a reform használata egyre szalonképesebb lett, de mindig hangsúlyosan szocialista keretekben.

1989-ben minden korábbi mértéket meghaladó méreteket öltöttek a nyilvános ellenzéki megmozdulások. Januárban Jan *Palach* halálának 20. évfordulóján tüntettek Prágában, amiket tüntetések követtek május elseje, a Tienamnen téri események és Ceausescu tervezett látogatása kapcsán. A nyilvános megmozdulások sorában a fordulópontot a november 17-i prágai diáktüntetés jelentette, amelynek során a rendőrség brutálisan lépett fel. Ennek következtében több százezres demonstrációkra került sor a következő

napokban. Az ellenzéki erők megalakították laza szövetségüket, a Polgári Fórumot, amely napokon belül követeléseket fogalmazott meg a hatalommal szemben. A növekvő társadalmi nyomás és a belső megosztottság miatt nagyarányú személyi változások következtek be a pártban, és új vezető került a párt élére.

Ez azonban nem elégítette ki az ellenzékét, s november 28-ára általános sztrájkra szólított fel. A sikeres sztrájkot követően a hatalom belement egy nem tisztán kommunistákból álló kormány megalakításába: december közepén a pártbeli M. *Calfa* vezetésével létrejött az a 20 tagú kabinet, amelynek 13 tagja pártonkívüli volt. Gustav Husákot Vaclav *Hável* követte az elnöki poszton. Ezzel Csehszlovákia a *reform* fázisát kihagyva azonnal a *rendszer*váltás szakaszába lépett.

A reformot sokáig elutasító bolgár vezetés 1987-ben nagy lendülettel látott hozzá a *racionalizáláshoz*, és a július 27-28-i KB ülés után egyszerre "intézkedés-csomagként" akart mindent bevezetni. A nemzetgyűlés augusztusban döntést hozott az államigazgatás és az ország területi igazgatásának gyökeres átalakításáról. A novemberi KB ülés megerősítette a párt-, és állami funkciók szétválasztását, és új alkotmány kidolgozását kezdeményezte. 1987 ősztől a "glasznosztj" a politikai közéletben nagy teret kapott.

Az 1988. januári pártértekezlet egységes ideológiai keretbe foglalta az "átalakítást": az alig fél évvel korábbi egyszeri intézkedéssel való bevezetés helyett a "szocializmus bulgáriai modelljének" kialakítását célozta meg a fokozatosság elvének hangsúlyozásával. A kezdetben intenzív, majd később óvatosabb reformretorika ellenére a változások marginálisak maradtak 1988-1989 folyamán.

1989 végére a pártvezetésben minden korábbinál jobban tudatosodott az érdemibb változtatások szükségessége. Todor *Zsivkov* novemberben először értékelte kritikusan az ország helyzetét. Ez azonban már túl későn volt ahhoz, hogy pártbeli reformpárti ellenfelei ne cselekedjenek: november 10-én

Zsivkovot leváltották, s helyére Petar *Mladenov* került. Ezzel megnyílt az út a bulgáriai *reformok* előtt. Az új vezetés heteken belül számottevő személyi változást hajtott végre a PB-ben, és egy soron kívül összehívott KB ülésen bejelentették, hogy a párt lemond vezető szerepének alkotmányos biztosításáról. Bejelentésre került, hogy 1990. júniusára általános választásokat írnak ki, és készek párbeszédet kezdeni az ellenzékkel. A *reform* rövid bolgár korszaka az 1990-es választásokkal ért véget, amikortól megkezdődött a *rendszerváltás*.

A reform ellenzői: az NDK és Románia

A Német Demokratikus Köztársaság - a szocializmus kirakat-országaként - a rendszer egyik legkonzervatívabb verzióját képviselte. Az ország - néhány ún. gazdasági kísérlettől eltekintve - bármiféle racionalizáló előzmény nélkül érkezett el a Gorbacsov-korszak elejéhez. A NSZEP 1986. áprilisában megtartott 11. kongresszusa úgy értékelte, hogy "pártunk egy jól bevált gyakorlatot követett, időben reagált a felvetődő problémákra, s így lépést tudott tartani az élettel, a dolgok elébe vágva el tudta hárnítani a jövő várható problémáit".

A szovjetunióbeli átalakítással kapcsolatban a "ha a szomszédja kitapétáztatja a lakását, ön kötelességének érzi, hogy ugyanezt tegye?"-típusú reagálások születtek a kelet-német vezetés részéről. Általában szimpátiájukról biztosították a szovjet reformokat, de a fő hangsúlyt a nemzeti sajátosságokra helyezték. Kategorikusan elvetették a reformot, mondván, hogy az "NDK-nak nincs mit behoznia sem a nyíltságban, sem a demokratizmusban".¹²² Az ország vezetésének peresztrojkához való viszonyát az jellemezte legjobban, hogy a párt központi lapjában teljes terjedelmében közölték azt a hírhedt Andrejeva levelet, amely a Szovjetunióban a peresztrojka-ellenes erők politikai platformjává vált 1988 márciusában.

¹²² Neues Deutschland, 1988. január 16.

A reformok elutasításának és a politika változatlanlanságának az 1989. október 11-én kezdődött NSZEP KB ülés vetett véget. Itt mondták ki először, hogy a szocializmust "vonzóbbá" kell tenni. A következő napokban a pártorgánokban arról cikkeztek, hogy a pártnak nincs "monopóliuma az igazságra", sőt maga Erich *Honecker* is egy vezércikkben "nyílt párbeszédet" sürgetett a társadalommal. A főtitkárnak azonban túl későn jött meg a változtatási szándéka, s október 17-én lemondatták, helyére pedig Egon *Krenz* került. Nagyjából ettől az időponttól datálható a *racionalizálás* néhány napos időszaka az NDK-ban. Ez a vezetéváltás azonban nem, hogy lezárta volna a további személyi és szervezeti változásokat, hanem ellenkezőleg, csak elsőnek bizonyult a sorozatos cserék sorában: a minisztertanács november 7-én, a teljes pártvezetés pedig december 6-án mondott le.

A lemondási sorozattal párhuzamosan a vezetés állandóan engedményeket tett az erősödő ellenzéknek. Nagyobb teret engedtek a sajtószabadságnak,¹²³ november 8-án pedig elismerték az Új Fórum elnevezésű ellenzéki koalíció legitimitását. Az októberben bejelentett utazási korlátozások oldását célzó intézkedések helyett pedig november 9-én minden utazási korlátozást eltöröltek és a szimbolikusan legfontosabb *rendszerültő* lépést is megtették: megnyitották a berlini falat.

Az NDK esetében a változást hozó események olyan gyorsasággal következtek be, hogy nem lehet precízen elkülöníteni a racionalizálás, a reform, illetve a rendszerváltás időszakait, gyakorlatilag egy-másfél hónap alatt jutott el az ország a régi politikától a rendszerváltásig.

Románia a Gorbacsov-korszakba a szocialista tábor legortodoxabb országaként érkezett el. A *Ceausescu*-vezetés a korábbi politika kontinuitását hangsúlyozta. A főtitkár az RKP 1987. decemberi konferenciáján azzal érvelt a változtatások ellen, hogy az ország a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megvalósításának és a kommunista társadalom építésére való áttérés feltételei megteremtésének felső fázisában van. A konferencia megerősítette a korábbi

¹²³ Ennek egyik kuriózuma a peresztrojka külföldi szócsövének számító - korábban éppen emiatt betiltott - szovjet "Szputnyik" című újság megjelentetésének újraengedélyezése volt.

gazdaságpolitika folytatását, amely kategorikusan elvetette a "piac-szocializmust", és bejelentették, hogy az ország nem vesz fel semmilyen külföldi hitelt sem.

1987-ben hirdette meg a román vezetés "szisztematizálási program" néven azt a grandiózus tervet, amelynek értelmében 2000-ig három szakaszban 13 ezerről 5 ezerre tervezték csökkenteni a falvak számát, helyettük több, mint 500 ún. agráripari központot kialakítva.

Mivel az ellenzéki tevékenységre csak rendkívül szűk keretek között nyílt mód, a közvélemény kritikai hozzáállását az országot elhagyók egyre növekvő száma jelezte.

A romániai politikai helyzet kilátástalan állapota 1989. decemberében tört meg. Temesváron 16-17-én utcai demonstrációkra került sor Tőkés László belső száműzetése miatt. A román titkosszolgálat kemény fellépése ellenére hasonló megmozdulások törtek ki az ország más városaiban - így a fővárosban - is. 21-én, amikor Ceausescu egy a hatalom támogatására szervezett tüntetésen szólalt fel, a tiltakozók beléfojtották a szót és a rendvédelmi erők rálőttek a tüntetőkre. Ceausescu feleségével elmenekült és a Nemzeti Megmentés Tanácsa vette át a hatalmat. A katonaság átállt az új vezetés oldalára, amelyet Ion *Iliescu* vezetett. A harcok még néhány napig folytatódtak, közben pedig Ceausescut és feleségét 22-én elfogták, majd 25-én kivégezték. A Nemzeti Megmentés Tanácsa bejelentette, hogy átmeneti kormányként fog működni az 1990 áprilisára kitűzött választásokig, eltörölte a párt vezető szerepét rögzítő alkotmányos passzust és zöld utat adott a többpártrendszernek. Ezzel Románia a régi rendszerből - a *racionalizálás* és a *reform* szakaszait kihagyva - azonnal a *rendszer váltás* fázisába lépett.

III. A GORBACSOV-KORSZAK KELET-EURÓPA POLITIKÁJA

1. A brezsnyevi örökség továbbélése, 1985-1986

Mihail Gorbacsov főtitkári tevékenységének első évében a Szovjetunió Kelet-Európa politikáját a folyamatosság, a brezsnyevi örökség továbbélése jellemezte. A szovjet vezetéváltáshoz kapcsolódó legelső megnyilatkozásoktól nyilván nehéz lett volna elvárni, hogy változásokat jelentsenek be e politikában, mégis – a gorbacsovi Kelet-Európa politika kiindulópontjának jellemzése céljából - hasznos tényszerű rögzítésük.

Gorbacsov 1985. március 11.-i beiktatásakor elmondott beszédében megerősítést nyert, hogy Moszkva „minden lehetségest és szükségest megtesz a szocialista közösség erősítése érdekében... megvédi és erősíti a nagy szocialista közösség országai, szövetségeseink közötti testvéri barátságot.”¹²⁴

Egy nappal később, a Csernyenko-temetésre összegyűlt vezetők előtt elmondott beszédében az új főtitkár – szintén nem meglepő módon – a régi formulákat ismételte.¹²⁵

A peresztrojka meghirdetésének kiindulópontjaként rögzült 1985. áprilisi KB-ülésen Gorbacsov semmilyen névvel nem szolgált a Kelet-Európa politikát illetően. A hangsúly változatlanul „a testvéri szocialista országok politikai, gazdasági, ideológiai, katonai területeken való együttműködésére”¹²⁶ helyeződött¹²⁷.

Az 1985-ös év ugyanakkor gazdag volt a szocialista tömb országai vezetőinek többoldalú találkozóiban, amelyek elvileg lehetőséget kínáltak egy új szovjet

¹²⁴ Pravda, 1985. március 12. 3.o.

¹²⁵ „A szocialista internacionalizmushoz hűen, pártunk mindent megtesz a testvéri országaink közötti együttműködés szélsítéséért és nemzetközi pozícióik erősítéséért.” Pravda, 1985 március 13.

¹²⁶ Pravda, 1985. április 23.

¹²⁷ Ugyanakkor néhány elemző arra hívta fel a figyelmet, hogy a KB-ülésen elhangzott beszédből, illetve az azt követő napok irányadó Pravda vezércikkeiből hiányoztak olyan korábban kötelező klisék, mint a „szocialista internacionalizmus”, a „marxizmus-leninizmus”, vagy a „védelmi képességek erősítésére”

Kelet-Európa politika meghirdetésére. Ám, ha valakinek ilyen várakozásai voltak, annak csalódnia kellett. A kelet-európai vezetők ebben az évben négy alkalommal találkoztak – a Csernyenko-temetésen kívül – hivatalosan: a Varsói Szerződés meghosszabbításakor (április), a KGST Tanácsa két ülésén (június és december), valamint azon az újnak számító alkalommal, amikor is Gorbacsov tájékoztatást adott Reagannel folytatott csúcstalálkozójáról (november).

Gorbacsov főtítkárrá választását követően időrendben az első többoldalú vezetői találkozóra – a Csernyenko-temetés után – a Varsói Szerződés meghosszabbítása okán került sor 1985. április 26-án. Az 1955-ben 30 évre alakult szervezet létének meghosszabbítása nem volt kérdéses, legfeljebb annak újabb időtartama, illetve módja kapcsán merültek fel bizonyos különbségek a tagállamok között.¹²⁸ Végül is a Varsói Szerződést a névadó városban újabb 30 évre hosszabbították meg (20 év plusz 10 év automatikus meghosszabbítással).

A KGST-vel kapcsolatban ugyan nem merült fel a meghosszabbítás kérdése, azonban 1985 ennek a szervezetnek az életében is jelentős dátumnak bizonyult. Többszöri halasztás után a KGST Tanács 1985. decemberi, 41. moszkvai rendkívüli ülésén fogadták el a „KGST országok 2000-ig szóló tudományos-műszaki fejlődésének komplex programját”.¹²⁹ A program - amely öt fő területre koncentrált: elektronika, automatizálás, nukleáris energia, technológiai fejlesztés, biotechnológia – politikai céljai összhangban voltak a brezsnyevi időktől változatlan szovjet célokkal. Gorbacsov a program elfogadásakor elmondott beszédében abban fogalmazta meg a dokumentum „kiemelkedő politikai feladatát”, hogy az biztosítsa a szocialista országok

vonatkozó kitétel. Lásd Kusin, Vladimir V. {1986}: Gorbachev and Eastern Europe. Problems of Communism, January-February, vol XXXV. 39.o.

¹²⁸ Egyes források szerint Románia 5-10 évre szeretne volna meghosszabbítani a szervezet létét (különös módon a gyakorlat ezt az időhorizontot igazolta). Lásd: Kusin, Vladimir V. {1986}: Gorbachev and Eastern Europe. Problems of Communism, January-February, vol XXXV., 40.o. Egy másik állítólag belső vitára okot adó kérdés a Varsói Szerződésen belüli finanszírozási tehermegosztás volt. Lásd: Asmus, Ronald D.: Disagreement on the Defense Burden. in Mastny, V. {1987}: Soviet/East European Survey 1985-1986. Duke University Press, Durham, 87.o.

¹²⁹ Izvesztyija, 1985 december 19., 1-2.o.

„technológiai függetlenségét és sérthetlenségét az imperializmus nyomásával és zsarolásával szemben.”¹³⁰

Mindez összhangban volt Gorbacsovnak egy korábban – a kelet-európai országok vezető pártjai gazdasági titkárainak tanácskozásán mondott gondolatával, amely pontosan kijelölte a változtatások ideológiai határait: „Sokan önök közül abban látják a problémák megoldását, hogy piaci mechanizmusokat alkalmaznak a központi tervezés helyett. Néhányan úgy tekintenek a piacra, mint a gazdaság megmentőjére. Azonban elvtársak, önöknek nem a megmentőre kellene gondolniuk, hanem a hajóra, és a hajó neve szocializmus”.¹³¹

A szovjet Kelet-Európa politika változatlanságát, illetve esetleges megváltoztatásának koncepcionális megalapozatlanságát bizonyítják a Gorbacsov főtitkárságának első évében e tárgyban lezajlott „sajtóviták” is.

A „vita” alaphangját egy a Pravdában O. *Vlagyimirov* álnéven megjelent írás jelentette, amely újra összefoglalta a konzervatív szovjet Kelet-Európa politika téziseit.¹³² A szerző – valójában O. *Rahmanyin*, az SZKP KB szocialista országok kommunista és munkáspártjaival foglalkozó osztályának helyettes vezetője – ellentmondást nem tűrően kritizálta az összes olyan kísérletet, ami a szocialista országok közötti kapcsolatok valamiféle újraértékelésére tett kísérletet. A cikk hangsúlyozta, hogy az imperializmus növekvő fenyegetése mellett a szocialista országoknak ki kell tartaniuk a szocialista internacionalizmus mellett, készeknek kell lenniük a világszocializmus vívmányainak védelmére, és elvetette bármiféle „nemzeti kommunizmus” létjogosultságát.¹³³

¹³⁰ Idézi Sobell, Vladimir: CMEA Between Coercion and Interdependence. in Mastny, V. {1987}: Soviet/East European Survey 1985-1986. Duke University Press, Durham, 85.o.

¹³¹ Idézi Bialer, Seweryn, Afferica, Joan {1986}: The Genesis of Gorbachev's World. Foreign Affairs, No.3.,612.o.

¹³² Vlagyimirov, O. {1985}: Vedussij faktor mirovogo revolucionnogo dvizsenijja, Pravda, június 21. 3-4.o.

¹³³ A Pravda-cikk hivatalos álláspontot tükröző jellegét látszik tompítani az a történet, amelyet Gorbacsov külpolitikai tanácsadója vetett papírra visszaemlékezéseiben. Csernyajev szerint Gorbacsov a cikk megjelenése után egy héttel a Politikai Bizottság ülésén így fakadt ki: „Hogy is van ez? Mi arra törekszünk, hogy javítsuk a kapcsolatokat a szocközösségben (szovjet politikai szleng, ami a szocialista közösséget jelentette – Póti László), kijelentjük, hogy ez a fő prioritásunk, soha nem tapasztalt rugalmasságot és udvariasságot tanúsítunk, hogy elsimítsuk a félreértéseket, növeljük a bizalmat és akkor ilyen cikkekcskéket jelentetnek meg. Már magyarázkodnom kellett Kádárnál és Honeckernél...”

Az SZKP központi lapjának írására a szovjet Tudományos Akadémia Kelet-Európát kutató intézetének (hivatalos nevén a Világszocializmus Rendszerének Gazdasági Intézete) igazgatója, illetve egyik ismert kutatója válaszolt a hivatalos irányvonalától eltérő mondanivalóval. Oleg *Bogomolov*,¹³⁴ illetve Jurij *Novopasin*¹³⁵ – de főleg az utóbbi – írásában megkérdőjelezte a demokratikus centralizmus elvének alkalmazását a szocialista országok közötti kapcsolatokra vonatkozóan, és természetesnek minősítette a szocialista országok közötti esetleges ellentéteket. Másképpen fogalmazva, kétségesnek ítélte, hogy a szocialista internacionalizmus tartalmát „alárendelő kategóriákkal” kellene leírni, vagyis, hogy „a szocialista országok szuverenitása tiszteletben tartásának elvét alá kellene rendelni az egységnek, mint egy másik magasabb elvnek az egymás közötti kapcsolatokban”.

A Pravda közvetett viszontválasza decemberben és 1986. januárjában egy a Csehszlovák Kommunista Párt 1968-as „prágai tavaszt” értékelő határozata tizedik évfordulójának szentelt megemlékezés formájában, illetve két budapesti keltezésű tudósításában következett. Az első számos fordulatával az 1968-as Brezsnyev-doktrínát idézte,¹³⁶ míg az utóbbi két cikk üzenete kissé talányosabb volt. Az újság budapesti tudósítói első írásukban egyértelműen pozitívan írtak Magyarország gazdasági eredményeiről,¹³⁷ a másodikban viszont óvatosságra intették a magyar vezetést a nyugat felé való gazdasági nyitás kérdésében.¹³⁸

Ha a „sajtóvita” egyes cikkei eltérő megközelítéseket is tartalmaztak, vagy éppen talányosak voltak, a Gorbacsov főtitkárságának első évében képviselt hivatalos szovjet Kelet-Európa politikáról pontos képet kaphatunk az 1985. októberében nyilvánosságra hozott, majd az 1986 eleji 27. SZKP kongresszuson elfogadott pártprogram alapján. Ez a dokumentum a lehető

Csernyajev, A. Sz. {1993}: Seszty let sz Gorbacsovim: Po dnyevnyikovim zapiszjam. Progressz, Moszkva, 50.o.

¹³⁴ Bogomolov, O. {1985}: Szoglaszovanyije ekonomicseszkih intyereszov i polityiki pri szocializme. Kommunyiszt, No.10. 82-93.o.

¹³⁵ Novopasin, Ju. {1985}: Polityicseszkiye otnosenyija sztran szocializma. Rabocsij klassz i szovremennij mir, No.5. 55-65.o.

¹³⁶ Idézi Teague, Elizabeth {1985}: Pravda reaffirming lessons of Prague spring. Radio liberty research, december 19., 1-3.o.

¹³⁷ Vorozsejkin, I., Geraszimov, V. {1985}: Vengrija: primeti vremenyi. Pravda, december 23.

¹³⁸ Vorozsejkin, I., Geraszimov, V. {1986}: Granyi vzaimnosztyi, Pravda, január 22.

legegyértelműbb illusztrációja annak, hogy a gorbacsovi első év – a Kelet-Európa politika tekintetében – a brezsnyevi örökség továbbvitelére volt.

Az SZKP ún. „új szerkesztésű” (az újraírt - kontinuitást hangsúlyozó - eufemisztikus megfelelője) programja a brezsnyevi idők szellemében jellemzi a szocialista országok közötti kapcsolatokat. Kiindulópontja, hogy „a szocializmus a nemzetközi kapcsolatok új, korábban ismeretlen típusát keltette életre. A szocialista országok között kialakult ilyen kapcsolatok szilárd alapja – a marxista-leninista ideológia; az osztályszolidaritás; a barátság, az együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás az új társadalom építése és védelme feladatainak megoldásában...”¹³⁹ Objektív szükségszerűségnek tekintette a „szocialista országok mind nagyobb fokú közeledését”, a „nehézségek elleni küzdelemmel” kapcsolatban pedig leszögezi, hogy „mindez (mármint a nehézségek) – az SZKP meggyőződése szerint – hatalmas figyelmet és sokoldalú együttműködést követel azért, hogy ne legyen talaja olyan ellentéteknek, amelyek károkat okozhatnak a közös érdekeknek. Különleges jelentősége van az alapvető kérdésekben való koordinációnak, az egymás sikerei iránti elvtársi érdekeltségnek, a vállalt kötelezettségek pontos teljesítésének, a nemzeti, illetve a közös, internacionalista érdekek organikus egysége mély megértésének”.¹⁴⁰ Végül a dokumentum amellel száll síkra, hogy „erősíteni kell a közösség műszaki-gazdasági sebezhetetlenségét.”

A pártprogram szocialista országokkal kapcsolatos fogalmi rendszere és szóhasználata gyakorlatilag az ezen ország csoport tagjai közötti kapcsolatrendszer különleges – a nemzetközi normáktól eltérő - jellegét, a tagok korlátozott szuverenitását, a közösségi érdek prioritását és ezen ország együttes autarkiját rögzítette, ami egyértelműen egyenes folytatása volt a brezsnyevi Kelet-Európa politika szellemiségének.

Ha Gorbacsov főtitkári tevékenysége első évének fenti bemutatása elegendőnek is látszik ahhoz, hogy konstatálhassuk és bizonyítva lássuk azt a

¹³⁹ A Szovjetunió Kommunista Pártjának programja (új szerkesztésben), Nemzetközi dokumentumok és elemzések XXVIII. Évf. 23-24. Sz. 1985 október 31., 9.o.

¹⁴⁰ A Szovjetunió Kommunista Pártjának programja (új szerkesztésben), Nemzetközi dokumentumok és elemzések XXVIII. Évf. 23-24. Sz. 1985 október 31., 43.o.

tényt, miszerint ez az időszak a brezsnyevizmus továbbélése volt a szovjet-kelet-európai kapcsolatokban, nehezebb a válasz arra a kérdésre, hogy vajon ez miért alakult így. Valószínűleg nem elégséges magyarázat az, amit A. Csernyajev, Gorbacsov külpolitikai tanácsadója említ meg visszaemlékezéseiben, nevezetesen, hogy a főtitkárt nem nagyon érdekelte Kelet-Európa.¹⁴¹

Valószínűleg közelebb kerülünk az igazsághoz, ha arra gondolunk, hogy a tehetetlenségi nyomaték a belpolitikával, illetve a külpolitika más részeivel szemben itt volt a legnagyobb. A problémák sem elsősorban ezen a területen jelentkeztek. Továbbá, a legkevesebb szellemi-elméleti előkészítés is leginkább itt volt tetten érhető. Vagyis, mind praktikusán, mind pedig intellektuálisan relatíve a „szocreláció” volt a legkevésbé elől a megoldandó kérdések sorában.

Ami konkrétan a másik két legfontosabb változtatási területtel - a II.2. és a II.3. részben bemutatott belpolitikával és az általános külpolitikával - való összehasonlítást illeti, a következő rögzíthető: míg a belpolitikában ebben az időszakban a változtatási politika a gyorsítás szlogenjével, a külpolitikában pedig az új gondolkodás meghirdetésével racionalizáló szakaszába lépett, addig a szovjet Kelet-Európa politika a régi maradt, a változásnak még a legenyhébb fokozatát sem vezette be (lásd az alábbi táblázatot)

	1985	1986 eleje
Kelet-Európa politika	Régi politika	folytatása
Belpolitika	Racionalizálás:	„gyorsítás”
Külpolitika	Racionalizálás:	„új gondolkodás”

¹⁴¹ „Ami a szocialista közösséget illeti, nos én nem vettem észre Gorbacsovnál semmi különleges érdeklődést ezzel kapcsolatban. A szocialista országok ügyeiben Sahnazarov volt a tanácsadója. Ezen a téren én kevésbé voltam informált. De megfigyelve Gorbacsovet és hallgatva fejtegetéseit úgy éreztem, s nemcsak én, hogy lelkesedés nélkül lép kapcsolatba a szocországok (az ismert rövidítésen alapuló szovjet politikai szleng – Póti László) vezetőivel, nehezen egyezik bele utazásokba...Ceausescut időnként román Führernek nevezte...bizonyos tisztelettel viseltetett Husák iránt...mélyen tisztelte Kádárt. A vele való érintkezéskor mindig elégedettséget érzett. Megbarátkozott Jaruzelskivel.” Csernyajev, A. Sz. {1993}: Seszty let sz Gorbacsovim: Po dnyevnyikovim zapisjam. Progressz, Moszkva, 81-82.o.

2. A racionalizálás időszaka, 1986-1988

A változtatás igényének első fokozata, a *racionalizálás* 1986 tavaszától kezd érzékelhetően megjelenni a szovjet Kelet-Európa politikában. Ez két kulcskategóriához köthető: először, a „gyorsítás” fogalmának a kelet-európai országokra való kiterjesztéséhez, másodsor, a korábbi szovjet Kelet-Európa politika erkölcsi jellegű bírálatainak megjelenéséhez.

A „gyorsítás” fogalmának a szovjet belpolitikán túli kiterjesztése először 1985 végén jelenik meg releváns szovjet dokumentumban. A KGST 41. rendkívüli moszkvai ülészakát értékelő SZKP KB PB határozat kimondta, hogy az ott elfogadott „Komplex program” „különleges szerepet kell játsszon országunk és a testvéri szocialista országok társadalmi-gazdasági haladásának *meggyorsításában*” (kiemelés tőlem).¹⁴²

Az 1986. február 25. - március 6. között megrendezett SZKP 27. kongresszus – amely munkájának középpontjában a belpolitikai és világpolitikai (ennek nem volt része a kelet-európai reláció) folyamatok értékelése és új megközelítések meghirdetése állt – majdnem, hogy érintetlenül hagyta a szovjet Kelet-Európa politikát. Sevarnadze külügyminiszter meg sem említi ezt a kérdéskört, és Gorbacsov nagy ívű előadói beszéde is csak futólag érinti azt (kb. 100 nyomtatott oldalból másfél oldalnyi terjedelemben).

Nóvumként csak a gyorsítás kiterjesztő használatát regisztrálhatjuk: „létfontosságú a mind aktívabb együttműködés, amely potenciáljaink nem egyszerű összeadásának, hanem szorzatának eredményét adja, serkentő tényezőként előmozdítja a közös előrehaladás *meggyorsítását*” (kiemelés tőlem).¹⁴³ Az alapvetően gazdasági tartalmú gyorsítás körébe sorolt változtatásokat Gorbacsov a KGST-vel kapcsolatban nevesíti: „A gazdaság területén elfogadtuk a tudományos-műszaki haladás komplex programját. Ennek az a lényege, hogy a KGST-tagországok összehangolt tudományos-

¹⁴² Pravda, 1985. december 27. 1.o.

¹⁴³ {1986}: Az SZKP XXVII. kongresszusa. Kossuth, Budapest, 81.o.

műszaki politikára térnek át. Véleményünk szerint változásokra van szükség a szocialista integráció vezérkarának, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának tevékenységében is. A legfőbb pedig az, hogy a program végrehajtásában kevesebb legyen az adminisztráció, mindenféle bizottság és albizottság, nagyobb figyelmet fordítsanak a gazdasági tényezőkre, a kezdeményezésre, a szocialista vállalkozó szellemre.”¹⁴⁴

A kapcsolatok felülvizsgálatára való felszólítás csupán a „szocialista világrendszerre”¹⁴⁵ vonatkozóan hangzott csak el, és ugyanekkor minősítették Kínát újra szocialistának.¹⁴⁶ Néhány elemző szerint a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer kongresszusi alulreprezentáltságát illusztrálja az is, hogy míg Brezsnyev 1981-es előadói beszédében – a gazdasági kísérletek kapcsán – az NDK-t, Csehszlovákiát, Bulgáriát és Magyarországot is megnevezte, mint a tapasztalat-átvétel lehetséges példáit, addig Gorbacsov egyetlen országot sem említett meg beszédében.¹⁴⁷

Végül, az SZKP KB PB 1986 végén publikált határozatában, illetve a Minisztertanács egy 1987. októberi jelentésében újra csak a „társadalmi-gazdasági fejlődés gyorsításával” jellemzi a kelet-európai országok állapotát,¹⁴⁸ csakúgy, mint más korabeli KGST dokumentumok.¹⁴⁹

A változtatás másik eleme – a morális-önkritikai aspektus – egy 1986 májusi eseményhez kapcsolódik, amelyről érdemben azonban csak 1987 második felében adott hírt a szovjet média és akkor is csak viszonylag szűk körben (a Mezdunarodnaja Zsizny című szakfolyóiratban és egy 5000-es példányszámú külügyminisztériumi tájékoztatóban), s így is csak szerkesztett formában. Gorbacsov két hónappal a kongresszus után váratlan munkalátogatást tett a külügyminisztériumban és itt beszédet mondott, amelyben először foglalkozott

¹⁴⁴ uo. 82.o.

¹⁴⁵ Ez a szovjet politikai terminológiában tudvalevőleg szélesebb kategória volt, mint a „szocialista közösség”, s magába foglalta szocialista orientációjú országokat, illetve azokat az országokat is, amelyek ugyan szervezetileg nem kötődtek a Szovjetunióhoz, de kommunista pártok irányítása alatt álltak.

¹⁴⁶ {1986}: Az SZKP XXVII. kongresszusa. Kossuth, Budapest, 83.o.

¹⁴⁷ Meiklejohn.Terry, S.: Little Light on Eastern Europe. in Mastny, V. {1987}: Soviet/East European Survey 1985-1986. Duke University Press, Durham, 30.o.

¹⁴⁸ Pravda, 1986. november 14. és Népszabadság 1987. október 26.

részletesebben a kelet-európai országok irányában folytatott szovjet politikával. A mondandó unikális jellege miatt hosszabban idézek a beszéd vonatkozó részének szerkesztett változatából:

„(a főtitkár) Hangsúlyosan szólt a szovjet külpolitikában a szocialista országokhoz fűződő, prioritással bíró kapcsolatok kérdéséről. Arra hívta fel a figyelmet, hogy ezeket a kapcsolatokat a tapasztalataik iránti tisztelet, a méltóság, a nemzeti sajátosságok megértése és a fejlődés nemzeti útjai keresésének tiszteletben tartása alapján szükséges építeni. A szocialista országokkal való új minőségű kapcsolatok kialakítása érdekében fontos megszabadulni az egyesek tudatában létező elfogultságtól, önteltségtől és vaskalaposságtól. Nem szabad azt éreztetni, hogy mi taníthatjuk őket. Senki nem hatalmazott fel bennünket ilyen joggal. Éppen ellenkezőleg, mint a szocialista közösség legnagyobb országa szerénységet kell tanúsítanunk. A szocialista országokkal való kapcsolatok konkrétak és a formalizmustól mentesek kell legyenek. Már bebizonyosodott, hogy ez lehetséges csúcsszinten és meg kell próbálnunk elérni ezt más szinteken is. Szükséges, hogy szövetségeseinket valóságos módon vonjuk be közös ügyeinkbe – még akkor is, ha a legkisebb országról is van szó – és biztosítsuk a velük való előzetes koordinációt a külpolitikai akciók lényegét illetően...”¹⁵⁰

Hasonló hangot ütött meg Gorbacsov 1987-ben az „Átalakítás és új gondolkodás” címmel számos nyelven megjelent peresztrojkás könyvében is. Szintén a gorbacsovi logika megértésének kedvéért hosszabban idézem a gondolatmenetet:

„Hogyan érkezett el a világszocializmus a nyolcvanas évek közepére? Ma megállapíthatjuk: a szocialista rend az államok nagy csoportjában szilárdan áll a talpán, folytonosan növekszik a szocialista országok gazdasági potenciálja, a szocializmus szellemi értékei mélyen morálisak, és becsülik az embert.

¹⁴⁹ „Az együttműködés korszerűsítését célzó intézkedések arra irányulnak, hogy a testvéri országok együttműködése a lehető legnagyobb mértékben segítse a társadalmi-gazdasági fejlődésük *meggyorsítását*” (kiemelés tőlem). Népszabadság szeptember 3., 3.o.

¹⁵⁰ Vesztnyik MID, 1987. augusztus 5. 4-6.o.

De ebben az esetben felvetődhet ez a kérdés: ha minden ilyen szép, akkor miért „tört be” az átalakítás a szocialista országok egymás közötti kapcsolataiba? Kérem, a kérdés jogos.

Általános formában a válasz is meglehetősen egyszerű: a világszocializmus létrejöttének, kialakulásának szakasza mögöttünk van, a kapcsolatok akkor kialakult formái gyakorlatilag nem változtak. Nem tisztázták kellő nyíltsággal a kedvezőtlen lerakódásokat sem ezekben a kapcsolatokban, tehát nem hozták napvilágra mindazokat a „fékberendezéseket”, amelyek visszafogták fejlődésüket, az új, jelenlegi szakaszba való átmenetüket.... A hetvenes évek végétől kezdve a testvéri országok vezetői közti érintkezés ünnepélyes színezetet kapott. Megcsappant benne az őszinteség, a gyakorlatiasság.”¹⁵¹

Több elemző a NOSZF 70. évfordulója előestéjén Moszkvában megrendezett nemzetközi találkozót jelöli meg a szovjet-kelet-európai kapcsolatok fordulata kiindulópontjának.¹⁵² Ezt azonban semmilyen publikus dokumentum sem támasztja alá. Gorbacsovnak az évfordulón elmondott beszéde nem szolgált semmi újdonsággal, rituális, egymást kioltó gondolatok ismétlésére hagyatkozott csupán. Így, egyfelől kijelentette, hogy a „szocializmusnak nincs és nem is lehet semmiféle olyan „modellje”, amelyhez mindenkinek fel kellene zárkózni”, másfelől arra hívta fel a figyelmet, hogy „tudjuk milyen károkat okozhat, ha meggyengülnek az internacionalista alapok a szocialista országok kölcsönös viszonyaiban, ha a nemzetközi tevékenységben eltérnek a kölcsönös előnyök és a kölcsönös segítségnyújtás elvétől és figyelmen kívül hagyják a szocializmus általános érdekeit.”¹⁵³ Ugyanakkor, más források szerint Gorbacsov egy 1986. novemberében tartott KB-ülésen, máig nem publikált felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió nem játszhatja az idősebb testvér szerepét a szocialista országokkal kapcsolatban, és utasítást adott a nem egyenjogú kapcsolatok felszámolására.¹⁵⁴

¹⁵¹ Gorbacsov, M. {1987}: Átalakítás és új gondolkodás. Kossuth, Pallas, Budapest, 155-156.o.

¹⁵² „A szovjet szerzők ismételten 1986 novemberére utalnak, mint a szovjet-kelet-európai kapcsolatok fordulópontjára” írják tanulmányukban a RAND szakemberei. Asmus, Ronald D., Brown, J.F., Craine, Keith {1990}: Soviet Foreign Policy and the Revolutions of 1989 in Eastern Europe. Rand Corporation, Santa Monica

¹⁵³ Népszabadság, 1987. november 3. 7.o.

¹⁵⁴ Interjúm A. Darcsijevvel, a szovjet külügyminisztérium magyar osztályának vezetőjével, Moszkva , 1992 november

A változások jeleit, egyszermind a változtatások nehézségét, és az álláspontok különbözőségét is demonstrálták a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei közötti kapcsolatok jellegét elemző ez időben megjelent írások. A „vitában” 1986-ban inkább a konzervatív hangütésű publikációk domináltak, amelyek közül először Vagyim Zaglagyin írását kell megemlíteni. A szerző az SZKP KB vezető munkatársa, Novopasin nevének említése nélkül, de nyilvánvalóan az ő előző évben megjelent cikkére reagálva, elutasította, hogy az internacionalizmus elavult volna.¹⁵⁵

A külügyminisztérium félhivatalos kiadványának számító Mezdunarodnaja Zsizny 1986. júliusában megjelent számának egyik tanulmánya a 27. kongresszus témánkba vágó tanulságait próbálta meg összegezni. A szerző Leninre való hivatkozásokkal prezentálja az ismert konzervatív nézeteket: „harcolni kell a kis-nemzeti szűklátókörűség, elkülönülés és bezárkózás ellen, figyelembe kell venni az egészet, az általánost, alárendelni az egyedit az általános érdekek”.¹⁵⁶

A szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer átértékelődő megítélésének egyik vezető témája a szocializmus „sokszínűsége” (*mnogooobrazije*) volt. Előbb a korábban idézett és időközben hangsúlyt váltó Zaglagyin,¹⁵⁷ majd a reformerként számon tartott Bogomolov¹⁵⁸ érvelt amellett, hogy a sokszínűség a szocializmus előnyére szolgált. A Mezdunarodnaja Zsizny egy másik 1987. júliusi cikke szintén az egyes országok, illetve azok vezető pártjai önállósága mellett érvelt.¹⁵⁹

Az 1986-1987-ben lefolytatott nagyszámú kétoldalú találkozók szintén nem szolgáltak nívummal, de jól illeszkedtek az egyenjogúság elvét hangsúlyozó szovjet Kelet-Európa politika „új erkölcsű” megközelítéséhez.

¹⁵⁵ Zaglagyin, V. {1986}: KPSzSz i kommunyiszticyicseszkoje dvizsenyije. Voproszi isztoriji KPSzSz, No.2., 33.o.

¹⁵⁶ Idézi Holtsmark, Sven G. {1990}: The Demise of the Brezhnev Doctrine. Forsvarsstudier No. 2. 36.o.

¹⁵⁷ Zaglagyin, V. {1987}: Kommunyszticyicseszkoje dvizsenyije v szovremennom mire. Kommunyszt vooruzsonnih szil, No.1. 9-17-o-

¹⁵⁸ Bogomolov, O. (1987): Szocialiszticyicseszkuje sztrani na perelomnom etape mirovogo ekonomicseszkoje razvityija, Kommunyszt, No.8., 102-111.o.

1986. júniusi magyarországi látogatása során Gorbacsov témánk szempontjából érdekes üzenete az egyes szocialista országok önállóságának ismételt elismerése, ugyanakkor a változtatások határának kijelölése volt. A Csepeli Gépgyárban elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy „az SzKP érdeklődéssel és tisztelettel kezeli azt az útkeresést, ami itt Magyarországon és más szocialista országban zajlik”, de van egy határ, ami a gazdasági kísérletek sikerét, vagy kudarcát méri, ez pedig az, hogy ezek a „szocializmus gyakorlati megerősítéséhez” vezetnek-e vagy sem.¹⁶⁰

Az ugyanebben a hónapban tett varsói látogatása idején Gorbacsov nem tudott újat mondani a szocialista országok kapcsolatairól (habár éppen Lengyelország kapcsán különösen lett volna mit). Megnyilatkozásaiban egyfelől keményen utalt arra, hogy a lengyel válság legfőbb tanulsága: egy ország kiszakítása a szocialista közösségből veszélyt jelentett volna „az egész háború utáni rendezésre, és végső soron a békére”.¹⁶¹ Ezt a nemzetközi kapcsolatokat érintő már-már brezsnyevi ihletésű gondolatot ugyanakkor azzal az üzenettel ellensúlyozta, hogy a lengyel válság másik tanulságának azt nevezte, hogy a szocialista országoknak időben kell tudniuk választ adniuk a gazdasági és társadalmi problémákra mielőtt azok veszélyes méreteket öltenének.

A gorbacsovi Kelet-Európa politikáról szóló nemzetközi irodalomban a főtitkár 1987. áprilisi prágai látogatását és az ott elmondottakat szokás egyfajta mérföldkönek tekinteni. Ezt a tételt szintén kevésbé támasztják alá publikus adatok. A főtitkárnak a csehszlovák fővárosban elmondott beszéde – ha tehát nem is bírt valamiféle kitüntetett szereppel - viszont egyértelműen illeszkedett a szovjet Kelet-Európa politika második, racionalizáló szakaszába. Gorbacsov megismétli az előző évben számos alkalommal már kifejtetteket, amikor a következőképpen fogalmaz:

¹⁵⁹ Csernyejko, G. {1987}: Mirovoj szocializm – mosnoje obrozovanyije novogo tyipa. Mezsduarodnaja Zsizny, No.7., 82.o.

¹⁶⁰ Idézi Teague, Elizabeth {1986}: Gorbachev addresses Hungarian workers. Radio Liberty Research, június 10., 1.o.

¹⁶¹ Idézi Nahaylo, Bohdan, Teague, Elizabeth {1986}: Gorbachev addresses tenth congress of PUPW. Radio Liberty Research, június 30., 1.o.

„Abból indulunk ki, hogy a szocialista országok között politikai kapcsolatok egész rendszere határozottan az egyenlőség és a kölcsönös felelősség alapjaira képes és szükséges, hogy épüljön. Senkinek nincs joga arra, hogy különleges helyzetet követeljen a szocialista világban. Az egyes pártok függetlensége, felelőssége saját népe előtt és az ország fejlődése kérdései szuverén módon történő megoldásának joga vitathatatlan elvek. Ugyanakkor mély meggyőződésünk, hogy a szocialista közösség sikerei lehetetlenek lennének anélkül, hogy minden párt és ország figyelembe ne venné nemcsak saját érdekeit, de az általános érdekeket is, anélkül, hogy tisztelettel közelítene barátai és szövetségesei érdekei felé, és ne venné kötelezően figyelembe azokat.”¹⁶²

A többoldalú találkozók területén az 1986-87-es időszak szintén a racionalizálás kategóriájával leírható – azaz a változások szerény első szintjét jelentő - eredményeket hozott. Ami a szocialista többoldalú érintkezések legszélesebb körét – a nemzetközi kommunista és munkásmozgalmat – illeti, Gorbacsovnak már 1985 végétől az volt a véleménye, hogy nincs szükség a világtalálkozók korábbi gyakorlatának folytatására.¹⁶³ Ez szöges ellentétben állt a korábbi szovjet gyakorlattal, amely a kommunista pártok világtalálkozóinak intézményesítésével próbálta meg különleges vezető szerepét biztosítani. Gorbacsov két nívumot hozott ezek helyébe. A kommunista világmozgalom institucionalizált találkozója helyett 1987. novemberében egy ideológiailag sokkal tágabb – bármi, ami a haladó fogalmába beleillett – határu és jóval kötetlenebb jellegű nemzetközi találkozót szervezett, aminek nagyon jó volt a fogadtatása. Másodszor, a szűkebb kelet-európai relációt érintően folytatódott az az 1985-tel kezdődött gyakorlat, amely szerint Gorbacsov tájékoztatást adott a szövetségesek vezetőinek, a kiemelkedően fontos nagyhatalmi (szovjet-amerikai) külpolitikai lépésekről. Ezek sorába tartozott az az 1987. decemberi berlini találkozó, amelyen a főtitkár amerikai útjáról és a közepes és rövidebb hatótávolságú rakéták felszámolásáról szóló szovjet-amerikai megállapodásról számolt be. A nulla variáns elsősorban az NDK-t és Csehszlovákiát érintette,

¹⁶² Idézi Asmus, Ronald D., Brown, J.F., Craine, Keith {1990}: Soviet Foreign Policy and the Revolutions of 1989 in Eastern Europe. Rand Corporation, Santa Monica

mivel a nyolcvanas évek elejétől tartó rakétatelepítési huzavonában – a hivatalos tájékoztatás szerint - ebbe a két kelet-európai országba kerültek szovjet rakéták.

A KGST az SzKP 27. kongresszusán megjelent gorbacsovi kritikával összhangban megindult a változások – igaz minimális mértékű – útján. A szervezet csúcstalálkozói kezdtek veszíteni ideológiai-politikai jellegükből és inkább a gyakorlati, konkrétabb teendőkre kezdtek koncentrálni.¹⁶⁴ Ennek jegyében az 1988-ban Prágában tartott 44. ülészakon elfogadták a szocialista nemzetközi munkamegosztás koncepcióját.

1988-ra a KGST hivatalos szovjet értékelése egyre kritikusabbá vált. Ny. *Szlunykov*, az SzKP KB PB tagja és a KB titkára így fogalmazott: „őszintén be kell vallani, a haladás e téren egyelőre lassacskán megy. A munkamegosztás sémája előregedett, nem felel meg a kor követelményeinek. Nincs jelentős haladás a kooperáció és a szakosított termelés terén sem... Felvetődik a kérdés: mi akadályozza ezeknek a nehézségeknek a felszámolását? Úgy tűnik az egyik ok, hogy sokan ragaszkodnak az együttműködés megszokott, kialakult formáihoz. Pedig most új, eddig talán szokatlan megoldásokra van szükség... Vegyük például a KGST-országok 2000-ig érvényes komplex tudományos-műszaki programját... a program tematikája túlzottan aprólékosnak bizonyult”.¹⁶⁵

A változások igényének adott hangot a szovjet Kelet-Európa politika kialakításában fontos háttérszerepet játszó Bogomolov-intézet igazgatóhelyettese, L. *Jagodovszkij* is: „véget ért az az időszak, amikor a szovjet piac – döntően a nyersanyagokért cserébe – még az alacsony

¹⁶³ Csernyajev visszaemlékezéseiben arról ír, hogy Gorbacsov véleménye szerint „a nemzetközi tanácskozás nem aktuális. Az érintkezések más formáit kell keresni...” Csernyajev, A. Sz. {1993}: *Sesztj let sz Gorbacsovim: Po dnyevnyikovim zapiszjam*, Moszkva, Progressz, 59.o.

¹⁶⁴ Az 1986. novemberi bukaresti 42. rendes ülészak után kiadott közleményből kimaradt az obligát hivatkozás az internacionalizmusra – jegyzi meg néhány elemző: Dawisha, Karen, Valdez, Jonathan {1987}: *Socialist Internationalism in Eastern Europe. Problems of Communism*, March/April vol. XXXVI., 7.o. Az 1987. októberi rendkívüli ülészakról pedig azt tartja többek közt figyelemre méltónak Csaba László, a kérdés kiváló magyar szakértője, hogy egyrészt a találkozó utáni kommuniké fele akkora a korábban szokásosnak, másrészt olyan mértékű belső vitákra enged következtetni, ami csak „ekkora közös felületre” tudott közös álláspontot kialakítani. Csaba László {1988}: *Magyarország és a KGST reformja*, *Külgazdaság*, No. 4, 5.o.

¹⁶⁵ *Népszabadság*, 1988. június 4., 5.o.

minőségű KGST-országbeli termékeket is „elnyelte”... a KGST tevékenységét fékezi a pénzügyi problémák megoldatlansága is... előtérbe került a hitelviszonyok és a valuták konvertibilitásának kérdése... nem lehet közvetlen kapcsolatokat kiépíteni, közös vállalatokat létrehozni a pénzügyi terület fejlesztése nélkül”.¹⁶⁶

A vizsgált időszakban öltött végső formát és került aláírásra egy régóta előkészületben lévő dokumentum, ami a KGST külső kapcsolatainak egy fontos szeletét fedte le: a KGST és az EGK kölcsönösen elismerte egymást és együttműködési megállapodást kötött.¹⁶⁷

Az SzKP 27. kongresszusát követően először 1986. júniusában Budapesten találkoztak a Varsói Szerződés országainak vezetői. A Politikai Tanácskozó Testület (PTT) e rendezvénye kibocsátotta soros felhívását, ami bizonyos változások regisztrálására adott módot.¹⁶⁸ A felhívás egyrészt a szervezet védelmi jellegének markánsabb megjelenítésére tett kísérletet (ami mintegy előkészítette az egy múlva elfogadásra került új katonai doktrínát), másrészt jelentős leszerelési javaslatokat indítványozott mind a hagyományos erők, mind pedig a nukleáris fegyverzetek tárgyában. Ezen kívül csupán apróbb szervezeti változásra került sor: döntés született arról, hogy a PTT azontúl évente, a Külügyminiszterek Tanácsa pedig kétszer találkozik. Utóbb létrehozták az ún. folyamatos kölcsönös tájékoztatással foglalkozó munkacsoportot, valamint a leszerelési különbizottságot.¹⁶⁹

Ennek az időszaknak a legfontosabb VSZ dokumentuma az 1987. májusában elfogadott új katonai doktrína volt. Az új doktrína célja az volt, hogy a szervezet legmagasabb fóruma által hivatalosan is deklarálja a VSZ védelmi jellegét: „A Varsói Szerződés tagállamainak katonai doktrínája szigorúan védelmi jellegű, és úgy a nukleáris, mint a hagyományos háború elkerülése feladatának van

¹⁶⁶ Népszabadság, 1987. szeptember 15. 3.o.

¹⁶⁷ Népszabadság, 1988. június 27.

¹⁶⁸ Egyes elemzők arra hívták fel a figyelmet, hogy sem Gorbacsov, sem pedig a tanácskozás után kiadott közlemény nem tartalmazta az internacionalizmusra vonatkozó korábbi kötelező kitételeket. Dawisha, Karen, Valdez, Jonathan {1987}: Socialist Internationalism in Eastern Europe. Problems of Communism, March/April vol. XXXVI., 7.o.

¹⁶⁹ A leszerelési bizottság első ülését 1988. februárban tartotta Varsóban. Népszabadság 1988. február 3.

alárendelve”.¹⁷⁰ A dokumentum főbb pontjai rögzítik, hogy a VSZ semmilyen körülmények között nem hajt végre katonai akciót egyetlen ország vagy szövetség ellen (kivéve, ha támadás éri), soha nem fog atomfegyvert először alkalmazni, nincsen területi követelése senkivel szemben, és nem tekint egyetlen népet vagy országot sem ellenségének. Az új katonai doktrína tulajdonképpen egyetlen új elemet sem tartalmaz, jelentősége inkább abban volt, hogy összefoglalva a korábban egyéb fórumokon elhangzottakat a legmagasabb politikai szintre emelte ezeket, külön hangsúlyt helyezve a védelmi jellegre.

Az ebben az időszakban tett nagy jelentőségű szovjet külpolitikai döntések még kevésbé, vagy csak nagyon áttételesen érintették a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszerét. Az 1986. szeptember 22-én a bizalom-, és biztonsággerősítő intézkedésekről – a Szovjetunió által is - aláírt stockholmi dokumentum, amely előírta a 13 ezer főnél és 300 tanknál nagyobb erőket megmozgató hadgyakorlatokról szóló előzetes értesítést, illetve a nemzetközi megfigyelők helyszíni ellenőrzését, alapvetően a két szembenálló tömb kapcsolataira gyakorolt hatást, de közvetve hatott a szovjet-kelet-európai kapcsolatokra, amennyiben hozzájárult azok átláthatóbbá, kiszámíthatóbbá tételéhez.

A racionalizálási szakasz egy további eleme a szovjet-kelet-európai kapcsolatok múltjának és közelmúltjának érzékeny kérdéseivel kapcsolatos újraértékelés napirendre kerülése, bár még csak nagyon visszafogott formában. 1987-ben többszöri lengyel sürgetésre megalakult a lengyel-szovjet közös történészbizottság, amelynek a kétoldalú kapcsolatok „fehér foltjainak” feltárása volt a célja. A „fehér foltok” legsúlyosabbika a katyni mészárlás felelősségének tisztázása volt. A szovjet politikai vezetés és a média sokáig mereven elutasította azt a lengyel verziót, amely a szovjet felet vádolta a lengyel tisztek tömeges haláláért. A kérdés vizsgálatának lehetősége és a vizsgálat eredményének prejudikálása nélküli publikációk csupán 1988 elejétől jelentek meg a Szovjetunióban.¹⁷¹

¹⁷⁰ Pravda, 1987. május 31. 1-2.o.

¹⁷¹ Maga Gorbacsov először 1988 februárjában a lengyel külügyminiszterrel folytatott moszkvai találkozásán mutatott nyitottságot a kérdésben: „fontos a két ország és nép közötti kapcsolatok történelmének tanulmányozása. E kapcsolatok történetében nem kevés példája van annak, hogy a

Ugyanakkor sem a magyarországi 1956-os, sem pedig a csehszlovákiai 1968-as beavatkozás revíziója nem került napirendre ebben az időszakban. A csehszlovákiai intervenció 20. évfordulója kapcsán például a hivatalos szovjet kommentárok azokkal a vélekedésekkel hadakoztak, amelyek párhuzamot próbáltak vonni a prágai tavasz és a peresztrojka között.¹⁷²

Ha az 1986 eleje és az 1988 közepe közötti időszak Szovjetunió-beli reformfolyamatai különböző szeleteinek – a belpolitikának, a külpolitikának, és a Kelet-Európa politikának – változásait összevetjük a következő eredményt kapjuk. A belpolitikában 1986 késő nyarától a szovjet vezetés túllépett a gyorsítás fogalmával leírható racionalizáló politikán és megkezdte a tulajdonképpeni peresztrojktát, azaz a rendszer reformját. A külpolitikában 1986 nagy részét már az új gondolkodás olyan elemei uralták, amelyek a szovjet külpolitika markáns revízióját – reformját - tükrözték. Mindeközben a Kelet-Európa politika – bár maga mögött hagyta a brezsnyevi korszak továbbvitelének szakaszát, és a szovjet vezetés a változás első elemeit megkezdte bevinni e politikába – megmaradt a racionalizálás keretei között. A kelet-európai országokban végbemenő változások pedig ekkor még nem érték el azt a szintet és kritikus tömeget, hogy érdemben hatottak volna a szovjet Kelet-Európa politikára (lásd az alábbi táblázatot).

	1986	1987	1988 közepéig
Kelet-Európa politika	R–a–c–i– o	n – a – l – i – z – á-	-l -á-s
Belpolitika	Reform:	„p- e- r- e- sz- t -	r-o-j-k-a”
Külpolitika	Reform:„új	g- o- n- d- o- l-k-o-	d- á -s”

forradalmi és demokratikus erők kölcsönösen segítették egymást a faszizmus elleni harcban, a szocialista építésben. Voltak a történelemben negatív mozzanatok is”. Népszabadság, 1988 február 11.

¹⁷² Népszabadság, 1988. január 6., 2.o.

3. Kísérlet egy reformpolitika kialakítására, 1988-1989

A szovjet átalakítás során egyre gyorsuló ütemben felmerülő – elsősorban belpolitikai vonatkozású - problémák és tennivalók miatt 1988. június végén az SzKP rendkívüli pártkonferenciát rendezett. Mivel a rendezvény mindenekelőtt a belpolitikára koncentrált, a külpolitika és a disszertáció által vizsgált Kelet-Európa politika csak érintőlegesen került szóba. Tulajdonképpen csak a pártkonferencia előkészítése során megfogalmazott ún. tézisek foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, amelyek lényegében csak az 1986-1988-as racionalizáló időszak mondanivalóját rögzítették: „Az elsőbbséget élvező irányban – a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatokban – barátainkkal együtt elvtársi módon láttunk neki a formalizmus és a külsőségek lerakódásainak eltávolításához, az egyenjogúság, az önállóság, a be nem avatkozás elveit ténylegesen összekötöttük az objektív realitással – a szocialista társadalom nemzeti formáinak sokszínűségével. Internacionalista kapcsolataink a kölcsönös előnyökre, az érdekek egyensúlyára, a szocializmus sorsáért és tekintélyéért, a világfejlődésben betöltött szerepének fokozásáért érzett kölcsönös felelősségre épülnek.”¹⁷³

Ha a pártkonferencia nem is, az azt egy hónappal követő a külügyminisztérium által szervezett ún. elméleti-gyakorlati konferencia áttörést hozott a szovjet Kelet-Európa politika hivatalos szovjet felfogásában. A tanácskozás összehívásának fő motívuma azonban nem a „szocreláció” ügyeinek megtárgyalása volt, hanem a 19. rendkívüli pártkonferencia lendületét kihasználva, „a békés egymás mellett élés, mint az osztályharc speciális formájának” elvét elvető új gondolkodás mozgásterének növelése. Ennek a lendületnek volt tulajdonképpeni „mellékterméke” az igazi áttörést jelentő gondolatok formába öntése a kelet-európai országokkal kapcsolatban.

Sevarnadze bevezető előadásában még nem fogalmaz meg új értékelést, de problémafelvető hangot üt meg: „Szövetségi kapcsolataink struktúrája a

¹⁷³ Az SzKP országos értekezletének tézisei, MTI, Cikkek a szocialista sajtóból, 1988. június 2. XXXII. évf. 22.sz. 18.o.

testvéri szocialista országokkal a háború utáni évtizedben alakult ki. Természetesen ez tükrözte annak az időszaknak a jellemzőit... Az ezt követő időszakban sok minden történt a testvéri országok szövetségének erősítéséért az egyenlőség, a szuverenitás és függetlenség tiszteletben tartásának alapján... Gyakorlati téren azonban a kölcsönös kapcsolatok egyeztetett politikai elvei sokszor messze voltak a megvalósulástól. A kollektív gondolkodás és döntéshozatal hiánya, a formalizmus, ünnepélyesség és a fejlődési sajátosságok alulértékelése... károkat okozott közös ügyünknek.”¹⁷⁴

A külügyminiszter (egy másik az évi fórumon, de a minisztériumi értekezlet logikájához kapcsolódóan) ehhez még azt tette hozzá, hogy „az új gondolkodásra való áttérés a legnehezebben ezen a vonalon (ti. a kelet-európai országok irányában folytatott politikában – Póti László) megy végbe, részünkről a munka itt, nyíltan mondjuk meg, nem a szükséges szinten megy... szokatlan helyzetben az emberek a megszokott módon dolgoznak.”¹⁷⁵

A konferencia valódi áttörést jelentő mondanivalóját a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatokat megvitató szekció vitáját összegző Ivan *Aboimov*, a szocialista relációt felügyelő külügyminiszter-helyettes adta közre:

„A vita középpontjában a Szovjetunióban végbemenő peresztrojkával és a szocializmusnak a többi szocialista országban zajló tökéletesítésével kapcsolatos kérdések álltak. A vita résztvevői egyetértettek abban, hogy ez ma a legfontosabb mozzanat, amely meghatározza kapcsolatainkat barátainkkal, *minőségileg új helyzetet* teremtve... Hangsúllyal esett szó arról, hogy a 19. pártkonferencián említést nyert, miszerint a külpolitikában tapasztalt hiányosságoknak és mulasztásoknak közvetlen közük van szocialista relációban végzett munkánkhoz is... A felszólalók beszéltek a szocialista világ sokszínűségéről, a dogmák elutasításának szükségességéről... a vita résztvevői aláhúzták annak szükségességét, hogy az új körülmények között a szövetségi kapcsolatok erősítése mellett a szocialista országok közötti együttműködést tovább kell *demokratizálni*...

¹⁷⁴ International Affairs (Moscow), 1988. október, 22.o.

¹⁷⁵ Vesztnyik MID 1988/22

Ugyanakkor lehetetlen nem látni azt, hogy a kölcsönös kapcsolatok demokratizálásának fejlesztése markánsabban jelenít meg bizonyos, a szocialista országok között valóságosan létező *ellentéteket*, annak következtében, hogy nemzeti érdekeik egyes konkrét kérdésekben nem esnek egybe... nincs alapunk arra, hogy a barátainkkal folytatott együttműködés rendszerében már elértük volna az áttörést... Nem szabadultunk meg teljesen a formalizmus és az ünnepélyes külsőségek elemeitől... néhány javaslat született a VSZ munkájának tökéletesítésére vonatkozóan. Ezek fő iránya a szövetség politikai funkcióinak erősítése... *Összességében a vita megmutatta, hogy az együttműködés új szakaszát komoly elméleti átgondolás tárgyává kell tennünk, ugyancsak kirajzolódott, hogy szükség van a jelenlegi szakaszban a Szovjetunió és a szocialista országok közötti kapcsolatok fejlesztése átfogó koncepciójának kidolgozására*" (kiemelések tőlem).¹⁷⁶

Ez az összegzés minden tekintetben túllép a szovjet vezetés korábbi hivatalos megnyilatkozásain. Először is, minőségileg új helyzetként definiálja az átalakítási politika addigi eredményeként előállt szituációt. Másodsor, ekkor jelent meg először a „demokratizálás” kategóriája a Szovjetunió és a kelet-európai országok közötti kapcsolatrendszerre vonatkoztatva. Harmadsor, elfogadja és alkalmazza az ellentétek fogalmát a szovjet-kelet-európai kapcsolatokban. Végül, a legfontosabb novum az, hogy a megfogalmazott kritika alapján először hirdette meg a szovjet politika, hogy nem egyszerűen tökéletesíteni, vagy javítani kell a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszert, hanem új, átfogó koncepciót szükséges kidolgozni arra vonatkozóan. Ezzel a szovjet Kelet-Európa politika belépett a változtatási igény *reform*-fokozatába.

További érdekes üzenete Aboimov mondanivalójának az, hogy milyen összefüggésekbe helyezte bele a szovjet Kelet-Európa politika reformjának igényét: egyfelől egyértelműen a Szovjetunióban *belső* változásokból, másfelől az általános *külpolitika* változásaiból, végül pedig a többi szocialista országban zajló reformfolyamat hatásaiból. Ezzel Aboimov gyakorlatilag azt a koordináta-rendszert jelölte ki, amellyel disszertációmban magam is operálok.

¹⁷⁶ Mezsduarodnaja Zsizny, 1988 No.9. szeptember, 39-41.o.

Nem késlekedett a koncepció formálódása a konferencia után. Hamarosan publikus vita indult a szovjet szaksajtó hasábjain és szakértői anyagokban az új koncepció tartalmáról. A *Mezsdunarodnaja Zsizny* cikket közölt Alekszander *Kapto*tól, az SzKP KB szocialista relációért felelős főosztályvezetőjétől, amelyben a 19. pártkonferencia határozatait a szerző úgy értelmezi, mint amelyek „nemcsak kritikai értékelést követelnek meg a dolgok állásáról a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatok terén, hanem tudományosan megalapozott előrejelzést is ezen a területen.”¹⁷⁷ Kapto további fontos megállapítása, hogy a peresztrojkanak, amit „belső ügyként kezdtünk” ma már „növekvő nemzetközi jelentősége van”.¹⁷⁸ Egy, a szintén ezen folyóirat által szervezett szakértői kerekasztal beszélgetésen, Aboimov újra kritikus hangot ütött meg a szocialista országokkal fennálló kapcsolatokat illetően, továbbra is „új megközelítések kidolgozását”, valamint e kapcsolatrendszer „demokratizálását” sürgette.

Némiképp meglepő - ámbar a változás nehézkességét jól illusztráló módon – más hangot ütött meg ugyanezen a vitán Aboimov külügyminisztériumi beosztottja, G. *Gorinovics*, az európai szocialista országok részlegének vezetője, aki a következőképpen értékelte a kelet-európai országok helyzetét: „Egy sor országban elsősorban gazdasági okok miatt megfigyelhető a társadalmi feszültség növekedése a társadalomban, a kormányzó pártok politikájával való elégedetlenség erősödése. A társadalmi tudatra ezen országok nagy részében komoly hatást gyakorol az imperialista propaganda és a burzsoá ideológia együttesen. Aláásódik az emberek hite a szocialista ideálokban. Aktivizálják tevékenységüket az ellenzéki szocialista-ellenes erők... a hangsúly a szocialista berendezkedés lejáratására a szocializmus alapjainak megingatására helyeződik. Az USA és szövetségesei mindenáron ösztönzik és támogatják ezen erők mesterkedéseit, a nyugati politikusok nyíltan kapcsolatba lépnek az ellenzék képviselőivel. Terjedőben van az a nézet, hogy a Szovjetunióval és a KGST kereteiben való együttműködés nem biztosítja rövidtávon a sürgető gazdasági és szociális feladatok megoldását... Ilyen körülmények között erősödött a vonzódás a kapitalista államokkal való

¹⁷⁷ International Affairs (Moscow), 1988. november, 28.o.

¹⁷⁸ International Affairs (Moscow), 1988. november, 32.o.

gazdasági és tudományos–műszaki együttműködés kiszélesítése iránt. Az USA és más nyugati hatalmak ügyesen kihasználják az európai szocialista országok által átélt nehézségeket, mozgásba hozzák a kétoldalú kapcsolatok minden emeltyűjét a szocializmus pozícióinak gyengítése céljából. Az amerikai adminisztráció nem titkolja, hogy az ellenzéki erők legalizálására törekednek, valamint arra, hogy ezek az országok lépésről-lépésre eltávolodjanak a Szovjetuniótól mind politikailag, mind pedig gazdaságilag és társadalmilag. Ilyenformán az európai szocialista országok fejlődésében komoly nehézségek és problémák jelentkeznek, amelyek negatív következményekkel párosulnak.”¹⁷⁹

Gorinovics régi attitűdöt idéző, erősen ideológiai beütésű elemzése végén egy „a külpolitikai együttműködés minden kérdésében kompetens állandó közös szerv létrehozását”¹⁸⁰ sürgette. Hasonló szellemben járult hozzá a vitához a külügyminisztériumhoz tartozó diplomataképző egyetem tanszékvezetője, I. *Iljinszkij* is, aki Julij *Kvicinszkij* külügyminiszter-helyettes (e névvel később még találkozunk) korábban tett javaslatát ismételte meg a „szocialista országok parlamentjének létrehozásáról”.¹⁸¹ Nem nehéz belátni, hogy ez a fajta megközelítés, és a fenti ötletek nem az új koncepció kidolgozásának irányában hatottak, hanem éppenséggel a régi gondolkodás továbbélését tükrözték.

A politikai vezetés által igényelt új koncepció kidolgozását lényegében a Bogomolov-intézet kutatói csapata végezte el. Ugyanezen a beszélgetésen Jagodovszkij, ennek az intézetnek korábban már idézett igazgatóhelyettese arra hívta fel a figyelmet, hogy nyugati kollégái ugyanazt a kérdést teszik fel neki állandóan: „Hol van a Szovjetunió türelmének a határa, meddig engedik a liberalizációt a szocialista országokban? Másfelől, meddig állhat fenn az a

¹⁷⁹ Szocialisztjicseszkoje szodruzsesztvo: gyemokratizacija i obnovljenyje, Mezsduarodnaja Zsizny, 1988 No. 9., 134.o.

¹⁸⁰ Szocialisztjicseszkoje szodruzsesztvo: gyemokratizacija i obnovljenyje, Mezsduarodnaja Zsizny, 1988 No. 9., 139.o.

¹⁸¹ Szocialisztjicseszkoje szodruzsesztvo: gyemokratizacija i obnovljenyje, Mezsduarodnaja Zsizny, 1988 No. 9., 140.o.

helyzet, hogy más országok nem akarnak reformokat bevezetni maguknál és egyre inkább a Szovjetunió ellenzékévé válnak a peresztrojka kapcsán?”¹⁸²

A Jagodovszkij által felvetett - itt csak kérdésekben formát öltött problémákról szóló - gondolatokat az intézet kollektívája egy készült nagyobb lélegzetű elemzésben összegezte, ami egy rangos amerikai-szovjet kétoldalú konferencián került bemutatásra 1988 júliusában. Az anyag elsősorban kritikai hangütése miatt számított újszerűnek, amit a nyugati szovjetológusok is nagyra értékelték.¹⁸³

Az elemzés abból indult ki, hogy „Kelet-Európa országai egy *ellentmondásokat* hordó nemzetközi és politikai államközösséget alkotnak (kiemelés tőlem)... Nem csupán etnikailag és nyelvileg, valamint kulturális, gazdasági és politikai fejlettségük szintjét tekintve heterogének, hanem olyan térségben helyezkednek el, amely történelmileg különböző nagyhatalmak vonzáskörébe tartozott...(Ezek az országok) évszázadokig különböző politikai központok és tömbök között manővereztek.”¹⁸⁴ A nyolcvanas évek közepére – folytatódik az elemzés – „Kelet-Európa szocialista országai fordulóponthoz érkeztek el fejlődésükben, egy olyan fordulóponthoz, amelyet annak a sürgető szükségszerűségnek a felismerése jellemez, hogy radikálisan meg kell változtatni a politikai és gazdasági struktúrákat és a közélet minden szférájában mélyreható reformokat kell végrehajtani... A cél ezekben az országokban egy *minőségileg új, jellegében humánus szocializmusmodell megteremtése*”¹⁸⁵ (kiemelés tőlem).

A szocializmus-értelmezés után az anyag áttér a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer vizsgálatára: „A Szovjetunió és kelet-európai szomszédai közötti kapcsolatok kialakulása és fejlődése bonyolult és ellentmondásos volt.”¹⁸⁶ „Nagyon károsak” voltak azok a „naiv koncepciók, amelyek a szocialista államok társadalmi-politikai és gazdasági fejlődésének, valamint a

¹⁸² Szocialiszttyicseszkoje szodruzsesztvo: gyemokratizacija I obnovlenyje, Mezsdunarodnaja Zsizny, 1988 No. 9., 141.o.

¹⁸³ Charles Gáti a szovjet-kelet-európai kapcsolatokról szóló könyvének függelékéként is megjelentette a szöveget. Gáti, Charles {1990}: The Bloc that Failed. Indiana University Press, Bloomington, 205-219.o.

¹⁸⁴ East-West Relations and Eastern Europe, Problems of Communism, 1988, May-August, 60.o.

¹⁸⁵ East-West Relations and Eastern Europe, Problems of Communism, 1988, May-August, 61. o.

közöttük levő kapcsolatok ellentmondásokat nélkülöző és konfliktusmentes jellegéről szóltak”, amik végeredményben „olyan helytelen döntésekhez vezettek, amelyek torzulásokat idéztek elő a szocialista országok közötti kapcsolatokban.”¹⁸⁷ A szovjet szakértők elemzése bár nem nevezi meg konkrétan a szovjet vezetés hibáit a konkrét eseményekkel kapcsolatban, de az 1964-től kezdődő Brezsnyev-korszakot „stagnáló neo-sztálinista éráként” definiálja, és megállapítja, hogy a negatív hatások mind a mai napig éreztetik hatásukat.¹⁸⁸ Végül az elemzés a következő jellemzőkkel írja le a követendő szovjet Kelet-Európa politikát:

- „az igazi jószomszédság harmonikus fejlesztése ezekkel az országokkal”,
- „a diktátum, a nyomásgyakorlás és az egymás belügyeibe való beavatkozás nélküli kapcsolatok irányában” való fejlődés,
- „az egyenlő partnerség és függetlenség elvének szigorú betartása”,
- „a nemzeti érdekek és az egyes országok szocializmusa nemzeti formáinak tiszteletben tartása”.¹⁸⁹

Mint látható a neves szakértői gárda elemzése, amely egyfajta félhivatalos összefoglalása volt a szovjet Kelet-Európa politika reformjára törekvő irányvonalnak minden korábbinál kritikusabban minősítette a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszerrel. A változtatásnak olyan igényét tükrözte, amely – még szocialista kereteken belül – a lehető legmesszebb vivő megoldásokat szorgalmazott. Ugyanakkor a kritikai hang és a változtatási igény erőteljes fokának artikulálódásával párhuzamosan még nem igazán tudta tartalommal kitölteni az igényelt új kurzust.

Egy megreformált szovjet Kelet-Európa politika lehetséges elemeit a Bogomolov-intézet vezető munkatársa, a külügyminisztériumhoz tartozó és a szovjet diplomaták posztgraduális képzését folytató Diplomáciai Akadémia rektorhelyettese, Borisz Smeljov összegezte 1989 elején.¹⁹⁰ A kifejtés részben a már folyamatban lévő tendenciákat konstataálta, részben további igényeket

¹⁸⁶ East-West Relations and Eastern Europe, Problems of Communism, 1988, May-August, 61. o.

¹⁸⁷ East-West Relations and Eastern Europe, Problems of Communism, 1988, May-August, 61. o.

¹⁸⁸ East-West Relations and Eastern Europe, Problems of Communism, 1988, May-August, 62. o.

¹⁸⁹ East-West Relations and Eastern Europe, Problems of Communism, 1988, May-August, 62. o.

¹⁹⁰ Borisz Smeljov előadása a VSZ-tagországok fiatal diplomatáinak és kutatóinak találkozáján, Moszkva, 1989. február.

fogalmazott meg a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer átalakításával kapcsolatban:

- Kikerült a szovjet politikai nyelvből a szocialista országok közötti „új típusú kapcsolatok” kifejezés. Korábban ez, mint az általános demokratikus elvekhez hozzáadódó új minőség jelent meg. Ezzel szemben a hangsúly az *általános demokratikus elvek* maradéktalan megvalósítására helyeződött a szocialista országok között.
- Elismerést nyert a „*szocializmus különböző modelljeinek*” létezése. Ez túllépett a nemzeti sajátosságok elismerésén és a szabadság nagyobb fokát engedte meg, de még mindig szocialista kereteken belül.
- A szocialista világról alkotott szovjet kép egyre inkább *policentrikussá* vált a korábbi monocentrikus, azaz Szovjetunió-központú felfogáshoz képest.
- A szocialista országok közötti kapcsolatokat *demokratizálni kell*, és ez olyan partneri kapcsolatok kiépüléséhez kell vezessen, ami a jogok és felelősség jól meghatározott rendszerét jelenti.
- Új fogalomként került be a szocialista országok közötti kapcsolatok leírásába a *bizalomerősítés*. Ez először a Gorbacsov 1988 márciusi jugoszláviai látogatása során született dokumentumokban kapott nyilvánosságot, s később „átszivárgott” a szűkebb szocialista tábor viszonyaiba is. A bizalomerősítés a kiszámíthatóságot, a szavak és a tettek egységét, valamint egymás érdekeinek tiszteletben tartását jelenti.
- Polgárjogot nyert a „*nemzeti-állami érdek*” fogalma és az, hogy a szocialista országok érdekei között objektíve léteznek ellentmondások. A döntő az, hogy az ellentmondások megoldási módja ne konfliktusos legyen.
- Az államközi kapcsolatok legyenek *ideológiamentesek*, szét kell választani az állam-, és pártközi kapcsolatokat, a kritika joga minden felet megillet.
- Az államközi kapcsolatokat a *népek közötti valóságos kapcsolatokká* kell tenni az eszmék és az emberek szabad áramlása útján.¹⁹¹

¹⁹¹ Azt hogy az emberek szabad áramlásának eszméje milyen nehézkesen tört utat a szovjet vezetés gondolkodásában jól jelzi Vagyim Loginov kelet-európai ügyekért felelős szovjet külügyminiszter-helyettes ez idő tájt adott nyilatkozata, aki szerint, „ha például minden szovjet állampolgár kötetlenül utazhatna, 50 millióan – és ez reális szám – utaznának önhöz üdülni. Aligha tudnának ekkora tömeggel boldogulni”, Magyarország, 1988/16, 7.o.

- Végül, az ellenségkép megváltoztatásának mintájára korigálni kell a „*torz barátságképet*” is.

Mint látható a külügyminisztériumnak háttér munkát végző tudományos körökben 1989 elejére nagyjából kidolgozták a szovjet Kelet-Európa politika új koncepcióját. Ugyanakkor a Brezsnyev doktrína elutasítása, tehát egy esetleges beavatkozástól való kategorikus elzárkózás még nem hivatalos nyilatkozatokban sem került szóba. A megreformált szovjet Kelet-Európa politika végső korlátja továbbra is a szocialista berendezkedés fenntartása volt. Jellemző, miképpen reagált Sevarnadze 1989 közepén, amikor arról faggatták, hogy „el tud-e képzelni olyan forgatókönyvet, amely szerint a Varsói Szerződés valamely országában bekövetkező belső forrongások következtében szükségessé válna egy szovjet katonai beavatkozás?” A külügyminiszter szerint ilyen forgatókönyv elképzelhetetlen, de - folytatta - „ezzel együtt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államok elzárkózik annak a lehetőségnek a kizárásától, hogy erőt alkalmazzon bármilyen helyzetben, amely véleményük szerint az USA létérdekeit fenyegeti”.¹⁹²

A reformot célzó, de a rendszerváltás fázisába még be nem lépő szovjet Kelet-Európa politika 1989. júliusában érkezik el csúcsára két esemény - Gorbacsov Európa Tanácsban elmondott strasbourgi beszéde, illetve a Varsói Szerződés bukaresti csúcstalálkozója – kapcsán.

Strasbourgban a szovjet főtitkár minden korábbinál közelebb került a Brezsnyev-doktrína elutasításához, bár még explicit módon nem tette azt meg. Beszédében egyrészt azt hangsúlyozta, hogy tiszteletben kell tartani azt a tényt, hogy az európai államok különböző társadalmi rendszerekhez tartoznak, másfelől viszont először vetette el az erő alkalmazását egy szövetségi rendszeren belül: „Bármilyen beavatkozás egy ország belügyeibe, vagy bármilyen kísérlet szuverenitásának korlátozására – legyen az barát és szövetséges vagy bármely más ország – megengedhetetlen lenne... A közös európai ház koncepciója mögötti filozófia kizárja egy összecsapás

¹⁹² Izvesztyija, 1989. május 8., 5.o.

valószínűségét, és az erő – mindenek előtt a katonai erő - alkalmazásának vagy az azzal való fenyegetésnek a lehetőségét egy szövetség által egy másik szövetséggel szemben, *szövetségen belül*, vagy bárhol máshol:” (kiemelés tőlem).¹⁹³

A VSZ PTT ülését, amelyre közvetlenül a strasbourgi szereplés után került sor Gorbacsov úgy értékelte, hogy az „nem volt szokványos”, egyrészt mert az „a szocialista közösség életének különösen felelősségteljes időszakában zajlott”, másrészt „az ott lefolytatott véleménycsere jellege miatt”.¹⁹⁴ Az előbbivel a magyarországi és lengyelországi változásokra célzott, itt is leginkább arra, hogy a LEMP kudarcot szenvedett az egy hónappal azelőtti választásokon, és ezzel elvileg új helyzet lehetősége teremtődött meg. A véleménycsere jellegéről azt emelte ki, hogy a fórum „nyíltságában és az események elemzésének eredetiségében” különbözött a korábbi hasonló rendezvényektől. „Voltak-e” – folytatta értékelését Gorbacsov – „eltérő értékelések, nem egybeeső nézetek? Voltak... először foglalt el jelentős helyet a tanácskozáson, de különösen a delegációvezetők találkozáján a közösség országaiban folyó mély átalakulás megvitatása. Érintettük a szocializmus modern felfogásának elvi aspektusait és megújulásának útjait.”¹⁹⁵

A fenti gorbacsovi értékelés ellenére a Kelet-Európa politika reformjára vonatkozó szovjet elképzelések a Varsói Szerződést kevésbé érintették. Az 1988. júliusi varsói PTT ülés még csupán arról döntött, hogy a kül-, és honvédelmi minisztériumok képviselőiből szakértői csoportot hoz létre, amelynek feladata a „politikai és katonai együttműködés mechanizmusának tökéletesítése” volt.¹⁹⁶ A VSZ ebben az időszakban – a szovjet politikával összhangban – arra törekedett, hogy védelmi jellegét hangsúlyozza, és támogassa a szovjet leszerelési politikát.¹⁹⁷ Aktívabbá vált ebben az

¹⁹³ Pravda, 1989. július 7.

¹⁹⁴ Vesztnyik MID 1989/16, 7.o.

¹⁹⁵ Vesztnyik MID, 1989/16, 8.o.

¹⁹⁶ Vnyesnyepolityicseszka i gyiplomatycseszkaja gyejatyelnoszty SzSzsZR (aprel 1985 g. – oktyabr 1989 g.), Mezsdunarodnaja Zsizny, 1989. december, 68.o.

¹⁹⁷ lásd a különböző VSZ bizottságok találkozóiról kiadott közleményeket, illetve Dmitrij Jazov cikkét, Pravda, 1989. február 9.

időszakban a különböző VSZ-bizottságok tevékenysége és a szervezet új főparancsnokot kapott.¹⁹⁸

A defenzív jelleget demonstrálandó és a leszerelést elősegítendő, a gyakorlati szovjet külpolitika területén 1988 végén történt az első olyan intézkedés, amelynek közvetlen hatása volt a szovjet-kelet-európai kapcsolatokra is. Gorbacsov december 7-én, az ENSZ Közgyűlésén jelentette be, hogy a Szovjetunió két éven belül egyoldalúan csökkenti hadseregének létszámát 500.000 fővel, 10.000 tankkal, 8.500 tüzérségi egységgel és 800 harci repülővel. Ez annyiban érintette Kelet-Európát közvetlenül, hogy a terv részeként ebből a térségből – nevezetesen az NDK-ból, Csehszlovákiából és Magyarországról - 50.000 szovjet katonát szándékoztak kivonni és leszerelni, illetve bejelentették, hogy „a szövetségeseink területén maradó hadosztályok átszervezésre kerülnek”.

A már korábban említett 1989. júliusi bukaresti PTT legfőbb hozadéka a reformálódó szovjet Kelet-Európa politika tekintetében az volt, hogy először deklarálták e fórumon, miszerint „nem létezik semmiféle egyetemes érvényű szocializmus-modell, senki sem birtokolja az igazság monopóliumát”, illetve először nyert többoldalú dokumentumban megerősítést az az elképzelés, hogy a VSZ átalakításának a „politikai jelleg erősítése” irányában kell történnie.¹⁹⁹

A VSZ politikai jellege erősítésének gondolatát a következő logika szerint fejtette ki az SzKP KB egyik vezető munkatársa a Mezsduarodnaja Zsizny által szervezett és korábban is idézett kerekasztal beszélgetésen: „Úgy gondolom, hogy a VSZ átalakítását annak figyelembe vételével kell végezni, hogy a modern világban megváltozott a nemzeti biztonság problémájához való hozzáállás. Ma a megoldás hangsúlya a katonai aspektusról a politikai, gazdasági, technológiai aspektusokra helyeződik át... Ennek a következtetésnek, úgy tűnik, közvetlen köze van a Varsói Szerződéshez is. A 33 évvel ezelőtt az agresszióval szembeni védekezés eszközeként létrehozott szervezetnek ma, amikor a háború, legalábbis Európában, megszűnik a politika

¹⁹⁸ Viktor *Kulikov* helyére Pjotr *Lusev* lépett. Népszabadság, 1989. február 3.

¹⁹⁹ Népszabadság, 1989. július 10. 4.o.

racionális eszköze lenni, meg kell változtatni saját funkcióit. Milyen irányban? ... az államok mélyebb és rendszeresebb politikai együttműködése irányában... a VSZ úgymond politizálódásának (irányában)”²⁰⁰

Egy következő, a VSZ-szel kapcsolatos fontos mozzanata volt a reform igényével fellépő szovjet Kelet-Európa politikának, hogy először merült fel nem hivatalos formában a szocializmustól eltérő berendezkedés tolerálása a VSZ-tagság megtartása mellett, illetve egy ország kilépésének lehetősége a szervezetből. Bogomolov akadémikus 1989. februári moszkvai sajtóértekezletén tett nagy visszhangot kiváltó kijelentésének általában csak ez utóbbi elemére hívták fel az elemzők a figyelmet, pedig mindkét forgatókönyv rendkívül érdekes. A pontosság kedvéért szó szerint idézem az ominózus kérdést és választ. A The Guardian tudósítójának kérdése így hangzott:

„Ön szólt a magyarországi, lengyelországi és a többi országban végbemenő változásokról. Abban az értelemben beszélt e változásokról, hogy az említett országok szocialista országként maradnak meg. Mint szovjet állampolgár, úgy érzi-e, hogy az önök biztonsága csökken azáltal, ha mondjuk Magyarország teljes mértékben a nyugati sínekre állítaná át gazdaságát? Hogyan gondolja: a Szovjetunió biztonsága csökkenne ettől? Ha Magyarország a tőkés fejlődés útján haladna tovább és az egész tulajdon magánjellelűvé válna?”²⁰¹

Bogomolov válasza: „A kérdés, a probléma sok tekintetben hipotetikus feltevés, ezért a válasz is csak hipotézis jellegű lehet. Hipotézisszerűen feltételezhetjük, hogy bekövetkezik olyan variáció, amikor Magyarországon a politikai és gazdasági rendszerben erőteljes és mély változások mennek végbe. A berendezkedését, mondjuk, az osztrák vagy svéd típusú társadalmi berendezkedéshez közelítik. Ezt követően hogyan festene a Szovjetunió biztonsága? Elképzelhetőnek tartom azt a hipotézist, hogy Magyarország ilyen körülmények között is a Varsói Szerződés tagja marad, ha a Varsói Szerződés és a NATO a feltételezett időszakban még mindig létezni fog. Ilyen körülmények között ez semmiféle kárt nem okozna a Szovjetunió

²⁰⁰ Mezdunarodnaja Zsizny, 1988 No. 9., 143.o.

²⁰¹ Népszabadság 1989. február 15.

biztonságának. Számunkra teljes mértékben összeegyeztethető egy ilyen variáció, amely azonban nem feltétlenül van kapcsolatban az ország semlegesítésével. Az ország semlegessé nyilvánítása ugyanis szintén hipotézis jellegű feltevés. Feltételezzük, hogy Magyarország ebben az irányban halad tovább és semleges ország lesz. Gondolom, hogy ez nem okozna kárt a Szovjetunió biztonságának.”

A Bogomolov által feszegetett téma ugyanannak a problémának, nevezetesen a szovjet tolerancia határának két oldaláról szólt. Az első variáció szerint egy kelet-európai ország belső berendezkedése változna meg (letérne a szocialista útról), de VSZ-tag maradna, míg a másik variáció szerint a szocialista berendezkedést megtartó ország lépne ki a VSZ-ből. Az, amit Bogomolov hipotetikusan minősített azonban hamarosan valóságos kihívást intézett a reformálódó szovjet Kelet-Európa politika irányában és a legkomolyabb tesztnek vetette azt alá. A következő fejezetben tárgyalt fejlemények a bogomolovi variációk közül az elsőnek a megvalósulását vetítették előre.

A szovjet vezetés erősödő kritikai hangot ütött meg szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer másik multilaterális fórumával, a KGST-vel kapcsolatban is. Úgy ítélték meg, hogy saját erőfeszítéseik a szervezet átalakítására megfeneklenek a többi, a reformokat elutasító tagország ellenállásán. A „nem kielégítőnek”²⁰² minősített együttműködés „radikális megújítását”²⁰³ szorgalmazták már 1988 közepén. Szovjet sürgetésre munkacsoportot hoztak létre – Bogomolov vezetésével – az együttműködési mechanizmus átalakítása koncepciójának kidolgozására. Felmerült, hogy meg kellene változtatni a szervezet nevét is, elhagyva az egy korábbi, már meghaladott korszakra utaló „segítségnyújtás” szót.²⁰⁴

A szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer átalakulását jelezték azok a fejlemények is, amelyek a közelmúlt kényes kérdéseinek megítélésében következtek be szovjet részről, elsősorban a Molotov-Ribbentrop paktummal,

²⁰² Vnyesnyepolityicseszka i gyiplomatycseszkaja gyejatyelnoszty SzSzsZR (aprel 1985 g. – oktyabr 1989 g.), Mezsdunarodnaja Zsizny, 1989. december 68.o.

²⁰³ Rizskov miniszterelnök beszédét idézi a Népszabadság 1988. július 9., 1.o.

²⁰⁴ Népszabadság, 1989. május 19.

és az ahhoz tartozó titkos záradék létezésével, Katynnel, az 1956-os magyarországi és az 1968-as csehszlovákiai bevonulással kapcsolatban.

A Molotov-Ribbentrop paktummal kapcsolatban 1988-1989 folyamán a reformer történészek aktívan kezdtek el értekezni a szovjet médiában, illetve a parlament Alexander *Jakovlev* vezetésével bizottságot hozott létre egy új hivatalos álláspont kidolgozása céljából. Végül 1989. júliusában ismerték el először félhivatalosan szovjet részről, hogy létezett a hírhedt titkos záradék.²⁰⁵ Noha az 1956-os magyarországi és az 1968-as csehszlovákiai intervencióval kapcsolatban a hivatalos megítélésben nem történt érdemi változás, a sajtó nyíltabb és polémikusabb hangnemben és minden korábbinál gyakrabban foglalkozott a témával.²⁰⁶

Összegzésként elmondható, hogy az 1988 nyara és 1989 közepe között eltelt időszak volt a szovjet Kelet-Európa politika reformjának jellegzetes korszaka. A szovjet vezetés önkritikája ekkor mélyült el, megkezdődött a reformelgondolások tartalmi kidolgozása, a reform kezdett kiterjedni a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer egészére beleértve a politikai dimenziót is, magába foglalva a többoldalú intézmények átalakítását, s a külpolitika gyakorlati lépései is ekkor kezdték közvetlenül elérni Kelet-Európát. Ugyanakkor ez a szovjet Kelet-Európa politika, amely még nem utasította el kategorikusan a Brezsnyev-doktrínát, világosan a reform korlátai között maradt.

Az átalakítási politika két másik szeletével, illetve a kelet-európai változásokkal összehasonlítva pedig a következő metszetet kapjuk ebben az időszakban. A szovjet Kelet-Európa politika 1988 második felétől kerül szinkronba a belpolitikai változásokkal: mindkettő a reform fázisában fut ekkor. Az új gondolkodással fémjelzett külpolitikát viszont nem „éri utol”, mert az pontosan ekkortól – tehát 1988 közepétől – lép át saját „rendszerátó” fázisába a nemzetközi kapcsolatok osztályelvű megközelítésének feladásával. Kelet-Európa pedig éppen ebben az időszakban kerül először képbe, először jön létre lényegi kölcsönhatás a két folyamat között azáltal, hogy a szovjet szövetségi

²⁰⁵ Népszabadság 1989. július 24. és augusztus 9.

²⁰⁶ Lásd: Népszabadság 1989. június 12., 28., július 3. 4

rendszer két tagja – Magyarország és Lengyelország – ekkorra már a reformok élenjáróivá váltak (lásd az alábbi táblázatot).

	1988	1989 közepe
Kelet-Európa politika	Reform:	„új koncepció”
Belpolitika	Reform:	„peresztrojka”
Külpolitika	Rendszerváltás:	az osztályelv feladása
Kelet-Európa	Reform:	Magyarország, Lengyelország

4. A szovjet Kelet-Európa politika „rendszeráltása”, 1989-1991

A szovjet Kelet-Európa politika *rendszeráltása* 1989. augusztus-szeptemberétől számítható, amikor is a Szovjetunió nem avatkozott be a reformok terén legelől járó két ország, Lengyelország és Magyarország átalakulási folyamatának döntő szakaszába, nevezetesen nem akadályozta meg az első nem kommunista kormány megalakulását az előbbiben és tolerálta a rendszeráltás feltételeit rögzítő kerekasztal tárgyalások megállapodását az utóbbiban. Ezzel a szovjet Kelet-Európa politika a gyakorlatban lépett túl valódi átalakulásának legszigorúbb kritériumán, a Brezsnyev-doktrínán, amivel megkezdődött a szovjet Kelet-Európa politika átalakulásának végső, „rendszeráltó” szakasza.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Szovjetunió mindent feladott volna és nem akarta volna érdekeit az új helyzethez alkalmazkodva érvényesíteni. 1989 végére, 1990 elejére a szovjet Kelet-Európa politika az ideológiai, biztonsági és geopolitikai elemek sajátos keverékét alkotta. Ennek legtömörebb definícióját Gorbacsov így adta meg: „Elvi megközelítésünk Európa szocialista országai irányában változatlan. Ők nemcsak *szövetségeseink*, de *barátaink* és *szomszédaink* is. Minden eszközzel arra törekszünk, hogy biztosítsuk a *haladást* és *stabilitást*, a stabilitást Kelet-Európa ezen országaiban, (és) az egész kontinens stabilitását”²⁰⁷ (kiemelés tőlem).

Ennek a kifejtésnek a kulcsszavai: a haladás, stabilitás, szövetségeseink, barátok és szomszédok. A *haladásnak* mindig is világos ideológiai töltete volt a szovjet politikai szótárban, nevezetesen a szocializmus megtartásának igénye. (Jellemző, hogy – habár megalakult az első nem szocialista kormány a tömbön belül – Gorbacsov megmaradt a szocialista jelzőnél az országcsoport megnevezésében.)

²⁰⁷ Vesznyik MID, 1990/1 1.o.

A második kulcsszó – a *stabilitás* – távolította az ideológiától a szovjet megközelítést és a biztonsági dimenzió irányába tolta azt, ami kétségtelenül a szovjet biztonságpolitikai koncepció „dezideologizálódását” jelezte. A stabilitás-koncepció szovjet-kelet-európai viszonyokra való alkalmazásának logikáját a legmarkánsabban Sevarnadze Lengyelországról szóló akkori eszmefuttatása világította meg: „Lengyelország kulcsország az európai politikai és biztonsági rendszerben... Számunkra a stabilitás a legfontosabb Lengyelországban. Ebből a szempontból a helyzet most jobb, mint azelőtt (mármint a Szolidaritás hatalomra kerülése előtt)”.²⁰⁸ Ennek a gondolatnak az volt az egyértelmű üzenete, hogy a szovjet vezetés a nem kommunista, de stabil kormányzást preferálta az instabilitással járó kommunista vezetéssel szemben, azaz a biztonságot az ideológia helyett.

A szövetségesek kérdése szorosan kötődik a stabilitáshoz. A szovjet vezetés ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy mivel minden VSZ-tagország – így a reformok élenjárói is – biztosították őket a szövetséges kötelezettségek betartásáról, így itt a folyamatosság fog érvényesülni. Továbbá megjelent a szovjet érvelésben az az új elem, hogy a VSZ-be tömörült országok most már nem ideológiai okokból, hanem pusztán nemzeti érdekeiknél fogva érdekeltek továbbra is a tagság fenntartásában.

A *barát* kategóriája az ideológiától szintén távol esik, bár implicit módon megfogalmaz bizonyos elvárásokat. A „baráti kormány” kifejezés a szovjet politikai nyelvben – az 1945-48-as időszakot leszámítva – a Szolidaritás kormánypozícióhoz való jutása után jelent meg 1989 második felében, hogy a korábbi közös ideológiát kifejező „testvéri” jelző helyére lépjen. Ez azt jelentette, hogy a szovjetek tolerálták a nem kommunista erőket a kelet-európai régióban, ha azok nem álltak szemben a szovjet biztonsági érdekekkel. Lengyelország esetében ez azoknak a követelményeknek az érvényesítését jelentette, hogy az országnak benn kellett maradnia a VSZ-ben, a belügy-, és védelmi miniszteri posztra pedig a szovjetek számára is elfogadható személy kellett, hogy kerüljön.

²⁰⁸ Vesztnyik MID 1989/23 22.o.

Végül, a *szomszéd* fogalma távolít el leginkább az ideológiától és visz bennünket legközelebb a „tisztá” geopolitikához. E fogalom a geopolitikai helyzet hasonlóságára utalva kívánta érzékeltetni a szovjet-kelet-európai kapcsolatok természetességét, így sugallva a kontinuitást. A szomszédság hangsúlyozása azt üzentte, hogy alakuljanak bárhogyan is a dolgok (rendszer váltás, esetleges kilépés – bár erről akkor még senki sem beszélt), a szomszédsággal, mint konstans tényezővel számolni kell, következésképpen egymás érdekeit is figyelembe kell venni.

A Bogomolov-intézet ugyancsak kivette részét az új, „rendszer váltó” szovjet Kelet-Európa politika tartalmi kidolgozásából. A tudományos háttérintézmény 1990 elején készítette el az „A Szovjetunió új megközelítéséről Kelet-Európa országai irányában” című nem publikált munkaanyagot. Ez abból indul ki, hogy: „Elvileg, a korábbi szovjet diktátum megszüntetése Kelet-Európában, és a más országok ügyeibe való kemény beavatkozástól való eltávolodás pozitív fejlemény. Azonban annak teljes felszámolása, hogy a Szovjetunió az adott térség folyamatait közvetett módon befolyásolja, különösen negatívan fog hatni országaink érdekeink és az ország biztonságának garantálására.”

Mindez „sürgősen megköveteli a Szovjetunió külpolitikai irányvonala új koncepciójának halaszthatatlan kidolgozását a kelet-európai országok vonatkozásában... Célszerű differenciálási politikát kidolgozni minden ország irányában a sajátosságok figyelembe vételével, dezideologizálni államközi kapcsolatainkat, és szigorúan pragmatikus alapokra helyezni azokat”.

Arra alapozva, hogy ezek az országok továbbra is érdekeltek a Szovjetunióval való gazdasági együttműködés fenntartásában, „a gazdasági kedvezmények megadását egyértelműen össze kell kötni a kelet-európai országok VSZ-tagságának megőrzésével, és a védelmi és belügyminiszteri posztok megtartásával a szocialista erők által.”

Mint látható, a szovjet Kelet-Európa politika „rendszer váltása” nem az érdekérvényesítési lehetőségek teljes feladását jelentette, hanem a kelet-európai partnerek szuverenitásának fokozódó betartása mellett, az

érdekérvényesítés új helyzetre alkalmazható módjainak keresését. Amilyen mértékben vetítődött előre a hagyományos szovjet érdekérvényesítési mechanizmusok – ideológiai azonosság, a szovjet katonák állomásoztatása – megszűnése úgy kerültek előtérbe más mechanizmusok, így pl. a gazdasági eszközök.

A hagyományos szovjet érdekérvényesítési mechanizmusok közül a tárgyalt időszakban került először napirendre a szovjet csapatok kivonásának, illetve a Varsói Szerződés alapos reformjának kérdése. Bár Sevarnadze szerint szigorúan bizalmas puhatolozásokra már korábban is sor került,²⁰⁹ a csapatkivonások ügye csak a kelet-európai reformok térnyerése és felgyorsulása után vált gyakorlati problémává. A Szovjetunió hat VSZ-tag szövetsége közül négyben – az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon - állomásoztak ekkor szovjet csapatok. A kezdeményezés nem a szovjet vezetéstől indult ki, az ő megváltozott hozzáállásuk abban ragadható meg, hogy elfogadták a kérdés tárgyalásos rendezését.

A szovjet csapatok kivonásáról először 1990 elején kötöttek szerződést az érdekelt felek, legelsőként a csehszlovák-szovjet megállapodás került aláírásra februárban, amit márciusban követett a magyar-szovjet egyezmény. A hasonló lengyel megállapodás aláírása csak később, a disszertáció által vizsgált korszakot követően történt meg, mivel ez szoros összefüggésben állt az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok kérdésével, illetve egyáltalán a német egyesülés rendezésével. Az NDK-ból történő csapatkivonásról szóló szerződést 1990. október 12-én írták alá. A csehszlovák és magyar egyezmény gyakorlatilag hasonló nagyságrendű – 73 ezer, illetve 60 ezer – szovjet katonák kivonását irányozta elő ugyanazt a határidőt – 1991. július 1-jét – szabva meg. Ugyancsak igaz volt mindkét esetre, hogy a megállapodások nem rendezték az állomásoztatás vitatott anyagi kérdéseit.

²⁰⁹ „... katonai jelenlétünket Kelet-Európában jóval az 1989-90-es események előtt megkérdőjelezték. És nem csupán az azokban az években hatalomra került kormányok követelték a szovjet csapatok kivonását, hanem elődeik szintén. Néhányan közülük a legnagyobb fokú bizalmasság mellett, nagyon óvatos megfogalmazással élve azt mondták, hogy a szovjet csapatok folytatódó jelenléte országaikban komoly problémát jelent számukra”. Shevarnadze, Eduard {1991}: The Future Belongs to Freedom. The Free Press, New York, 122.o.

Mindezzel együtt a szovjet csapatok Kelet-Európából történő kivonása lehetőségének felmerülése, a szovjet vezetés általi elfogadása és gyakorlati megindítása 1990-ben áttörő – rendszerváltó - jelentőségű volt a szovjet Kelet-Európa politikában. Ezzel a döntésével a szovjet vezetés először mondott le hagyományos, többször alkalmazott érdekérvényesítési eszközéről, amely sokáig központi eleme volt a hagyományos szovjet Kelet-Európa politikának. Szintén nagy jelentőségű az a tény is, hogy ez a szovjet döntés nem a szovjet Európa politika részeként, és Kelet-Európát csak közvetve érintő intézkedés volt (mint pl. az 1988-as egyoldalú szovjet haderőcsökkentés bejelentése esetében), hanem közvetlenül az érintett kelet-európai partnerekkel való megegyezés eredményeként jött létre.

A szovjet csapatok Kelet-Európából való kivonásának elfogadása a szovjet vezetés részéről ugyanakkor részben azzal is indokolható volt, hogy ekkor még fenntarthatónak tűnt a Varsói Szerződés, mint multilaterális struktúra, igaz megreformált formában. Az első olyan VSZ találkozóra, - a külügyminiszteri bizottság ülésére - amelyen már az új, rendszert váltó lengyel kormány delegációja vett részt éppen Varsóban került sor 1989 októberében. A találkozó ezáltal vált mérföldkővé a szervezet átalakításának folyamatában, nevezetesen a VSZ-en belüli pluralizmus tesztelése révén. A próba végül is sikerült, és bár nagy jelentőségű új, elvi döntéseket vagy bejelentéseket nem produkált a találkozó éppen a „normál üzemmód” jelezte, hogy a szervezet komoly változásokon megy keresztül. A VSZ katonai jellegének háttérbe szorulását volt hivatott demonstrálni az, hogy első ízben vettek részt a rendezvényen a külkereskedelmi miniszterek is, és a találkozó után kiadott kommuniké is több nem szigorúan katonai témát említ (pl. környezetvédelem).²¹⁰

A VSZ átalakulását jelezte az is, hogy első ízben került felülvizsgálatra az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás ügye. A Brezsnjev-doktrína megvalósítása legjellemzőbb példájának elítélése újabb látványos bizonyítéka volt a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltásának. Az elítélés részben egy kollektív nyilatkozat, részben a szovjet kormány önálló nyilatkozatának formájában következett be 1989. decemberében: „Bulgária, Magyarország, az NDK,

Lengyelország és a Szovjetunió vezetői... kinyilvánították, hogy államaik csapatainak 1968-as bevonulása Csehszlovákiába a szuverén Csehszlovákia belügyeibe való beavatkozás volt és ezt el kell ítélni. A demokratikus átalakulás folyamatát megtörve ez a törvénytelen lépés hosszú távú negatív következményekkel járt. A történelem megerősítette, hogy milyen fontos még a legbonyolultabb nemzetközi helyzetben is a politikai eszközök használata bármilyen probléma rendezésére, a szuverenitás, függetlenség és a belügyekbe való be-nem-avatkozás elveinek tiszteletben tartása...²¹¹

A másik dokumentum a következőképpen fogalmaz: „...1968-ban az akkori szovjet vezetés Csehszlovákia belső vitájában... egyoldalú álláspontot foglalt el. Ez a kiegyensúlyozatlan, nem megfelelő megközelítés, a baráti ország belügyeibe való beavatkozás a Kelet és Nyugat közötti éles konfrontációban formálódott. Mi osztjuk a Csehszlovák Kommunista Párt KB Elnökségének véleményét, hogy az öt szocialista ország hadseregeinek csehszlovákiai bevonulása 1968-ban nem volt megalapozott, az erről hozott döntés az összes most ismert tény fényében hibás volt.²¹²

Az 1989 vége és 1990 közepe közötti időszakban a szovjet vezetés a VSZ reformját két irányban vizionálta: egyfelől egy új európai biztonsági struktúra egyik elemeként, másfelől a szervezet belső átalakításaként. Ami az első aspektust illeti, itt egy olyan „tömbökön felüli, rendszerek közötti, ideológiákon átnyúló kapcsolatok hálózatára”²¹³ épülő szervezetet képzeltek, amelyet a „Nagy Európa” terminusával illettek és a következőképpen jellemeztek: a tagságot az EBEÉ 35 tagállam alkotná (beleértve tehát az USA-t és Kanadát is), csúcsszerve a „Nagy Európa Tanácsa” lenne (kétévenkénti találkozókkal), egy trojka koordinálná a folyó ügyeket, és működne a „Nagy Európa Külügyminiszteri Tanácsa is”. Ebben az új összeurópai szervezetben a NATO és a VSZ lennének a „politikai konszenzus kidolgozásának központjai”.²¹⁴ Része volt a VSZ külkapcsolati rendszere átalakítása tervének az is, hogy a

²¹⁰ Vesztnyik MID 1989/22 28.o.

²¹¹ Vesztnyik MID 1989/24, 43.o.

²¹² Vesztnyik MID 1989/24, 43.o.

²¹³ Vesztnyik MID, 1990/10, 26.o.

²¹⁴ Vesztnyik MID, 1990/10, 27.o.

VSZ és a NATO között állandó kapcsolattartási intézmények, „tömbközi konzultatív és koordinációs struktúrák” jöjjenek létre.²¹⁵

Ami a belső átalakítást illeti, a szovjet elképzelés az volt, hogy a VSZ olyan „politikai szövetséggé” alakuljon, amely megszabadulva a sztálini örökségtől tényleges egyenlőséget biztosít a formális helyett, „csatlósok” helyett valódi szövetségesekként kezelje a kelet-európai országokat, és „szükségképpen sokszínű” legyen. A VSZ reformjának eredményeként „a tagországok egyikének fővárosában létrehoznák a szervezet központját, a VSZ főtitkára innen irányítaná a szervezet munkáját, a tagországok állandó képviselőket nyitnának, állandó és ideiglenes bizottságok működnének. A pártcsatornákat kiiktatnák az együttműködési mechanizmusból és létrehoznák a két-, és többoldalú konfliktusok szabályozásának rendszerét”.²¹⁶

A VSZ reformjának legfontosabb állomása a szervezet 1990 júniusában, Moszkvában tartott csúcsertekezlete volt, amelyen a szervezet teljes körű átalakításáról döntöttek. Ez volt a VSZ fennállása óta az első olyan találkozó, amelyen már a nem-kommunista kormányok delegációi voltak többségben.²¹⁷ Ezek nyomására a szervezet eredetileg napirenden levő - „az együttműködés demokratizálásáról” szóló - elképzelés helyett a záródokumentum úgy fogalmaz, hogy „az ülésen képviselt államok hozzákezdenek a VSZ jellegének, funkcióinak és tevékenységének felülvizsgálatához, valamint annak demokratikus alapokon álló, szuverén és egyenjogú államok szerződésévé történő átalakítása megvalósításához. E célból létrehozták a kormány megbízottak ideiglenes bizottságát, amely ez év októberének végéig a politikai tanácskozó testület elé terjeszti erre vonatkozó konkrét javaslatait. Ezeket a javaslatokat a PTT ez év november végéig megvizsgálja”.²¹⁸ Ezzel a VSZ átalakításával kapcsolatos kezdeményező szerep végképp átszállt a rendszerváltó kelet-európai országokra és a szovjet magatartás leginkább az innen jövő kezdeményezések tolerálására korlátozódott.

²¹⁵ Vesztnyik MID, 1990/10, 27. o.

²¹⁶ A Novoje Vremja cikkét idézi a Népszabadság 1990. október 3-i száma.

²¹⁷ A magyar delegációt Antall József, a csehszlovákot Vaclav Hável, a lengyelt Mazowiecki, az NDK-ét Lotar de la Maziere vezette szemben a régi vezetésű bolgár, román, illetve szovjet delegációval.

A szovjet Kelet-Európa politika különlegesen gyors – meghátráló - evolúciójának legvilágosabb példája az NDK-val, illetve a német egyesüléssel kapcsolatos politika volt. A berlini fal 1989. novemberi leomlásától az egyesült Németország NATO-tagságát is megengedő 1990. júliusi szovjet-német megállapodás aláírásáig számtalan – időnként a fantasztikum határát súroló – szovjet elképzelés látott napvilágot.

1989. novemberében a fal leomlása és az első nagyarányú kelet-német vezetéváltás után a szovjet álláspont az volt, hogy a német egyesülés a távoli jövő kérdése, amelynek napirendre tűzése „Európa destabilizálásával” járna együtt.²¹⁹ Amikor a szovjet vezetés kényszeredetten elfogadta az egyesülés kikerülhetetlen tényét, akkortól kezdve a halogatás illetve különböző feltételek elfogadtatása került politikájának tengelyébe. 1990. februárjában Sevarnadze „nemzetközi népszavazást” javasolt: „Egy az Egyesült Államokat is magába foglaló európai referendum, vagy legalábbis széleskörű vita ezekben a parlamentekben” kellene, hogy a német kérdés rendezésének alapja legyen.²²⁰ A szovjet külügyminiszter még ugyanebben a hónapban ezt azzal toldotta meg, hogy az EBEÉ év végi értekezletét is meg kellene várni, illetve, hogy az egyesülés csak szakaszosan valósulhatna meg.²²¹ Ugyanekkortól jelent meg a szovjet érvelésben erőteljesen az, hogy az egyesülés nem kizárólag a németek dolga és az csak a második világháborút lezáró békeszerződés aláírása után valósulhatna meg.

Az 1990. márciusi kelet-német választások után, amikor felgyorsult az egyesítés ügye, a szovjet vezetés a leendő Németország szövetségi státuszára koncentrált. Kiinduló álláspontja az volt, hogy Németország NATO-tagsága az egyesülést követően kizárt. Ezt követte az a javaslat, hogy az egyesült Németország egyszerre legyen a NATO és a Varsói Szerződés tagja egy néhány éves átmeneti időre vagy, hogy Németország keleti része őrizze meg „társult tagságát” a Varsói Szerződésben.

²¹⁸ Vesztnyik MID 1990/13, 16.o.

²¹⁹ Gorbacsovot idézi Suzanne Crow, Report on the USSR, RFE/RL Research Institute, 1990 No. 31., 1.o.

²²⁰ Report on the USSR, RFE/RL Research Institute, 1990 No. 31., 2..o.

²²¹ Izvesztyija, 1990. február 16.

Végül, Helmut Kohl és Gorbacsov 1990. júliusi észak-kaukázusi találkozásán a szovjet fél feladta korábbi elodázó, illetve feltételeket támastó álláspontját és elfogadta az egyesülés nyugat által igényelt módját. Cserébe a szovjet fél Németország 5 milliárd márkás anyagi segítségének ígértét és bizonyos biztonsági garanciákat kapott. Ez utóbbiakat Sevarnadze így foglalta össze a parlament külügyi bizottsága előtt:

- „Németország kötelezte magát, hogy fegyveres erőit 370 ezres szintre csökkenti.
- Németország nem fog atom-, vegyi-, és biológiai fegyverrel rendelkezni.
- Németország keleti fele különleges katonai-politikai státuszt kap. Ott nem lesznek semmiféle külföldi fegyveres erők, külföldi atomfegyver, és a német csapatoknak nem lesz atomhordozó fegyverzetük.
- Németország határai végleges elismerést nyertek... és Németország nem fog területi követeléssel fellépni senkivel szemben sem.”²²²

A szovjet törvényhozás végül 1991 tavaszán ratifikálta a német kérdést rendező szerződés-csomagot.²²³

A szovjet Kelet-Európa politika radikális megváltozásának legbiztosabb jele volt az a konzervatív támadás, amely 1990 közepére bontakozott ki a „Ki veszítette el Kelet-Európát?” vitában. Az év folyamán sűrűsödő, a szovjet külpolitikát általában, illetve a Kelet-Európa politikát konkrétan bíráló írások után az SZKP 28. kongresszusa kínálta a másként vélekedőknek azt a magas politikai fórumot, amelyen kellő súllyal adhattak hangot véleményüknek. Sevarnadze már a kongresszus előestéjére időzített Pravda interjúban megpróbált válaszolni a csokorba gyűjtött olyan kérdésekre, mint pl. „miért engedték meg a kelet-európai változásokat, miért egyeztünk bele csapataink kivonásába?”,²²⁴ de a téma napirendre került a pártrendezvényen is. Először Gorbacsov tért ki beszámolójában arra, hogy azok, akik a kelet-európai változások kapcsán a szocializmus összeomlásáról beszélnek, elfelejtik, hogy ez a szocializmus

²²² Vesztnyik MID, 1990/20, 33.o.

²²³ Az öt szerződés: „Szerződés a végleges rendezésről Németország vonatkozásában”, 1990. szeptember 12., a „Németország és a Szovjetunió közötti jószomszédi, partneri és együttműködési szerződés”, 1990. november 9., a „Gazdasági, ipari, tudományos és technológiai együttműködésről” szóló szerződés, 1990. november 9., a szovjet csapatok kivonásáról szóló szerződés, 1990. október 12., „Egyezmény a Szovjetunió és az NSZK között az átmeneti intézkedésekről”, 1990. október 9.

sztálini tekintélyuralmi-bürokratikus variánsának kudarca, amit maga a szovjet vezetés is elutasított. Arra a szemrehányásra pedig, hogy „harc nélkül távozunk” azt felelte, hogy az adott nép joga döntenie országa társadalmi-gazdasági berendezkedését illetően.²²⁵ A szovjet-kelet-európai kapcsolatok jövőjére vonatkozóan a főtitkár a jószomszédság fenntartását jelölte meg célként és mindannak a megőrzését, ami „jó és értékes” volt e kapcsolatokban.

Sevarnadze saját külpolitikai beszámolójának nagy részét szintén e kérdés elemzésének szentelte. „A szocializmus összeomlása Kelet-Európában nem tekinthető-e az Ön által vezetett szovjet diplomácia súlyos vereségének?” – idézte a külügyminiszter az egyik küldött kérdését. Válasza: ez akkor lenne kudarc, ha a szovjet diplomáciának az lett volna a célja, hogy ne engedje meg a változásokat ezekben a szomszédos országokban. Azonban a szovjet diplomácia nem állított ilyen célt maga elé, mert ez ellentmondott volna az új gondolkodás logikájának. Sőt mi több - folytatta Sevarnadze – még ha a Kelet-Európában lezajló folyamatok ellentétben álltak volna is érdekeinkkel, még akkor kizártunk volna bármiféle beavatkozást. „Tudták-e a diplomaták és a politikai vezetés, hogy miképpen fejlődhetnek az események Kelet-Európában?” – idézett Sevarnadze egy másik felvetést. Válasza: igen, s ezt majd a később nyilvánossá váló dokumentumok is bizonyítani fogják.²²⁶ Bár a kongresszuson az előzetes várakozásokkal szemben a nyílt kritika kevésbé jelent meg, a kulisszák mögött valószínűleg erőteljes vita folyhatott. Erre utal az a tény, hogy Sevarnadze zárszavában mintegy újra sorra kényszerült venni a kongresszus során neki szegezett kritikai élű kérdéseket, amelyeknek fele – saját bevallása szerint – Kelet-Európára vonatkozott.²²⁷

A szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltásának szemléletes illusztrációja volt a szovjet-kelet-európai kapcsolatok múltja néhány kérdésének gyökeres újraértékelése. A már korábban említett tényen túl (az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás kollektív és szovjet elítélése) először került hivatalosan elismerésre az a hosszú ideig tagadott tény, hogy a Molotov-Ribbentrop

²²⁴ Pravda, 1990. június 26.

²²⁵ Vesztnyik MID, 1990/14, 2.o.

²²⁶ Vesztnyik MID, 1990/14, 6.o.

²²⁷ Vesztnyik MID, 1990/14, 6-9.o.

paktumnak volt egy titkos záradéka, ami tartalmazta az érdekszférák felosztását Németország és Oroszország között. Az ennek a kérdésnek a vizsgálatára alakult szovjet parlamenti különbizottság vezetője, a peresztrojka szürke eminenciása Alexander Jakovlev jelentette ezt be a dokumentum aláírásának 50. évfordulójára időzítve.²²⁸ Jakovlev azonban azonnal hozzátette, hogy ennek az elismerésnek nincs semmi relevanciája a balti szovjet köztársaságok státuszával kapcsolatban.

A lengyel-szovjet történelmi vegyes bizottság munkájának eredményeként 1990. áprilisában ismerte el a Szovjetunió hivatalosan, hogy 1940. április-májusban a szovjet hatóságok végezték ki Katynban azt a 15 ezer lengyel tisztet, akiknek haláláért Moszkva addig a hitleri Németországot vádolta.

Mindemellett figyelemreméltó, hogy az 1956-os magyarországi intervencióval kapcsolatban nem történt meg a hivatalos álláspont átértékelése. Ez annál is kevésbé érthető, mivel az 1968-as csehszlovákiai bevonulással összehasonlítva elvileg ez könnyebben megtehető lett volna. Először is időben távolabb esett, ami az esetleges személyes érintettséget jobban mellőzhetővé tette, másodsor 1956-ban a szovjet fél egyedüliként avatkozott be, ami eleve kiküszöbölte mások esetleges vonakodását, harmadszor a magyarországi reformok a csehszlovákiaiainál hamarabb következtek be, tehát az adott ország belpolitikájával való összeütközés veszélye sem állt fenn, ami a csehszlovák esetben késleltető tényezőként merült fel.

Végül, a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltása abban is tetten érhető volt, hogy a KGST-vel kapcsolatos szovjet politika is gyökeresen megváltozott. A korábbi reformelképzelések helyébe 1990 elejétől rendszerváltó erősségű változtatási politika lépett. Ez a piaci elemek KGST-működésbe való beépítésének szovjet igényét jelentette, aminek legmarkánsabb megnyilvánulása a szovjet kormány 1990. júniusi azon döntése volt, hogy a Szovjetunió 1991. január 1.-től kilép a szervezet transzferábilis rubelben működő sokoldalú elszámolási rendszeréből, és áttér a tagországokkal való konvertibilis elszámolásra.

²²⁸ A Vesztnyik MID 1990/3 számában le is közölte a titkos záradék fotokópiáját. 60. o.

1991 első felét a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltását megerősítő és felgyorsító történések jellemezték. A szovjet tömb két multilaterális struktúrája, a Varsói Szerződés és a KGST előbb a gyakorlatban redukálta elhanyagolhatóvá tevékenységét, majd 1991 közepén formálisan is megszűnt. A VSZ 1991. februári budapesti rendkívüli csúcstalálkozója előbb a szerződés katonai szervezetének felszámolásáról döntött, majd a VSZ prágai találkozásán a teljes szervezet felszámolását is kimondták 1991. július 1.-jével. A KGST megszűntét az 1991. június 28.-i budapesti találkozón jelentették be.

A szovjet politika bár nem volt motorja ezeknek a változásoknak, nem is gördített akadályt megtörténtük elé. A szovjet vezetés a térségben végbemenő természetes változások részeként jellemezte a történeteket²²⁹, és elutasította ezeknek szovjet vereségként való beállítását.²³⁰ Habár a KGST esetében még történt egy kísérlet egy megreformált utódszervezet létrehozására Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Szervezet²³¹ néven, itt sem tudott és talán nem is akart a Szovjetunió gátat emelni a jogutód nélküli feloszlítás elé.

Az 1991 elejére kialakult új helyzetre a szovjet vezetés új elgondolással reagált: a Kvicinszkij-doktrínával. Julij *Kvicinszkij* szovjet külügyminiszter-helyettes volt a vezetője annak a szovjet delegációnak, amely elkezdte az új kétoldalú megállapodásokról szóló tárgyalásokat a kelet-európai országokkal. A doktrína lényege az volt, hogy a multilaterális érdekérvényesítési mechanizmusok elvesztésével a szovjet vezetésnek át kell térnie a kétoldalú csatornákon történő érdekérvényesítési mechanizmusok megteremtésére. Mivel a csapatkivonások a megegyezés szerinti ütemben haladtak és az év közepére két országban be is fejeződtek, a kétoldalú érdekérvényesítésnek azt a módját választotta a szovjet vezetés, hogy az új alapszerződésekbe beépíteni javasolt egy olyan „biztonsági klauzulát”, amely ellehetetlenítette volna a kelet-európai országok csatlakozását a Szovjetunió érdekeivel szembenállónak minősíthető szövetségi rendszerekbe.

²²⁹ Népszabadság, 1991. július 2., 3.o.

²³⁰ Népszabadság, 1991. február 28.

²³¹ Pravda, 1991. július 3.

A Kvicinszkij-doktrína kidolgozását az SZKP KB szakértői részlege végezte el 1990 végén, 1991 elején, majd márciusban meglehetősen furcsa módon publikálták ezeket az elgondolásokat. A szokatlansághoz részben a publikálás módja, részben a publikáció jellege járult hozzá. Ami ez utóbbit illeti, soha publikus, hivatalos szovjet okmány nem tárgyalta a külpolitikai érdekérvényesítés eszközeit ilyen nyíltan, mint ez esetben. A közlés módja pedig azért volt atipikus, mert a mondandó lényege először mintegy magánvéleményként látott napvilágot: egy a „Kelet-Európa: a változások „tájfunja”. Egy politológus gondolatai” című cikkben.²³² A Pravdában közölt írás szerzője Valerij *Muszatov*, a pártközpont kelet-európai osztályának helyettes vezetője. Utóbb pedig egy jóval kisebb nyilvánosságú fórumban az „SzKP KB Értesítőjében” jelent meg az „A kelet-európai helyzet fejlődése és politikánk ebben a térségben” címmel az SzKP KB Titkárságának 1991. januárjában hozott határozata.²³³ A két publikáció tartalmilag tökéletesen, sőt alapmegállapításaiban szövegszerűen is egyező, ekképpen együtt célszerű őket bemutatni. Részletes bemutatásuk pedig azért indokolt, mert – mint jeleztem – szokatlan nyíltsággal szól a szovjet külpolitika térségről szóló értékeléséről, illetve az alkalmazandó eszközökről, és mert az alapos elemzés kitűnően jellemzi a szovjet Kelet-Európa politika végső szakaszát. Az írások logikáját követve az alábbi szempontok alapján ismertetem azokat:

- a kelet-európai változások jellegének megítélése
- a Szovjetunió szerepe ebben az átalakulásban
- a kelet-európai országok Szovjetunió-politikájának megítélése
- az új szovjet Kelet-Európa politika
- szovjet elvárások a térséggel szemben
- a kelet-európai-szovjet viszony az európai összefüggésekben.

A kelet-európai változások nagyságrendjét és minőségi jellegét mindkét publikáció elismerte („az állami és társadalmi rendszer váltása” megy végbe stb.), de az erről alkotott értékítéletet kerülte, s csupán kérdések formájában sugallta a szovjet vezetés valódi véleményét („demokratikus forradalom zajlott-e le... a hatalom átadása történt-e meg... vagy a régi rend restaurálása

²³² Pravda, 1991. március 13.. 5.o.

valósult-e meg?” Ugyancsak kifejtésre került, hogy a térségben erősödnek a „nacionalista, sovinszta érzések, (és) érzékelhető a kormányzó erők jobbratulódása”. Jellemző módon a kelet-európai változásoknak a Szovjetunióra gyakorolt hatását e dokumentumok kizárólag és hangsúlyosan negatívnak ítélik meg. A bűnlajstrom a következőket tartalmazta: „ösztönözték az SZKP-t támadó destruktív erőket...(a Kelet-Európából való kivonulás) a katonai körökben negatív hatást váltott ki... hozzájárultak a szeparatista tendenciákhoz a Szovjetunión belül... a széles tömegekben azt az érzést keltik, hogy a szocializmus csődbe jutott, a szocializmus történelmi zsákutca”.

A Kelet-Európában lezajlott változásokban játszott szovjet szerepről a Pravda-cikk némi nosztalgiával megemlíti, hogy „a változások kezdeti impulzusa a Szovjetunióból jött”, büszkén emlékeztetve arra, hogy a szovjet vezetés „tisztelőben tartotta a szomszédok társadalmi választását... kiegyensúlyozottságot és nyugalmat (tanúsított)... az ott tartózkodó szovjet csapatok ezáltal nem avatkoztak be a belügyekbe”.

A Pravda-cikk szerzője szerint alakulhattak volna-e másképp is a dolgok Kelet-Európában. Szerinte ugyanis nem volt szükségszerű az, ami történt, és, hogy mégis ebben az irányban fejlődtek az események, annak okait a következőkben látja. A reformokat már a „prágai tavasz” idején el kellett volna kezdeni (ezzel kapcsolatban persze egy szót sem ejt arról, hogy az akkori reformok lehetőségét éppen a Szovjetunió tette lehetetlenné), de a volt szocialista országok még a gorbacsovi reformok idején sem fogadták meg a mégoly tapintatosan adott szovjet tanácsokat. Muszatov további érve, hogy „gazdasági téren nem volt eszközünk arra, hogy kihúzzuk barátainkat a gazdasági nehézségekből... az elején olyan elképzelésünk volt, hogy a peresztrojka a Szovjetunióban gyorsan meghozza eredményeit, előretörünk és akkor lehet majd segíteni a szomszédoknak”. A szocializmus megmenthetőségének ez a képlete végletesen leegyszerűsítő. Teljesen hamisan értékelte annak a válságnak a jellegét, amelyben ezek az országok akkor voltak, tulajdonképpen egy gazdasági számítássá redukálta a rendszer általános válságát. E logika szerint voltaképpen csak a különböző válságok

²³³ Izvesztyija CK KPSzSz, 1991 No.3., 12-17.o.

szerencsétlen időbeli egybeesése akadályozta meg, hogy a Szovjetunió nem tudta fenntartani a szocialista rendszert ezekben az országokban.

A cikk a Nyugat szerepét is belehelyezte a kelet-európai változások képébe: a „Nyugat nem avatkozott be közvetlenül, de megtalálta az új politikai erők ösztönzésének útjait... Moszkva semleges, kiváró álláspontja és az USA, valamint más nyugati országok erkölcsi-politikai támogatása egyenlő hatást gyakorolt”.

A kelet-európai országok Szovjetunió irányában folytatott politikájáról meglehetősen sötét képet fest a szerző: „döntően szkeptikus, néha barátságtalan kapcsolattartás figyelhető meg... a kormányzó körök nem állják meg, hogy ne avatkozzanak be a Szovjetunió belügyeibe... a kemény intézkedések belső igényét nem ritkán a Szovjetunió részéről jövő fenyegetésre való hivatkozással leplezik... egy követ fújnak azokkal, akik nálunk megkérdőjelezzik a szocialista perspektívát, a Szovjetunió, mint egységes állam létét”.

A Szovjetunióknak a kelet-európai országokkal szemben kialakítandó politikájával kapcsolatban Muszátov abból indul ki, hogy a két fél kapcsolatai nem lehetnek többé olyanok, mint amilyenek voltak. Leszögezi, hogy „új koncepció kidolgozására van szükség a gyakorlatias érdekegyensúly alapján”. Az új koncepciónak két elemét bocsátja előre: a jószomszédságot és a kölcsönösen előnyös együttműködést. Az ideológiamentes pragmatizmust azonban az ideológia visszacsempészése, illetve a párt és az állami külpolitikák keveredése tették kétes értékűvé. A titkársági határozat, bár nem volt kötelező az állami szervekre, de előírta elküldését a „külügyminisztériumba, azzal a kérelemmel, hogy ismertessék meg a szovjet nagykövetekkel”. A határozat megállapítja továbbá, hogy „érdekeink megvédésében Kelet-Európában jelentős szerepet kell játszaniuk az SZKP pártközi kapcsolatainak... a térség országainak baloldali pártjaira való ésszerű befolyás érdekében nagy odafigyeléssel kell megőrizni és fejleszteni kapcsolatainkat hagyományos partnereinkkel...”. A pártpolitikai és külpolitikai elemek összefonódását mutatja

az is, hogy e dokumentumok a „kommunisták elleni féktelen támadásokra” nagyon érzékenyen reagáltak.

A két írás határozottan kijelölte azokat a követelményeket is, amelyeket a kelet-európai országoknak teljesíteniük kell a „jószomszédság” érdekében. Az első elvárás az volt, hogy ezek az országok „barátságos politikát folytassanak velünk szemben, ne legyenek a szovjetellenesség forrásai, ne játsszák a szeparatizmus külső katalizátorának szerepét... ne valósítsák meg azon erők politikáját, amelyek Európa politikai térképének átrajzolásának tervétől még nem szabadultak meg”. A második kerekben kimondott elvárás szerint „a szomszédoktól nem indulhat ki sem valóságos, sem potenciális fenyegetés a Szovjetunió katonai biztonságára nézve... ezeknek az országoknak menteseknek kell lenniük külföldi támaszpontoktól és külföldi katonai csapatoktól. A harmadik elvárás kevésbé kifejtett, de világossá teszi, hogy a Szovjetunió bizalmatlanul szemléli a nyugati határainál nélküle létrejövő regionális csoportosulásokat,²³⁴ és egyértelművé teszi, hogy ezek helyett szívesebben látná a kelet-európai–szovjet viszony országokénti bilaterizálását a szovjet-finn kétoldalú viszony mintájára.

A kelet-európai változások európai összefüggésekben a Szovjetunió számára biztonságpolitikailag azt jelentették, - folytatódik az elemzés - hogy „felmerül nyugati határaink biztosításának kérdése... Az európai békefolyamat értelme nem az, hogy NATO-csapatok jöjjenek a szovjet határra”. A Pravda-cikk elfogadta a Varsói Szerződés katonai szervezetének felosztatását, de történelmileg igazolva látta annak addigi létét és reményeket fűzött egyfajta külpolitikai konzultatív mechanizmus további működésére. Ezt az apologetikát logikusan egészítette ki annak az amerikai törekvésnek a kritikája, amely a NATO-ra alapozná az új európai biztonsági rendszert. A NATO tartósabb fennmaradására célozva Muszatov pesszimistán ítélte meg az összeurópai

²³⁴ A visegrádi együttműködéssel kapcsolatban Kvicinszkij a következőképpen indokolta szkepszisét: „Bizonyos kétségek valószínűleg indokoltak lehetnek a tekintetben, vajon természetes hajtóereje van-e a hármas együttműködésnek. Aligha elég az, hogy valamikor néhány évszázada a három ország királyai találkoztak, s valamiről beszéltek. Aztán több ilyen eset nem volt. Most valami egészen másról van szó. Ennyiben jogos a kérdés, hogy mi az értelme, mnivel foglalkoznak majd, hogyan viszonyulnak más országokhoz”. Népszabadság, 1991. április 29.

biztonsági folyamatot, megállapítván, hogy a „nem blokkrendszerű európai biztonság ügye egyre távolodik”.

A szovjet külpolitikai döntéshozatal különböző fórumai ebben az időszakban különösen aktívak voltak a kelet-európai helyzet, és a Kelet-Európa politika megtárgyalásában. Az 1990. decemberében váratlanul lemondott Sevarnadzét felváltó Alexander *Bessmertnih* külügyminiszter egyik első ténykedése volt a külügyminisztérium Kollégiumának napirendjére tűzni ezeket a témákat. A kelet-európai országokba akkreditált szovjet nagykövetek részvételével megtartott értekezletről megjelent információk szerint végképp dominánssá vált az a szemlélet, hogy a szovjet-kelet-európai kapcsolatrendszer bilateralizálni kell, és nincs értelme megreformálni, vagy új többoldalú intézményekben gondolkodni. A vitában megállapítást nyert, hogy „változóban van az ezekkel az országokkal folytatott együttműködés modellje, ami még nem forrott ki, akkor, amikor a régi modell már nem létezik”.²³⁵ Következésképpen valamiféle „átmeneti időszakot kell meghatározni (e kapcsolatokban) egy-két évre szólóan”. Bár az új modell kialakítása még várat magára - szól a fejtegetés - addig is a kapcsolatok vezérlőelveinek alapja a „szigorú ideológiamentesség, pragmatizmus, és kereskedelmi, partneri alapok” kell legyenek.

Kvicinszkij a megbeszélés utáni nyilatkozatában némiképpen másképpen fogalmazta meg a hangsúlyokat, nevezetesen a biztonság szemszögéből értelmezte azokat: „Annak a kérdésnek, hogy milyenek legyenek a Szovjetunió és nyugati határainknál lévő szomszédaink közötti politikai szerződések a legközvetlenebb köze van országunk biztonságának feltételeihez.”²³⁶ A kétoldalú keretekre való áttérés preferálását azzal az addig szokatlan érveléssel is megerősítette, hogy „nem gondolom, hogy a Szovjetunió biztonsága mondjuk a magyar, vagy a csehszlovák hadsereg támogatásától függene... (és) azt sem gondolom, hogy a jelenlegi körülmények között nekünk vagy nekik szükségük lenne arra, hogy mi védjük nyugati határaikat”.

²³⁵ Vesztnyik MID 1991/ 8, 21.o.

²³⁶ Pravda, 1991. március 18., 7.o.

Kvicinszkij az egységes „biztonsági klauzula” beemelését a kétoldalú szerződésekbe a következőképpen indokolta: „... a részvétel egy ellenséges szövetségben természetesen felvetheti azt a kérdést, hogy az egyik ország területét a másikkal szemben használhatják fel, az ilyen szerződésektől való távolmaradás pedig eleve feloldja ezt a problémát. Úgy vélem, hogy magának a kérdésnek a felvetése ilyen módon megalapozott, mert olyan hosszú távú struktúra kialakítása áll szándékunkban a két ország között, amelynek alapján a két fél előre függetlenítheti magát attól, milyen politikai csoportosulások jutnak hatalomra most, öt vagy tíz év múlva. A szerződés arra programozná be a politikusokat, hogy a jószomszédság légkörében dolgozzanak, elutasítsák az olyan kísérleteket, amelyek a másik félnek kárt okozhatnak. Úgy tetszik, hogy egy ilyen hosszú távú koncepció megóvhat mindenfajta meglepetéstől, amelyeket részleteiben természetesen még lehetetlen előre látni, de amelyek elméleti lehetőségét szem előtt kell tartani, hiszen olyan szerződésről van szó, amely 15-20 évre szólhat... Portugália 17 évig készült az EK-tagságra. Ezért semmiképpen sem tudom megérteni, miért ne köthetnénk szerződést 10-15 évre, olyan feltételek között, amikor az EK-beli teljes tagság nem aktuális kérdés. Aztán majd meglátjuk, hogy alakul”.²³⁷

Az 1990 végétől a Kvicinszkij-doktrína jegyében beindult diplomáciai offenzíva hamarosan eredményt is produkált. 1991. április 5-én Iliescu román és Gorbacsov szovjet elnök aláírták az országaik közötti új alapszerződést. Ennek első cikkelye „baráti államokként” definiálja Romániát és a Szovjetuniót. A negyedik cikkely pedig rögzíti, hogy a felek „nem vesznek részt semmilyen bármelyikük ellen irányuló szövetségben”.²³⁸ Végül a szerződés előírja, hogy a felek „azonnali konzultációt tartanak” abban az esetben, ha „biztonsági érdekeiket érintő helyzet jön létre”.²³⁹ A szovjet Kelet-Európa politika célja a szovjet-román szerződés megkötésével túlmutató a kétoldalú kapcsolatokon és egyfajta modellt kívánt állítani a többi kelet-európai ország elé is. Bessmertnih külügyminiszter olyan „új típusú dokumentumként” értékelte a

²³⁷ Népszabadság, 1991. április 29.

²³⁸ Report on Eastern Europe, RFL, 1991. május 3. 27. o.

²³⁹ Report on Eastern Europe, RFL, 1991. május 3. 27. o.

szerződést, amely „megnyitja az utat hasonló szerződések aláírása előtt Kelet-Európa többi országával is”.²⁴⁰

A szovjet külpolitika Romániát leszámítva az összes többi kelet-európai országgal vitába keveredett a szerződések tárgyalása során az említett sarokpontokról, és a szerződéseket végül is ezek kihagyásával csak az év vége felé írták alá. (Utóbb a Romániával aláírt dokumentum sem lépett életbe, mert azt nem ratifikálta a román parlament, illetve a Szovjetunió is felbomlott).

1991 elejére a szovjet Kelet-Európa politika formálódásának jellemző jegyévé vált a Kelet-Európáról szóló vita intenzívebbé válása, illetve a szovjet Kelet-Európa képek pluralizálódása. A Muszatov-cikkkel, és az SzKP KB titkársági határozatával, illetve a Kvicinszkij-doktrínával jellemezhető hivatalos irányvonallal mellett legalább három eltérő véleménycsoport volt megkülönböztethető: a konzervatív, a pragmatikus és a liberális megközelítés.

A „fekete ezredesek” néven emlegetett szovjet Legfelsőbb Tanács-beli konzervatív katonatisztek ideológiai felhangok nélkül ugyan, de annál keményebben kritizálják a gorbacsovi Kelet-Európa politikát. Egyik vezéralakjuk *Petrusenko* kísérletet tett a szovjet-német szerződések ratifikálásának a szovjet törvényhozásban történő megtorpedózására. A konzervatív körök szószólója nem hagyott kétséget afelől sem, hogy a revízió alá vonandó szerződések körébe bevonná a volt kelet-európai szövetségesek és Moszkva csapatkivonási egyezményeit is. Szerinte a csapatkivonás végrehajtásához legalább 16-19 évre lett volna szükség. Petrusenko mindezt az alábbi logikából vezeti le: „... Föltehető a kérdés: miért siessünk? Katonai vereséget szenvedtünk? Vagy ha visszautasítjuk csapataink kivonását, azonnal megkezdik ellenünk a hadműveleteket?”²⁴¹

Bizonyos megközelítésbeli különbségeket regisztrálhatunk ebben az időben a külpolitika-csinálás különböző fórumai között is, nevezetesen a párt-, és állami intézmények között. A különbség jórészt abból adódott, hogy a két szervezet a

²⁴⁰ Vesztnyik MID, 1991/8, 7.o.

²⁴¹ Szovjetszkaja Roszija 1991. március 2.

külpolitika megvalósítási folyamatának más-más fázisában vett részt, és másfajta funkciót teljesített. A külügyminisztérium e pragmatikusként jellemezhető mássága tehát úgy jelentkezett, hogy a pártközponttól eltérően a minisztériumok és a nagykövetségek a napi ügyek vitelében szükségképpen a praktikumot keresték, s a kelet-európai országokban dolgozó diplomaták hitelesebb információs közegben mozogtak, következésképp nagyobb empátikus készséggel is rendelkeztek.

A köztársasági külügyminisztériumok szintén a pragmatizmus fogalmi keretei között, de a szövetségi külügyminisztériumétól lényegesen eltérően ítélték meg kapcsolatukat Kelet-Európa irányában és sok vonatkozásban már inkább a liberális állásponthoz közelítettek. Az újszerű megközelítés jól kimutatható például az ez időben megfogalmazódott orosz és ukrán külpolitikai koncepcióban. Mindkettő világlátását egy racionális, koncentrikus körökön alapuló prioritási szempontrendszer jellemezte. Az önállósodó orosz külpolitika ekkor úgy fogalmazott, hogy figyelmét elsősorban az új szövetség köztársaságaira fordítja, másodsorban „az északi féltekén elterülő szomszédokra”, harmadszor pedig azokra, akikkel eddig is hagyományosan jó kulturális és kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn.²⁴² Az ukrán elképzelés egy kicsit kevésbé globálisan, de hasonlóan három prioritási irányt különböztetett meg: a szomszédos országokat, azok az országokat, ahol jelentős ukrán kisebbségek találhatóak, végül pedig „egy sor föderatív ország területi-adminisztratív egységét”.²⁴³ Ezen új külpolitikai prioritások meghirdetésével erőteljesen megindult a szövetségi külpolitika eróziója, többszólamúvá vált az „össz-szovjet” külpolitika, és kitapinthatóvá vált a kelet-európai térség leértékelődése is a prioritási listán.

A liberális szovjet Kelet-Európa-kép hordozói a tudományos élet, a szakértői apparátus és az újságírók közül kerültek ki. A szakértői körhöz tartozott Ny. *Sislin*, aki annak ellenére, hogy az SZKP KB apparátusában dolgozott, már addig is az eretnek gondolatok idő előtti kimondójaként vált ismertté. Figyelemre méltó, hogy ő már a Muszatov-cikk megjelenésének másnapján

²⁴² Mezdunarodnaja Zsizny 1990/11

teljesen elütő módon nyilatkozott meg Kelet-Európáról.²⁴⁴ Szerinte a Szovjetunió például csak nyerhetett volna azzal, ha maga kezdeményezte volna csapatai kivonását Magyarországról, s nem várja be az erre vonatkozó magyar felhívást. Elhatárolódott azoktól a csoportoktól, amelyek „meg vannak fertőzve a birodalmi gondolkodásmóddal, s hozzászórtak ahhoz, hogy saját érdekszféraként kezeljék Kelet-Európát”. Kijelentette továbbá, hogy a más körökben gyanakvással szemlélt kelet-európai regionális tömörülések (elsősorban a lengyel-csehszlovák-magyar együttműködés) „semmilyen veszélyt nem jelent a Szovjetunióra, különösen nem biztonságára nézve”. Ez utóbbi gondolatra rímelt P. *Gladkov* fejtegetése is: „ezek a csoportosulások Európa számára egészében a stabilizáció tényezőjeként és egyúttal a Szovjetuniót Európához közelítő hídként szolgálnak.”²⁴⁵

Szintén ebbe a toleráns hangvételi megközelítésbe illett bele Szergej *Karaganov* fejtegetése arról, hogy a Szovjetunió európai politikájában „rövidtávon jobban kellene támaszkodni az összeurópai eszközökre, a Nyugat vezető szervezeteivel való együttműködésre, egyúttal normális jószomszédi kapcsolatokra törekedve Kelet-Európával, nem reagálva túlságosan fájdalmasan az időnként jelentkező lehetséges ingerekre.”²⁴⁶

Az ideológiai kliséktől mentes elméleti elemzésre tett kísérletet B. *Pugacsov*, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája világpolitikai és nemzetközi kapcsolatok tanszékének vezetője, aki úgy tartotta, hogy „a Kelet-Európában zajló forradalmak nem illeszkednek bele a hagyományos doktrinális sémába: szocialista, polgári forradalom, ellenforradalom. Ezek az antitotalitáriánus jellegű népi forradalmak különös fajtái a legújabb kori történelemben, amelyek strukturálisan közel állnak a 70-es évek spanyolországi és portugáliai forradalmi eseményeihez. Ezek a forradalmak szükségszerűen öltöttek antikommunista jelleget”.²⁴⁷

²⁴³ Mezdunarodnaja Zsiny 1991/2 A „föderatív országok területi-adminisztratív egységein” Kanada és Németország tartományaihoz hasonló entitásokat értettek.

²⁴⁴ Népszabadság, 1991. március 15.

²⁴⁵ Moszkovszkije Novosztji, 1991. április 7.

²⁴⁶ Mezdunarodnaja Zsiny, 1991/4

²⁴⁷ Mezdunarodnaja Zsiny, 1991/1.

Egyes elemzők az SzKP KB és a külügyminisztérium közötti álláspontot Kelet-Európát illetően markánsan eltérőnek tartották.²⁴⁸ Eszerint négy főbb pontban állt volna vitában a pártközpont és a minisztérium:

- Az előbbi szerint a kelet-európai helyzet veszélyezteti a Szovjetuniót, az utóbbi szerint éppen ellenkezőleg erősíti a Szovjetunió biztonságát.
- Az első szerint mindent meg kell tenni a térségnek, mint befolyási övezetnek a fenntartásáért, a második szerint Kelet-Európa már csak földrajzi helyzeténél fogva is megmarad a Szovjetunió valamilyen fokú befolyása alatt.
- Az első a politikai szuverenitás bizonyos fokú korlátozását célozza meg, a második viszont a múlt tanulságai okán nem látja ezt célravezetőnek.
- A pártközpont szerint a Szovjetuniónak erőteljesen fel kell lépnie a Kelet-Európában jelentkező szovjetellenességgel szemben. A külügyminisztérium szerint a kelet-európai szovjetellenesség nem emelkedett a hivatalos politika rangjára és a kapcsolatok megfelelő alakításával perspektivikusan kezelhető ez a probléma.

Véleményem szerint a pártközpont és a külügy közötti akkori „vitát” nem szabad túldimenzionálni. Részben azért, mert a szovjet külügyminisztérium ekkor még pártirányítás alatt állt, részben pedig azért, mert Kvicinszkij személye és az általa képviselt szovjet álláspont gyakorlatilag elhanyagolhatóvá tette a két megközelítés markáns elkülönülését. Ugyanakkor – bár a pártközpontos és a külügyes álláspont nem jelentett két külön irányvonalat – a két intézmény véleményében felfedezhető különbségek azt mutatták, hogy a vezetésen belül nézeteltérések voltak és egyre inkább elmosódottabbá váltak az egységes hivatalos külpolitika kontúrjai.

A külügyminisztérium 1991 márciusában tette közzé újabb elemzését a szovjet diplomácia tevékenységéről ezúttal a 1989-1990 közötti időszakot összefoglalva. Ez a dokumentum is inkább azt igazolja, hogy a pártközpont és a minisztérium irányvonala nem állt szemben egymással. A külügyes dokumentum a kelet-európai folyamatokat olyannak ítélte meg, mint amelyek

²⁴⁸ Report on the USSR, RFE/RL, 1991 No. 25.

az „instabilitás kockázatát” rejtik magukban, az „etnikai ellentétek” miatt pedig a szélsőséges nacionalista erők aktivizálódására” hívta fel a figyelmet.²⁴⁹ A jelentés azt prognosztizálta, hogy a szovjet külpolitika képes lesz „semlegesíteni” a számára kedvezőtlen tendenciákat, mert egy sor tényező segíti ezt, amelyeket a dokumentum az alábbiakban összegez:

- „Kelet-Európa országainak geopolitikai elhelyezkedéséből adódóan figyelembe kell venniük a térségben befolyásoló tényezőként megmaradt Szovjetunió jogos érdekeit...
- Az utóbbi években létrejött a Szovjetunió és Kelet-Európa országai között a gazdasági... együttműködésnek egy eléggé tartós alapja, és ez az anyagi tényező továbbra is az adekvát politikai kapcsolatok fenntartásának irányába fog hatni...
- Az európai kontinens stabilitásának megőrzésében érdekelt nyugati országoknak... olyan kiegyensúlyozott politikát kell folytatniuk ezekkel az országokkal kapcsolatban, amely figyelembe veszi, többek között, a Szovjetunió érdekeit...”

A szovjet Kelet-Európa politika és a kelet-európai változások közötti aszinkron, illetve e változások szovjet vezetés általi elfogadásának nehézségeit illusztrálta néhány további fejlemény is. Először is a szovjet vezetés egyre erőteljesebb kritikával illette – kommunistaellenes hisztériával vádolta - azokat a kelet-európai országokat, amelyekben a volt vezetés politikai és büntetőjogi felelősségrevonását szorgalmazták. A szovjet kormány szóvivője útján bejelentette, hogy „ha a szomszédos országokban üldözött személyek politikai menedékjogot kérnek a Szovjetuniótól, az ilyen kéréseket egyéenként, a szovjet törvényeknek megfelelően fogják elbírálni”.²⁵⁰ A szovjet vezetés azonban nem maradt meg e jog passzív felajánlásánál, hanem 1991 márciusában Erich Honeckert és feleségét katonai gépen a Szovjetunióba menekítette, ahol a kelet-német vezető és házastársa meg is kapta a menedékjogot.²⁵¹

²⁴⁹ Vnyesnyepolityicseszka i gyiplomatycseszkaja gyejatyelnoszty SzSzsZR (nojabr 1989 g. – gyejabr 1990 g.) Obzor MID SzSzsZR, Mezsduarodnaja Zsizny 1991. március 134. o.

²⁵⁰ Pravda, 1991. március 29.

²⁵¹ Népszabadság, 1991. március 21.

Úgyszintén erőteljes nyilvános kritika fogalmazódott meg a kelet-európai változások nyomán felszínre került nacionalista tendenciákkal kapcsolatban. A szovjet vezetés konkrét aggodalmának adott hangot ennek kapcsán azzal összefüggésben, hogy ez a jelenség a Szovjetunió területi épségét is veszélyezteti. Három irányt is nevesítettek: a csehszlovák-szovjet (ukrán), a lengyel-szovjet (belorusz, litván) és a román-szovjet (ukrán és moldáv) határt.²⁵²

Bár a csapatkivonások alapvetően a menetrend szerint haladtak, történt néhány kísérlet arra, hogy ezt a kérdést a szovjet vezetés nyomásgyakorlásra használja fel. Mindkét ismert eset Matvej *Burlakov* tábornok nevéhez fűződik, aki előbb Magyarországon majd az NDK-ban vezényelte le a szovjet kivonulást. 1990 nyarán a magyarországi kivonulás első számú szovjet vezetőjeként helyezte kilátásba a kivonás ütemének lassítását, ha nem születik megegyezés a rendezetlen anyagi kérdésekről.²⁵³ Egy évvel később, amikor már az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarországot, immár az NDK-ból való kivonulás vezetőjeként Burlakov szintén a kivonás ütemének lelassítását helyezte kilátásba azzal érvelve, hogy a németek által megígért és finanszírozott lakásépítési program késik.²⁵⁴ Végül is ezek a próbálkozások eredménytelenek maradtak és előbb Magyarországról – 1991. június 19-én – majd Csehszlovákiából – 1991. június 21-én - befejeződött a szovjet csapatok kivonása.

A csapatkivonásokhoz kapcsolódott az az ekkoriban napvilágot látott információ, hogy a korábbi hivatalos állásponttal szemben nemcsak Csehszlovákiában és az NDK-ban állomásoztatott a szovjet hadsereg atomfegyvereket, hanem Lengyelországban és Magyarországon is. Ezek

²⁵² A szovjet külügyminisztérium 3. Európai Főosztályának vezetője, M Szenkevics így ír erről: „Kelet-Európa néhány országának vezető köreiből észrevehetően nő azok száma, akik a területi viták „radikális megoldását” támogatják. Azt állítva, hogy a jelenlegi helyzet kedvező a „történelmi igazságtalanságok megszüntetésének” megkísérlésére. Ezzel egy időben a kelet-európai államok egy sor vezetőjének kijelentéseiben egyre gyakrabban bukkannak fel olyan elemek, amelyek arról tanúskodnak, hogy előkészületek folynak arra, hogy megfelelő helyzetben közvetlen követelésekkel álljanak elő szomszédaik irányában. Ennek közvetlen eredményeként Romániában galvanizálják Besszarábia és Bukovina „problémáját”. Budapesten egyre hangosabban beszélnek Erdélyről. A radikális-nacionalista erők Lengyelországban nyíltan nyilatkoznak Vilniusra, Bresztre, Grodnora és Lvovra vonatkozó jogaikról. Csehszlovákiában erősödik a Kárpátaljai terület iránti nosztalgia” *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1991/5, 54.o.

²⁵³ Népszabadság, 1990. június 22.

²⁵⁴ Report on the USSR, RFL/RL, 1991. július 12.

kivonására – minden külön egyezmény nélkül - mindkét esetben 1990 első feléig sor került.²⁵⁵

²⁵⁵ „Vegyifegyvereket nem, de atomtölteteket tároltak Lengyelországban az ott állomásozó szovjet egységek” – jelentette ki a szovjet északi hadseregcsoport főparancsnoka, Dubinyin tábornok. Népszabadság, 1991. április 10. A magyar esetre Kárpáti Ferenc volt honvédelmi miniszter így emlékszik: „1985. december 30-a, tehát miniszteri kinevezésem után... hozták tudtomra: van egy bizonyos raktár teljes egészében a szovjet hadsereg kezelésében, amihez nekünk semmi közünk, és ahol rövid hatótávolságú rakéták nukleáris robbanófejeit tárolják...(ezek) a hetvenes évek közepén kerültek ide... amikor azután Németh Miklós készült miniszterelnökként Moszkvába, javasoltam, tegyünk pontot az ügy végére. Ő szóba hozta ezt Rizskovnál... és azután értesítettek: a tölteteket különleges eszközökön elszállították”. Népszabadság, 1991. április 23.

5. A Szovjetunió és a szovjet Kelet-Európa politika vége

1991 második fele a Szovjetunió és a szovjet Kelet-Európa politika megszűnésének jegyében telt el. A szovjet tömb két multilaterális struktúrája, a Varsói Szerződés és a KGST 1991. július 1-én, illetve június 28-án szűnt meg. A szovjet csapatok kivonása két országból – Csehszlovákiából és Magyarországról – szinte napra pontosan ekkor fejeződött be, az NDK-val korábban aláírt szerződés alapján folytatódott, a lengyelországi szovjet csapatok kivonásával kapcsolatban pedig októberben jelentette be a szovjet fél, hogy 1992 végéig az is befejeződik. A multilaterális struktúrákat felváltani hivatott kétoldalú kapcsolatok rendszere ekkor formálódott az új alapszerződések tárgyalása során.

Ezt a folyamatot katalizálta az 1991. augusztusi puccs, amely nemcsak a szovjet államiság történetében nyitott új fejezetet, de döntően kihatott a szovjet Kelet-Európa politikára is. A puccsban cinkosságot vállaló Besszmerthij külügyminiszter helyébe lépő Borisz *Pankin* (addigi prágai nagykövet) vezetése alatt a szovjet Kelet-Európa politika döntő fordulatot vett: elvetette a Kvicinszkij doktrínát és késznek mutatkozott a hírhedt biztonsági klauzula elhagyására az alapszerződésekben.

Az orosz Kelet-Európa szakértők egy része már a puccs előtt is sürgette az említett bekezdés kiiktatását a szövegtervezetekből: „A Szovjetunió korábbi szövetségesei nem fogadják el ezt a követelést, úgy vélvén, hogy ez szuverenitásuk tiszteletben nem tartását jelenti, a Brezsnyev doktrína modernizációját ... úgy tűnik, hogy Közép-, és Kelet-Európa országai képviselőinek érveivel egyet lehetne érteni, és ki lehetne venni ezt a cikkelyt a szerződéstervezetek szövegéből.”²⁵⁶

A megváltozott szovjet megközelítést az illetékes külügyminiszter-helyettes így jellemezte: „Közismert, hogy bizonyos szakaszban, a puccsot megelőzően nagy

²⁵⁶ Mezdunarodnaja Zsizny, 1991/9, 153. o.

nehézségek voltak (az alapszerződésekkel kapcsolatban). A szovjet politikában megmutatkoztak a régi gondolkodásmód maradványai, amelyek - mondjuk ki őszintén – a volt szövetségeseink iránti bizonyos fokú bizalmatlanságból fakadtak... A bizalmatlanság abban mutatkozott meg, hogy amikor a biztonság kölcsönös szavatolásáról szóló cikkekhez értünk, a mi álláspontunk miatt a tárgyalások zsákutcába jutottak. Konkrétan amiatt, hogy ragaszkodtunk hozzá: kerüljön be az egymás ellen irányuló szövetségekbe való belépés tilalma. Úgy gondolom, hogy mind magyar, mind lengyel, mind csehszlovák oldalról jogosan értelmezték az álláspontunkat a bizalmatlanság megnyilvánulásaként, és a szuverenitás korlátozására irányuló törekvésneként. Az idők szellemének sem felelt meg a követelés, hiszen milyen szövetségekről mondhatjuk ma el, hogy egymás ellen irányulnak? A NATO-val, az Európai Közösségekkel mi magunk is új partneri viszonyt építünk. Amint ez az akadály elhárult, sikerült gyorsan, mondhatni egyetlen nap alatt tető alá hozni a tervezeteket.”²⁵⁷

A puccs után hónapokon belül aláírásra kerültek a kétoldalú szerződések: Csehszlovákiával októberben, Magyarországgal, 1991. december 6-án.²⁵⁸ A magyar-szovjet szerződés alkalmával először történt meg a hivatalos szovjet bocsánatkérés 1956 kapcsán, igaz nem írásos nyilatkozat formájában (mint az az 1968-as csehszlovákiai intervenció esetében történt): Gorbacsov az aláíráskor elmondott beszédében úgy fogalmazott, hogy „a szovjet csapatok magyarországi szerepe 1956-ban nyílt beavatkozás volt a szomszédos állam belügyeibe, ez politikai hiba volt”.²⁵⁹

Az új szerződések aláírásával a Szovjetunió és a kelet-európai országok kapcsolatai új alapokra helyeződtek, s a múlttal kapcsolatos kérdések többsége rendezést nyert. A két jelentősebb áthúzódó probléma a csapatkivonásokhoz kapcsolódó anyagi elszámolás kérdése, illetve a konvertibilis elszámolásra való áttéréskor megállapított szovjet tartozás ütemezése volt. E kérdések rendezésére a Szovjetunió létezése alatt már nem került sor, azokat utóbb Oroszországgal megkötött egyezmények szabályozták.

²⁵⁷ Népszabadság, 1991. december 6.

²⁵⁸ Magyarország tulajdonképpen három szerződést írt alá december 6-7-én: a Szovjetunióval, Oroszországgal és Ukrajnával.

²⁵⁹ Népszabadság, 1991. december 7., 1.o.

A szovjet Kelet-Európa politika felszámolódási folyamatába illeszkedett, hogy a kelet-európai országok hivatalosan is hátrébb sorolódott a szovjet külpolitika prioritási rendszerében. A korábbi kiemelt főirány (*priorityetnoje napravlenyije*) helyébe „a Nyugat és a Kelet fejlett országai” és a harmadik világ közötti sávba való besorolás lépett.²⁶⁰

A szovjet Kelet-Európa politika végét vetítette előre e politika egyre erőteljesebb „köztársaságosodása”, nevezetesen az az ebben a félévben meglódult folyamat, amelynek során a szovjet tagköztársaságok – élükön a legerősebb Oroszországgal – egyre aktívabb külpolitikát folytattak a kelet-európai régió országaival. Oroszország és Ukrajna sorra kötötték kétoldalú megállapodásaikat és vették fel a diplomáciai kapcsolatokat a térség országaival.

A létezésének utolsó fázisába lépő szovjet Kelet-Európa politika egy bátortalan kísérletet tett valamiféle multilaterális struktúra fenntartására Kelet-Európa országaival, amikor a puccs után felmerült egy „új KGST” terve. Az alapvetően belpolitikai dimenziójú és a szovjet államiság megújítását szolgáló, a szovjet köztársaságok között kötendő gazdasági megállapodást célzó tervezet nyitva hagyta a volt szövetségesek belépését a leendő szervezetbe.²⁶¹

A szovjet tömb közösségi intézményeit felszámolásához hozzájáruló, a kétoldalú kapcsolatokat a nemzetközi normák szerint szabályozó szovjet Kelet-Európa politika 1991 végére beteljesítette önnön rendszerváltását. Ami ezután következett az a szovjet Kelet-Európa politika megszűnése volt, azzal, hogy a politika hordozója, a Szovjetunió 1991 decemberben maga is megszűnt. Bár Gorbacsov még a puccs után is hitt egy megreformált konföderatív unióban²⁶² a

²⁶⁰ Vnyesnyepolityicseszka i gyiplomatycseszkaja gyejatyelnoszty SzSzsZR (nojabr 1989 g. – gyeakabr 1990 g.) Obzor MID SzSzsZR, Mezsdunarodnaja Zsizny 1991 március1, 20. o.

²⁶¹ „Beszéltem Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia és Lengyelország nagyköveteivel, akik tájékoztatni fogják vezetőiket és egy héten belül választ várhatunk ezen országoktól” – jelentette be Satalin a gazdasági reform és az új gazdasági szervezet tervezetének kidolgozója. A tervezett szervezet a szovjet televízió ismertetése szerint bizonyos helyeken az Európai Közösségek működési elveire emlékeztetett volna. Tervezeték az adó-, és vámpolitikát összehangolását, a közösségen belül a munkaerő és az állampolgárok szabad áramlását. Népszabadság, 1991. szeptember 5.

²⁶² A puccsról 1991. szeptemberében írott könyvében Gorbacsov a Szuverén Államok Szövetségében gondolkodott, amelyben nyolc köztársaság jelezte biztosan részvételét: Oroszország, Belorusszia, Üzbekisztán, Kazahsztán, Türkmenisztán, Azerbajdzsán, Tadzsikisztán, Kirgizisztán. Ukrajnáról

három szláv köztársaság vezetője 1991 december 7-én kimondta a Szovjetunió végét.

Az alábbi ábra a szovjet Kelet-Európa politika, a szovjet belpolitika, a szovjet külpolitika átalakulása és a kelet-európai változások legutolsó időszakának összehasonlítását mutatja:

	1989 második fele-vége	1990	1991 vége
Kelet-Európa politika	r-e-n-d-sz-e-r-	v-á-l-t-á-s	Kelet-Európa politika vége
Belpolitika	r-e-f-o-r-m	rendszer-váltás	Szu vége
Külpolitika	r-e-n-d-sz-e-r-	v-á-l-t-á-s	szovjet külpol. vége
Kelet-Európai átalakulás	r-e-n-d-sz-e-r-	v-á-l-t-á-s-o-k	politikai Kelet-Európa vége

V. KÖVETKEZTETÉSEK

A szovjet Kelet-Európa politika történetének *rekonstruálása* azt mutatja, hogy ez a történet tényekben gazdag, érdemi változásokat produkáló folyamat volt, amely egy fokozatos evolúció során történelmileg rövid idő alatt, erőszak nélkül jutott el kiindulópontja tagadásához.

A kiindulópont a Brezsnyev-doktrína volt, amely totális biztonságpolitikai korlátozást jelentett, mert a korlátozott szuverenitás értelmében, a kelet-európai országoknak mind belpolitikai berendezkedésükben, mind külpolitikájukban, mind az ezeknek kereteket adó ideológiában a szovjet vonalat kellett követni.

A Gorbacsov-korszakban ez a mindent átfogó elvárásrendszer erodálódott lépcsőről-lépcsőre: előbb az ideológia választódott le a biztonságpolitikáról, majd a belpolitikai berendezkedés szabadsága valósult meg a VSZ-tagság követelménye mellett. Végül, a - a VSZ ellehetetlenülésével - szovjet Kelet-Európa politika evolúciójának legutolsó szakaszában a Kvicinszkij-doktrína jegyében a szovjet politika a bilaterális biztonságpolitikai korlátozásra fókuszált.

Ami a történet *értelmezését* illeti, a racionalizálás-reform-rendszerváltás fogalmi kereteivel világosan elkülöníthetővé váltak a szovjet Kelet-Európa politika evolúciójának egyes szakaszai. A vizsgált hat és fél év öt egymástól különböző periódusra bomlik, viszonylag egyenletes elosztásban:

- a brezsnyevi örökség továbbélése, 1985 március – 1986 nyár vége között,
- a racionalizálás időszaka, 1986 második felétől 1988 közepéig,
- egy reformpolitika kialakításának kísérlete egy „új koncepció” igényének jegyében, 1988 közepétől 1989. augusztus-szeptemberéig,
- a szovjet Kelet-Európa politika „rendszerváltása” 1989 nyarának végétől 1991 augusztusáig,
- végül, előbb a szovjet Kelet-Európa politika, majd a Szovjetunió vége 1991 augusztus-decemberben.

A racionalizálás-reform-rendszerváltás fogalmi apparátusának használata módszertanilag lehetővé teszi a függő változó – tehát a szovjet Kelet-Európa politika – összehasonlítását a három független változóval, a szovjet belpolitika, és a szovjet külpolitika változásaival, illetve a kelet-európai országokban végbement átalakulással. Az összehasonlítás felszínre hozta az ok-okozati összefüggések rendszerét, és lehetővé tette a három független változó magyarázati erejének meghatározását is.

Az ok-okozati összefüggések megragadását a négy változó evolúciójának *időrendi* és *tartalmi* összehasonlításával kívánom összegezni. A szovjet Kelet-Európa politika összehasonlítása a szovjet belpolitika változásaival azt mutatja, hogy az utóbbi a vizsgált időszak közepéig mindig megelőzte az előbbit. Ugyanakkor, a szovjet Kelet-Európa politika, habár késéssel, de szisztematikusan követte a szovjet belpolitika változásának egymást követő fázisait. Ez a minta csak 1988 nyarán tört meg, amikor a két folyamat szinkronba került egymással. Végül 1989 nyár végétől a szovjet Kelet-Európa rendszerváltása meg is előzte a szovjet belpolitikai rendszerváltást.

A Gorbacsov-korszak elején a belpolitika már racionalizáló szakaszában van, amikor a Kelet-Európa politika még brezsnyevi ihletésű és változtatásnak nyoma sincs. 1986-ban, amikor a belpolitika belép a reform szakaszába, a szovjet Kelet-Európa politikában még csak a racionalizálás kezdődik meg. A két szféra 1988 nyara és 1989 nyár vége között kerül szinkronba: mindkettő a reform szakaszába jut, de a rendszerváltás a Kelet-Európa politika esetében hamarabb következik be, mint a belpolitikában.

A tartalmi összehasonlítás két szempontból is nagyfokú rokonságot mutat. Egyfelől a változások evolúciója hasonló ívet fut be, másfelől a változásokat leíró terminológia szinte szó szerint megegyezik. Mind a belpolitika, mind a Kelet-Európa politika először a gazdasági szférát vonja be a változtatások körébe, és fokozatosan jut el a politikai szféráig. A szó szerint egyező terminológia legegységesebb példája, hogy a „gyorsítás” jelszava fémjelezte mindkét területen a racionalizálás időszakát. A szovjet Kelet-Európa politika később is átvette a belpolitikai változásokat leíró fogalmakat így a

demokratizálás is része lett a reformálódó Kelet-Európa politikának. A szovjet belpolitikában 1988 közepén meghirdetett „politikai reformot” pedig 1989 nyarára tette magáévá a szovjet Kelet-Európa politika azzal, hogy a szovjet tömb legfontosabb politikai intézményének - a Varsói Szerződésnek - „politikai jellegét” erősítő reformját jelentette be.

Mind az időbeni összefüggések, mind a két szféra tartalmi kapcsolódása közvetlen ok-okozati kapcsolatot mutat a szovjet belpolitika és a szovjet Kelet-Európa politika között. Az először késve, de tartalmilag szorosan követő szovjet Kelet-Európa politika a Gorbacsov-korszak közepére kerül szinkronba a belpolitikával, és csak akkor számolódik fel a két szféra közötti ilyen típusú kapcsolat, amikor 1989-ben egy másik tényező válik fontosabbá. A szovjet belpolitika változásai a szovjet Kelet-Európa politika reform-szakaszáig bírnak magyarázó erővel az utóbbi alakulásáról. Nem adnak azonban számot a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltásáról.

A külpolitikával összehasonlítva már a vizsgált időszak legelején rögtön fáziskésés regisztrálható, ami 1989 második feléig végig fennmarad. Amikor – 1985. március és 1986. eleje között – a szovjet Kelet-Európa politika még a brezsnyevi keretek között maradt, a szovjet külpolitika már racionalizáló kurzust képviselt. Amikor a szovjet Kelet-Európa politika a gazdasági együttműködés „gyorsításán” dolgozott és morális önkritikát gyakorolva belépett a racionalizálás szakaszába, a szovjet külpolitika már az „összemberi” értékek elsődlegességét hirdetve és egy lényegesen megváltoztatott kapitalizmusképet kialakítva önmaga érdemi reformját valósította meg. Amikor 1988 nyarán – egyazon külügyminisztériumi rendezvényen – a szovjet Kelet-Európa politika még csak egy „új koncepció” kidolgozását sürgetve eljutott a reformig, a szovjet külpolitika a nemzetközi kapcsolatok osztályszempontú felfogásának feladásával elkezdte végrehajtani koncepcionális rendszerváltását. Végül, a szovjet Kelet-Európa politika csak 1989 nyárutóján éri utol a külpolitika változásait.

A két terület tartalmi elemeit vizsgálva, sem az evolúció íve, sem a változtatások fogalmi rendszere nem mutat hasonlóságot. Míg szovjet Kelet-Európa politika evolúciója a gazdaság - morális önkritika – politika -

biztonságpolitika mentén fejlődött, addig a szovjet külpolitika evolúciója éppen fordítva a biztonságpolitikai területtel kezdődött és majdnem végig más kérdések bevonásával fejlődött. A tartalmi rokonság csak a vizsgált időszak végén, akkor tűnt elő, amikor szovjet Kelet-Európa politika szinkronba került a külpolitikával.

Összegezve, sem az időrendiség, sem a tartalmi elemek nem támasztják alá a szovjet külpolitika és a szovjet Kelet-Európa politika közötti közvetlen ok-okozati kapcsolat meglétét. Bár a külpolitika evolúciója időben megelőzte a Kelet-Európa politika fejlődését a köztük levő fáziseltérés túl nagy volt, ahhoz, hogy a Kelet-Európa politika változásait a külpolitika változásaiból lehessen levezetni. A szovjet külpolitika szerepe a Kelet-Európa politika alakításában akkor válik meghatározóvá, amikor a nemzetközi kapcsolatok osztályszempontú megközelítésén és a két antagonisztikus táborra oszló világgépen túllépve, elavulttá és irrelevánssá tette a szovjet tömb külön, sajátos kezelését hirdető koncepciót. A szovjet külpolitika magyarázati ereje tehát a vizsgált időszak második felében mutatkozik meg és leginkább olyan értelemben, hogy egy tágabb koordináta-rendszer – a nemzetközi kapcsolatok rendszere – jellegéről, működéséről vallott felfogásának átértelmezésével előbb relativizálta, majd megszüntette a külpolitika különböző szeletei közötti elvi-ideológiai különbségeket és végül magába integrálta a Kelet-Európa politikát is. Ezzel vált teljessé a szovjet Kelet-Európa politika emancipációja, és vált a belpolitika különös részéből a külpolitika normális elemévé.

A kelet-európai országokban a vizsgált időszakban végbement változások és a szovjet Kelet-Európa politika változásai között 1989 második feléig semmilyen konzisztens összefüggés nem mutatható ki. A kelet-európai országokban végbemenő változások nem egységes ütemben és mélységben történtek, ez az országcsoport nagyon is megosztott volt a változtatási politika szükségességét és milyenségét illetően. A kelet-európai változások hosszú ideig nem érték el azt a kritikus tömeget, ami hatott volna a szovjet Kelet-Európa politika megváltoztatására. Végül, a Lengyelországban és Magyarországon bekövetkező tárgyalásos, majd a többi országban is szinte egyidejűleg bekövetkező rendszerváltás volt az a tényező, ami a két szféra közötti

megelőző kapcsolat-nélküliséget egy csapásra a legközvetlenebb ok-okozati összefüggésekbe helyezte. A szinte egyidejű és regionális kiterjedésű kelet-európai rendszerváltás szovjet tolerálása hozta meg a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltását. A kelet-európai változások magyarázati ereje a szovjet Kelet-Európa politika evolúciójának legvégére korlátozódik és elsősorban annak időzítésére vonatkozik. Ha a kelet-európai rendszerváltás(ok) később történtek volna a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltása sem történt volna meg 1989 őszén.

A három független változó – a szovjet belpolitikai változások, a szovjet külpolitikai változások és a kelet-európai változások – tehát együttesen, de különböző módon magyarázzák a függő változó – a szovjet Kelet-Európa politika - alakulását a Gorbacsov-korszakban. Sommásan azt lehet mondani, hogy míg a szovjet belpolitika a szovjet Kelet-Európa politika megváltozásának elindulásáért és a reformszakaszig való fejlődéséért felel, a szovjet külpolitika a szovjet Kelet-Európa politika számára egy tágabb értelmezési keretet készített elő, és végül magába integrálta azt, a kelet-európai változások pedig a történet végkifejletéért felelnek, azaz azért, hogy a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltása akkor és úgy történt meg. Másképpen fogalmazva, ha a szovjet belpolitika nem kezdett volna megváltozni a szovjet Kelet-Európa politika is tovább maradt volna változatlan, ha a szovjet külpolitika nem hajtja végre önmaga rendszerváltását, akkor a szovjet Kelet-Európa politikának nem lett volna hová integrálódnia, és ha a kelet-európai rendszerváltások nem akkor és úgy történtek volna, akkor a szovjet Kelet-Európa politika is máskor és másképpen váltott volna rendszert. A következő ábra foglalja össze a függő és független változók kronológiai és tartalmi összefüggéseit.

A nemzetközi kapcsolatok elméletének disszertációban tárgyalt iskolái közül egyet sem lehet kizárólagos magyarázó erővel bírónak kiemelni a szovjet Kelet-Európa politika változásaival kapcsolatban. Csak ismételhető: mindegyik mond valamit, de egyik sem mondja el az egészet. Mégis – ha nem is kizárólagos szerepkörrel – a *külpolitikai tanulás, az eszmék és intézmények*, valamint „*tudásalapú közösségek*” elmélete hozható leginkább összefüggésbe a szovjet Kelet-Európa politika evolúciójával. Az egész történet arról szól, hogy egy új, nyitott vezető miképpen sajátít el új elképzeléseket, hogyan csatornázza be az értelmiség egyes csoportjainak új gondolatait a politikába, illetve azoknak tagjait az e politikát formáló és végrehajtó intézményekbe.

A szovjet Kelet-Európa politika változásait magyarázni tudó elméletek köre azt a tendenciát látszik erősíteni, hogy a magyarázó elméletek közül nehéz csupán egynek kitüntetett szerepet adni, és célszerű a magyarázó tényezők valamilyen kombinációját alkalmazni, illetve érdemes az elemzési szintek alsóbb spektrumát is bevonni a vizsgálatba.

Az általam alkalmazott háromtényezős magyarázati modell az angolszász módszertan szerint nem túl elegáns, mert túl sok eleme van, amely ráadásul különböző elemzési szinteket foglal magába. Ugyanakkor ez a háromtényezős modell „takarékosabban” bánik a lehetséges – és a közép-kelet-európai politológiai eszme-futtatásokban megszokott – magyarázati tényezők felsorolásával. Egyúttal a térségünkben megszokott „magyarázati technológiával” szemben, és összhangban az angolszász módszertannal pontosan megjelöli a három bemutatott tényező sajátos szerepét a szovjet Kelet-Európa politika evolúciójában. Magyarázati modellem nem új elmélet – még az ún. „egy-ország elmélet” értelmében sem – hanem jó kompromisszum a szigorú angolszász módszertan és az e módszertannal nehezen barátkozó térségbeli politológiai hagyományok között.

A disszertáció egyfajta módon állást foglal abban a szintén korábban bemutatott kérdésben is, hogy a szovjet külpolitika mennyire volt ideológia-vezérelt. A szovjet Kelet-Európa politika fejlődésének tanulsága szerint a kommunista ideológiának meghatározó szerepe volt a szovjet bel-, és

külpolitika mezsgyéjén működő eme részpolitikában. A racionalizálás-reform-rendszerváltás fázisait befutó szovjet Kelet-Európa politika változásainak sarokpontjait éppen a kommunista ideológia egy-egy elemének, majd az egésznek a feladása jelentette. Ugyanakkor az ideológia nem volt kizárólagos motivációja e politikának. Amikor a szovjet Kelet-Európa politika túljutott az ideológián, akkor előtérbe kerültek a tisztán biztonságpolitikai elemek, előbb egy dezideologizált VSZ fenntartásának, majd a Kvicinszkij-doktrínának formájában.

A szovjet Kelet-Európa politika alakulásának tudatos voltát firtató kérdésre a disszertáció által bemutatott összefüggések azt a választ erősítik, amely szerint e politika alakulása inkább nem tudatos folyamat volt. Habár a szovjet Kelet-Európa politika fejlődése új eszmék beemelésének, új koncepciók kidolgozásának jegyében történt, a tudatosság kevésbé tetten érhető. Először is, az új koncepcionális elemek a legtöbb esetben nem voltak igazán újak, hanem - főleg a befejező szakaszban - a szovjet külpolitikától átvett elemeket jelentették. Másodsor, a szovjet Kelet-Európa politika volt a leglassabban változó szelete a reformálódó szovjet bel-, és külpolitikának. Végül, az igazi áttörés, a szovjet Kelet-Európa politika rendszerváltása, a Brezsnyev-doktrína visszavonhatatlan elvetése végképp nem egy tudatos politikaépítő mozzanat volt, hanem a kelet-európai eseményekre „non-policy”-val válaszoló, passzív, toleráló magatartás.

Habár a disszertáció vizsgálatának nem tárgya a szovjet Kelet-Európa politika hatásának elemzése a kelet-európai változásokra, a bemutatott történetnek mégis van mondandója arra a kérdésre vonatkozóan, hogy játszott-e katalizátor szerepet a szovjet Kelet-Európa politika a térség átalakulásában. Nos, a disszertáció elemzése szerint nem. A szovjet Kelet-Európa politika tipikusan reaktív, semmint aktív volt a vizsgált időszakban. Sokkal inkább az eseményekre reagált, semmint maga kezdeményezte az eseményeket. A szovjet Kelet-Európa politika jellegzetesen megengedő, hátráló politika volt. Az egész Gorbacsov-korszakban az volt a kérdés, hogy hol a szovjet tolerancia határa, s mint utóbb kiderült bár voltak szovjet elképzelések a határról, az

események mindig továbbgörttek az elképzelt tolerancia-küszöböt, és végül nem maradt semmilyen határ.

BIBLIOGRÁFIA

1. Monográfiák

1. a. A szovjet külpolitikáról általában

Aspaturian, V. V. {1971}: Process and Power in Soviet Foreign Policy. Little, Brown and Company, Boston

Bialer, S. {1981}: The Domestic Context of Soviet Foreign Policy. Westview Press, Boulder, Colorado

Bialer, S. {1986}: The Soviet Paradox. External Expansion, Internal Decline. Alfred A. Knopf, New York

Bialer, S. {1988}: The Global Rivals. Alfred A. Knopf, New York

Bialer, S., Mandelbaum, M. {1988}: Gorbachev's Russia and American Foreign Policy. Westview Press, London

Blacker, Coit D. {1993}: Hostage to Revolution. Gorbachev and Soviet Security Policy, 1985-1991. Council on Foreign Relations, New York

Breslauer, G. W. {1978}: Five Images of Soviet Future: A Critical Review and Synthesis. Institute of International Studies, University of California, Berkeley

Butler, W. E. {1990}: Perestroika and International Law. Martinus Nihoff Publishers, London

Caldwell, D. {1985}: Soviet International Behavior and U.S. Policy Options. Lexington Books, Toronto

Campbell, K. M. and MacFarlane, S. N. {1989}: Gorbachev's Third World Dilemmas. Routledge

Clark, M. T. and Serfaty, S. {1991}: New Thinking and Old Realities. America, Europe and Russia. Seven Locks Press, Washington,

Craig, R. N. {1992}: Black Earth, Red Star. A History of Soviet Security Policy, 1917-1991. Cornell University Press, Ithaca,

Colton, T. J. {1987}: The Dilemma of Reform in the Soviet Union. Council on Foreign Relations, New York

Dallin, A. {1988}: Gorbachev's Foreign Policy and the „New Political Thinking” in the Soviet Union. Center for Russian and East European Studies, Stanford University

Dallin, A. and Lapidus, G. W. {1991}: The Soviet System in Crisis. A Reader of Western and Soviet Views. Westview Press, Boulder, San Francisco

Gong, G. W., et al {1984}: Areas of Challenge for Soviet Foreign Policy in the 1980's. Indiana University Press, Bloomington

Gorbacsov, M. {1987}: Átalakítás és új gondolkodás. Kossuth, Pallas, Budapest

Gromiko, A. A. and Ponomarev, B. {1976}: Isztorija vnyesnyej polityiki SzSzsZR, 1945-1975. Nauka, Moszkva

Gromiko, A. A. and Ponomarev, B. {1981}: Soviet Foreign Policy, 1917-1980. Progress, Moscow

Finley, D., and Triska J. F. {1968}: Soviet Foreign Policy. Collier-MacMillan Ltd, London

Hanak, H. {1972}: Soviet Foreign Policy since the Death of Stalin. Boston, Routledge and Kegan Paul, London

Hoffmann, E. P. and Fleron, Jr., F. J. {1980}: The Conduct of Soviet Foreign Policy. Aldine Publishing Company, New York

Horelick, A., et al {1975}: The Study of Soviet Foreign Policy: Decision - Theory - Related Approaches. Sage Publications, Beverly Hills

Herrmann, R. K. {1985}: Perceptions and Behavior in Soviet Foreign Policy. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh

Hoffmann, E. P. and Laird, R. F. {1986}: Soviet Foreign Policy in a Changing World. Aldine Publishing, New York

Hoffmann, E. P. et al {1991}: Soviet Foreign Policy. Classic and Contemporary Issues. Aldine de Gruyter, New York

Iivonen, J. {1991}: The Changing Soviet Union in the New Europe. The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki,

Kull, S. {1992}: Burying Lenin, The Revolution in Soviet Ideology and Foreign Policy, Westview Press Boulder, San Francisco

Light, M. {1988}: The Soviet Theory of International Relations. St. Martin's Press, New York

Lynch, A. {1987}: The Soviet Study of International Relations. Cambridge University Press, New York

McGwire, M. {1991}: Perestroika and Soviet National Security. The Brookings Institution, Washington D.C.

Mlynar, Z. {1988}: Can Gorbachev Change the Soviet Union? The International Dimensions of Political Reform. Westview Press Boulder, San Francisco

{1990}: New Political Thinking in the Nuclear Age. USSR and US Policy. Moscow, Nauka Publishers

Nogee, J. L. {1988}: Soviet Foreign Policy since World War II. Pergamon Press, New York

Nogee, J. L. and Donaldson, R. H. {1992}: Soviet Foreign Policy since WW II. MacMillan Publishing Company, New York

Primakov, J. M. {1989}: Novaja filozofija mira i vnyesnyepolityiceszkaja gyejatyelnoszty KPSZSZ. Politizdat, Moszkva

Rubinstein, A. {1992}: Soviet Foreign Policy Since, World War II. Harper Collins, New York

Smoke, R. and Kortunov, A. {1991}: Mutual Security. A New Approach to Soviet-American Relations. Westview Press, New York

Staar, R. E. {1987}: USSR Foreign Policies After Détente. Hoover Institution Press, Stanford, California

{1990}: SzSzsR v mirovom szoobsesztve: ot sztarogo mislenyija k novomu, Moszkva, Progressz,

Tymofejev, T.T. {1989}: Peresztrojka i szovremennij mir. Mezsdunarodnije otnosenyija, Moszkva

Ulam, A. {1974}: Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy, 1917-73. Praeger Publishers, New York

Ulam A. {1983}: *Dangerous Relations. The Soviet Union in World Politics, 1970-1982.* Oxford, Oxford University Press, New York

Valenta, J. and Potter, W. {1984}: *Soviet Decisionmaking for National Security.* Center for International and Strategic Affairs, University of California,

Valenta, J. and Cibulka, F. {1990}: *Gorbachev's New Thinking and Third World Conflicts.* Transaction Publisher, London

Valenta, J. {1991}: *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968. Anatomy of a Decision.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London,

Woodby, S. {1989}: *Gorbachev and the Decline of Ideology in Soviet Foreign Policy.* Westview, Boulder

Zaglagyin, N. V. {1988}: *Vnyesnyepolityicseszskaja sztratyegegija KPSZSZ i novoje polityicseszkoje mislenyje v jagyernij vek.* Politizdat, Moszkva

Zwick, P. {1990}: *Soviet Foreign Relations.* Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey

*1.b. A szovjet-kelet-európai kapcsolatokról
(1985 előtt)*

Brzezinski, Z. K. {1967}: *The Soviet Bloc. Unity and Conflict.* Harvard University Press, Cambridge, MA

Dawisha, K. and Hanson, Ph. {1981}: *Soviet–East European Dilemmas: Coercion, Competition, and Consent.* Royal Institute of International Affairs, London

Gáti, Ch. {1975}: *The International Politics of Eastern Europe.* Praeger, New York

Holloway, D., Sharp, J., {1981}: The Warsaw Pact: Alliance in Transition. Cornell University Press, Ithaca, NY

Hutchings, R. L. {1983}: Soviet–East European Relations. University of Wisconsin Press, Madison, Wis.

Jamgotch, N. Jr. {1968}: Soviet-East European Dialogue: International Relations of a New Type? The Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford

Jones, C. D. {1981}: Soviet Influence in Eastern Europe. Political Autonomy and the Warsaw Pact. Praeger, New York

Kuhlman, J. A. {1978}: The Foreign Policies of Eastern Europe: Domestic and International Determinants. A.W.Sijthoff, Leyden

Linden, R. H. {1979}: Bear and Foxes: The International Relations of East European States. Columbia University Press, New York

Meiklejohn Terry, S. {1984}: Soviet Policy in Eastern Europe. Yale University Press, New Haven, London,

Nelson, D. N. {1984}: Soviet Allies. The Warsaw Pact and Issue of Reliability. Westview Press, Boulder, CO

Oudenaren, J. {1984}: The Soviet Union and Eastern Europe. Options for the 1980's and Beyond. Rand Corporation, Santa Monica, CA

Rakowska-Harmstone T. et al., {1984}: Warsaw Pact: The Question of Cohesion. Operational Research and Analysis Establishment, Ottawa

Zimmerman, W., et al, {1981}: East-West Relations and the Future of Eastern Europe: Politics and Economics. George Allen and Unwin, London

(1985 után)

Asmus, R. D. {1991}: Soviet Foreign Policy and Revolutions of 1989 in Eastern-Europe. Rand Corporation, Santa Monica, CA

Batt, J. {1991}: East Central Europe from Reform to Transformation. The Royal Institute of International Affairs, London

Braun, A. {1990}: The Soviet-East European Relationship in the Gorbachev Era. Westview Press, Boulder, San Francisco

Brown, J. F. {1975}: Relations between the Soviet Union and its Eastern European Allies. Rand Corporation, Santa Monica, CA

Brown, J.F. {1988}: Eastern Europe and Communist Rule. Duke University Press, Durham and London

Brown, J. F. {1991}: Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe. Duke University Press, Durham and London,

Brzezinski, Z. K. {1989}: The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. Scribner's, New York

Carrère d'Encausse, H. {1987}: Big Brother. The Soviet Union and Eastern Europe. Holmes and Meier, New York, London,

Chafetz, G. {1993}: Soviet Policy toward Eastern Europe, 1985-1990. Praeger, Westport

Dawisha, K. {1990}: Eastern Europe Gorbachev and Reform. The Great Challenge. Cambridge University Press, Cambridge

Gáti, Ch. {1990}: The Bloc that Failed. Soviet-East European Relations in Transition. Indianapolis, Indiana University Press, Bloomington

Griffith, W. E. {1989}: Central and Eastern Europe: The Opening Curtain. San Francisco Press, Boulder, CO

Holden, G. {1989}: The Warsaw Pact. Security and Block Politics. United Nations University, Tokyo

Johnson, A. R. {1986}: The Impact of Eastern Europe on Soviet Policy toward Western Europe. Rand Corporation, Santa Monica, CA

Jones, R. A. {1990}: The Soviet Concept of „Limited Sovereignty” from Lenin to Gorbachev. Macmillan, Houndmills, Basingstoke

Kittrie, N. N. and Völgyes, I. {1988}: The Uncertain Future. Gorbachev’s Eastern Bloc, Paragon House, New York

Lévesque, J. {1995}: 1989 La Fin d’un Empire. L’URSS et la libération de l’Europe de l’Est. Presses de la Fondation Nationale Des Sciences Politiques, Paris

Mastny, V. {1987}: Soviet/East European Survey 1985-1986, Selected Research and Analysis From RFE/RL. Duke University Press, Durham

Medvegyev, A. {1994}: Raspad: Kak on nazreval v „mirovoj szisztymе szocializma”. Mezsdunarodnije Otnosenyjija, Moszkva

{1986}: Mezhdunarodnaja szfera szocialisztjicseszkih obsesztvennih otnosenij. Insztyitut Ekonomiki Mirovoj Szocialisztjicseszkoj Szisztjemi, Moszkva

{1987}: Nacionalno–goszudarsztvennije intyereszi v szisztymе mezsdunarodnih otnosenij novogo tyipa (Matyeriali Mezsdunarodnogo szimpoziuma). Insztyitut Ekonomiki Mirovoj Szocialisztjicseszkoj Szisztjemi, Moszkva

Orlik, I. I. {1986}: Vnyesnyaja polityika sztran Varsavszkogo Dogovora. Nauka, Moszkva

Pravda, A. {1992}: The End of the Outer Empire. Soviet-East European Relations in Transition, 1985-90. The Royal Institute of International Affairs, London

Staar, R. F. {1991}: East-Central Europe and the USSR. St. Martin's Press, New York

Stone, R. W. {1996}: Satellites and Commissars. Strategy and Conflict in the Politics of the Soviet-Bloc Trade. Princeton University Press, Princeton, New Jersey

{1988}: SzSzsZR i bratszkije szocialiszticeszkije sztrani Jevropi. Nauka, Moszkva

Triska, J. F. {1986}: Dominant Powers and Subordinate States. The United States in Latin America and the Soviet Union in Eastern Europe. Duke University Press, Durham

Vine, R. D. {1987}: Soviet-East European Relations as a Problem for the West. Croom Helm, London

{1990}: Vosztocsnaja Jevropa i Zapad. Insztyitut Ekonomiki Mirovoj Szocialiszticeszkoj Szisztjemi, Moszkva

2. Források

Az MTI Világpolitikai Dokumentáció, Nemzetközi Dokumentumok és Elemzések, valamint Elméleti Cikkek című kiadványa

A Külügyminisztérium „Vesztnyik Minisztyersztva Inosztrannih Gyel SzSzsZR” című kétheti kiadványának számai

Az SzKP KB „Izvesztyija CK KPSzSz” című kiadványának számai

{1981}: Az SzKP XXVI. kongresszusa, Budapest, Kossuth,

{1986}: Az SzKP XXVII. kongresszusa, Budapest, Kossuth,

Az SzKP 19. konferenciájának, a KB üléseinek határozatai és egyéb párt dokumentumok (Pravda, Kárpáti Igaz Szó)

{1989}: Vnyesnyepolityicseskaja i gyiplomatyicseskaja gyejatyelnoszty SzSzsZR (aprel 1985 g. – oktyabr 1989 g.). Mezsdunarodnaja Zsizny, No. 12.

{1991}: Vnyesnyepolityicseskaja i gyiplomatyicseskaja gyejatyelnoszty SzSzsZR (nojabr 1989 g. – gyejabr 1990 g.). Mezsdunarodnaja Zsizny, No. 3.

Pravda, A. {1991}: Yearbook of Soviet Foreign Relations. I.B. Tauris and Co. LTD. Publishers

Staar, R. F. {1985, 1986, 1987, 1988}: Yearbook on International Communist Affairs. Hoover Institution Press, Stanford, CA

3. Memoárok

{1970}: Khrushchev Remembers. The Last Testament. Little, Brown and Company, Boston, Toronto

{1974}: Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes. Little, Brown and Company, Boston, London

Gromyko, A. Memoirs. Double-day, New York, London

Gorbachev, M. {1991}: The August coup. The Truth and the Lessons. Harper Collins Publishers

Sahnazarov, G. {1993}: Cena szvobodi: reformacija Gorbacsova glazami ego pomosnyika. Rosszika Zvesz, Moszkva

Shevarnadze, E. {1991}: The Future Belongs to Freedom. The Free Press, New York

Ligachev, Y. {1993}: Inside Gorbachev's Kremlin. Pantheon Books, New York

Falin V. {1993}: Politische Erinnerungen. Droemer Knaur, München

4. Cikkek, tanulmányok

Adomeit, H. {1990}: Gorbachev and German Unification: Revision of Thinking, Realignment of Power. Problems of Communism, July-August

Bezrukov, M., Kortunov, A. {1989}: Kakoj szojuz nam nuzsen. Novoje Vremja, No. 40.

Bogaturov, A. et al {1990}: Kto onyi, nasi szojuznyiki? Kommuniszt, No.1.

Bogomolov, O. {1985}: Szoglaszovanyije ekonomicseszkih intyereszov i polityiki pri szocializme. Kommuniszt, No.10

Bogomolov, O. {1987}: Szocialiszticyszkiye sztrani na perelomnom etape mirovogo ekonomicseszko go razvityija. Kommuniszt, No.8

Bogomolov, O. {1987}: Mir szocializma na putyi peresztrojki, Kommuniszt, No. 11.

Braun, A. {1987-88}: Whither the Warsaw Pact in the Gorbachev era? International Journal (Canadian Institute of International Affairs), Winter

Bunce, V. {1989}: Decline of a Regional Hegemon: The Gorbachev Regime and Reform in Eastern Europe. Eastern European Politics and Societies, Vol. 3. No. 2.

Bunce, V. {1985}: The Empire Strikes Back: the Transformation of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability. International Organization, No. 1.

Cynkin T. M. {1988}: Glastnost, perestroika and Eastern Europe. Survival, July/August

Csernyejko, G. {1987}: Mirovoj szocializm – mosnoje obrozovanyije novogo tipa. Mezsdunarodnaja Zsizny, No.7

Csernyejko, G. Kolesznyikov, S. {1989}: V sztranaх szocializma: dosztyizsenyija, problemi, poiszki. Vremja peremen. Kommuniszt, No. 12.

Csaba, L. {1986}: A KGST és a nyolcvanas évek kihívásai I. Külpolitika, No. 5.

Csaba, L. {1987}: A KGST és a nyolcvanas évek kihívásai II. Külpolitika, No. 1.

Deák, P., Kuti, Gy. {1987}: A Varsói Szerződés katonai doktrínájáról. Külpolitika, No. 3.

{1988}: East-West Relations and Eastern Europe. Problems of Communism, May-August

{1990}: Eastern Europe - Heading towards Renewal. International Affairs (Moscow), February

Gáti, Ch. {1985}: The Soviet Empire: Alive But Not Well. Problems of Communism, March-April

Gáti, Ch. {1987}: Gorbachev and Eastern Europe. Foreign Affairs, No. 5.

Gáti, Ch. {1989}: Eastern Europe on its own. Foreign Affairs, No. 1.

Galkin, A. {1988}: Novoje polityicseszkoje mislenyije i problemi rabocsego dvizsenyija. Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenyija, No. 1.

Galdkov, P. {1991}: Novij Regionalizm: moszt v Jevropu? Moszkovszkije Novosztji, No. 14.

Dawisha, K. and Valdez, J. {1987}: Socialist Internationalism in Eastern Europe. Problems of Communism, March/April

Hutchings, R. {1985}: Foreign and Security Policy Coordination in the Warsaw Pact. Berichtedes Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, No. 15., Cologne

{1988}: The Impact of Soviet Reforms on Eastern Europe: Economic and Political Change and the Response of the West. Wilton Park Papers, 10.

{1991}: Iz Vosztocsnoj Jevropi v Jevropu objegyinyonnuju. Mezdunarodnaja Zsizny, No. 9.

Kapto, A. {1988}: Priority to be given to our relations with socialist countries. International Affairs (Moscow), November

Karavajev, V. {1990}: Eastern Europe is Opening Itself to the World. International Affairs (Moscow), April

Kaznacsejev, A. {1991}: Sztáríje otnosenyije razruseni. A zatyem? Mezdunarodnaja Zsizny, No. 8.

Kokosin, A. {1990}: Kakaja Jevropa nam nuzsna. Mezdunarodnaja Zsizny, No. 11.

Knyazov, J. {1990}: Gyemokratyicseszkiye revoljuciji v Vosztocsnoj Evrope. Kommunyiszt, No. 9.

Kótai, G. {1987}: Szövetség és együttműködés. Magyarország és a szocialista országok kapcsolatai (1956-1986). Külpolitika, No. 5.

Kramer, M. {1989}: Beyond the Brezhnev Doctrine. A New Era in Soviet-East European Relations? International Security, Vol. 14. No. 3.

Kusin, V. V. {1986}: Gorbachev and Eastern Europe. Problems of Communism, January-February

Kraus, M. {1987}: Soviet Policy toward East Europe. Current History, November

Lynch, A. {1989}: Changing Contours of Soviet-East European Relations. Journal of International Affairs, No. 2.

Mason, D. S. {1988}: Glasnost, perestroika and Eastern Europe. International Affairs (London), No. 3.

Medvegyev, V. {1988}: Velikij oktyabr i szovremennij mir. Kommunyiszt, No. 10.

Muszatov, V. {1990}: Peremeni v Vosztocsnoj Jevrope i nasa peresztrojka. Pravda, március 14.

Muszatov, V. {1991}: Vosztocsnaja Jevropa: „Tajfun” peremen. Pravda, március 13.

Muszatov, V. {1991}: Kruglije sztoli v Vosztocsnoj Jevrope. Pravda, május 23.

Nevers, R. {1990}: The Soviet Union and Eastern Europe: The End of an Era. Adelphi Papers 249

Novopasin, Ju. {1985}: Polityiceszkije odnosenyija sztran szocializma. Rabocsij klassz i szovremennij mir, No.5

{1991}: Novaja vojenno-polityiceszkaja szituacija v Jevrope. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyije, No. 11.

{1991}: O razvityiji obsztanovke v Vosztocsnoj Jevrope i nasej polityike v etom regione. Izvesztyija CK KPSzSz, No. 3.

Paris, H. {1988}: Le pacte de Varsovie, dernier argument de l'internationalisme. Défense Nationale, május

Pavlova-Szilvanskaja, M. {1991}: Ot rozsgyesztva Hrisztova..."bez csizla". Novoje Vremja, No. 52.

Podznyakov, E. {1988}: Nacionalnije goszudarsztvennije i klasszovije intyereszi v mezsdunarodnih odnosenyijah. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, No. 5.

Pugacsov, B. {1991}: Zona nyesztabilnosztyi. Novoje Vremja, No. 2

Pugacsov, B. {1991}: Iszpitanijje na razriv. Novoje Vremja, No. 3.

Rubinstein, A. Z. {1991}: Soviet Client States: From Empire to Commonwealth? Orbis, Winter

Sevcova, L. {1990}: Kuda igyot Vosztocsnaja Jevropa? Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyije, No. 4.

Siselina, L. {1991}: Razmezsevanyije „po Sekszpiru”. Novoje Vremja, No. 46.

Sislin, Ny. {1991}: Vtoroje dihanyije priigyot. Pravda, július 8.

Sirjajev, Ju. {1987}: Sztrani SzEV: konsztruktyivnij podhod k problemam razvityija mirohozjasztvennih szvazej. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, No. 11.

Skak, M. {1989}: The Waning of Soviet Hegemony in Eastern Europe. Institute of Political Science, Aarhus

Skak, M. {1990}: The Changing Soviet-East European Relationship. Institute of Political Science, Aarhus

Svec, M. {1989-90}: East European Divides. Foreign Policy, Winter No. 77

Szavinov, K. I. {1988}: Priorityetnoje napravlenyije mezsdunarodnoj gyejatyelnosztyi KPSzSz i szovjetszkogo goszudarsztva. Voproszi isztoriji KPSzSz, No. 4.

Tabajdi, Cs. {1988}: Az új szovjet külpolitikai koncepció (1985-1987). Külpolitika, No. 1.

Thürmer, Gy. {1987}: A magyar-szovjet kapcsolatok fejlődésének néhány kérdése a nyolcvanas években. Külpolitika, No. 5.

Uszacsov, I. {1988}: Obsecsilovecseszkoje i klasszovoje v mirovoj polityike. Kommuniszt, No. 11.

Vlagyimirov, O. {1985} Vedussij faktor mirovogo revolucionnogo dvizsenyija, Pravda, június 21.

{1991}: Vosztocsnojevropeszkije perszpektyivi. Mezsdunarodnaja Zsizny, No. 5.

{1991}: Vozrozsgyenyije gyiplomatyiji Rossziji. Mezsdunarodnaja Zsizny, No. 2.

Völgyes, I. {1986}: Troubled Friendship or Mutual Dependence? Eastern Europe and the USSR in the Gorbachev Era, Orbis, Vol. 30, No. 2 (Summer)

Völgyes, I. {1987}: Gorbachev and Eastern Europe. International Review, November

Völgyes, I. {1987-88}: Between the devil and the deep blue sea: the foreign policies of Eastern Europe during the Gorbachev era. International Journal (Canadian Institute of International Affairs), Winter

Zaglagyin, V. {1986}: KPSzSz i kommunyisztycseszkoje dvizsenyije. Voproszi isztoriji KPSzSz, No.2.

Zaglagyin, V. {1987}: Kommunysztycseszkoje dvizsenyije v szovremennom mire. Kommunyszt vooruzsonnih szil, No.1.

A Radio Liberty és a Radio Free Europe 1985-1991 között publikált heti elemzései (Weekly Report, majd Report on the USSR és Report on Eastern Europe)